

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова
Universitas nationalis Odessae

Записки
з українського
мовознавства

Випуск 10

Збірник наукових праць

*Opera in linguistica
ukrainiana*

Fascicillum 10

Одеса
«Астропринт»
2000

ББК 81.031.4я5
З-324
УДК 800(066)

Редакційна колегія

д-р філол. наук **Ю. О. Карпенко** (відп. редактор),
д-р філол. наук **О. І. Бондар** (заст. ред.),
викл. **С. М. Єрмошкін** (відп. секретар)

д-р філол. наук **Т. О. Бровченко**,
д-р філол. наук **Н. В. Бардіна**,
канд. філол. наук **О. А. Войцева**,
канд. філол. наук **М. І. Зубов**,
канд. філол. наук **Д. С. Іщенко**,
д-р філол. наук **І. М. Колегаєва**,
д-р філол. наук **А. К. Смольська**,
канд. філол. наук **М. М. Фащенко**,
канд. філол. наук **Н. М. Хрустик**,
д-р філол. наук **Н. М. Шляхова**

Рекомендовано до друку Вченою радою ОНУ,
протокол № 8 від 27 квітня 1999 р.

Видання здійснене за фінансової допомоги МФВ
у межах проекту 6205 «Українське мовознавство»

3 $\frac{460200000-171}{549-2000}$ Без оголош.

ISBN 966-549-335-3

© Одеський національний
університет, 2000

Функція транспозиції у вираженні зони майбутнього
(Вживання форм теперішнього, минулого часу та інфінітива)

У дослідженнях з українського мовознавства звичайно звертають увагу на транспозицію форм у зону минулого, рідше — теперішнього, тоді як функції транспозиції у вираженні зони майбутнього фактично залишаються не дослідженими. Пропонована стаття має на меті до певної міри усунути цю прогалину.

Найлегше транспонуються до зони майбутнього форми теперішнього часу, що зумовлено їх семантичною близькістю.

Найчастотнішою в текстах, хоч і досить обмеженою ситуаційно є функція транспозиції, яка називається *praesens propheticum*, або теперішній наміру, чи теперішній запланованої дії, хоч останні терміни і не завжди відповідають суті цієї функції: *Я рушаю на південь* (Ю.Логвин); *А я завтра з Аркашкою до загсу іду* (П.Глазовий); *Завтра видатному динамівцю Олегу Блохіну виповнюється 45 років* (“Урядовий кур’єр). Дуже точно описала елементи функції форм теперішнього часу недоконаного виду (далі НВ) у таких випадках М.Гловінська. Вона виділяє три семи: (1) ‘матиме місце подія чи дія *P*’; (2) ‘в момент мовлення подія *P* запланована або може бути передбачена з високою ймовірністю’; (3) ‘мовець оцінює час події *P* як близьке майбутнє’ [4:82]. Дослідниця не включає сему ‘мовець впевнений у настанні події’, бо експліцитне вираження впевненості в таких випадках затруднене [Там же:86], хоч інтуїтивно така сема відчувається. Відсутня також сема експресивності, образності зображення події, на що звертають увагу ряд авторів [5:61; 2:155]. Коли теперішній історичний з точки зору макроструктури тексту здійснює перемикання локації автора і мовця, то теперішній запланованої дії передає її як факт сфери майбутнього (близького майбутнього), на що вказують семантичні конкретизатори: *Завтра я іду на конференцію; Вони зустрічаються через 10 хв., треба поспішати*.

Причому форма теперішнього НВ може одночасно виконувати також і функцію видової транспозиції: *Завтра о 9-ій годині приїжджає брат* (=приїде).

Функцію транспозиції можуть мати тільки деякі (кількісно невеликі) групи дієслів: 1) дієслова руху: *іти, їхати, летіти, вирушати, прибувати, залишати, від'їжджати, покидати* і т.ін.; 2) дієслова цілеспрямованої дії: *зустрічати, замовляти, брати, обідати, снідати, бенкетувати, гуляти* і т.ін.; 3) фазові дієслова: *починати(ся), тривати, закінчувати(ся), завершувати(ся), приступати* і т.ін.

С.С.Єрмоленко окремо виділяє варіант близького майбутнього (*Я зараз їду*), зазначаючи, що тут відбувається суміщення двох різних способів інтерпретації майбутнього як теперішнього [5:63]. І це справді так. З одного боку, дія *їду* належить реальному майбутньому, а тому форма презенса виконує вторинну функцію транспозиції. З іншого боку, дія *їду* належить психологічному теперішньому, а тому презенс є лише засобом передачі психологічного теперішнього. Гіпотетико-дедуктивна модель [див.1] кваліфікує такий час як негайний теперішній. Гадаю, що цей термін точніше передає сполучення двох способів інтерпретації реального майбутнього. Іншими словами, це теперішня дія, якої ще нема в реальному теперішньому, але яка негайно буде виконана після реального моменту теперішнього.

Теперішнє наміру, як правило, перетинається з субполем потенційності функціонально-семантичного поля (далі ФСП) модальності: *Я рушаю на південь* → *Я хочу вирушити на південь* (оптативність) → *Мені треба вирушити на південь/ Я повинен вирушити на південь* (необхідність). Залежно від контексту такі модальні значення можуть посилюватися: *Не забудь, завтра ти купиєш квитки, щоб післязавтра ми поїхали-таки* (купиєш = 'повинен купити').

Традиційно виділяється теперішній уявної дії. Такий презенс розглядають або як транспозицію в зону майбутнього (подібно до теперішнього історичного) [2:157-160], або як процес уяви майбутнього [5:70-71], хоч у такому разі не зовсім ясно, чи це транспонована чи нетранспонована форма. І минулі дії (теперішній історичний) існують лише в уяві, свідомості мовця. Різниця між тим, що було і що може бути проходить на онтологічному, а не на мовному рівні. Перемикання локації мовця у зону минулого і в зону майбутнього відрізняється наявністю онтологічного моменту гіпотетичності для останнього. Однак з когнітивного боку ці

перемикання локації тотожні: і в тому, і в іншому випадку мовець відчуває себе учасником уявлених подій: *Завтра він приходить до мене, я саджу його за стіл, частую кавою і розповідаю про цю пригоду.*

Процес уявлення минулого теж відбувається ТУТ і ТЕПЕР, однак ніхто не стане твердити, що теперішній історичний вживається в первинній функції, інакше доведеться визнати, що реально існують тільки сфери теперішнього та минулого, а сфери майбутнього в принципі не може існувати, оскільки вона має ймовірнісний, невизначений характер. Але в мовознавстві постійно наголошується, що сфера майбутнього є реальною і тому виражається формами реальної модальності (індикативом). Ймовірність не заперечує реальності, а є обов'язковою умовою реальності. Тому нам здається можливим трактування теперішнього уявної дії відповідно до теперішнього історичного на рівні макроструктури тексту як перемикання локації мовця зі сфери теперішнього у сферу майбутнього.

Лише стосовно наперед неможливих подій у майбутньому, коли йдеться, наприклад, про фантастичні мрії мовця, можна говорити про ірреальність такого майбутнього, а значить і про невласне пряме вживання презенса для передачі процесу уяви: *Я вивчаю Агніюгу. Через рік я опаную нею. Проходить рік – і я силою волі підіймаюся в повітря, набираю висоту і лечу, лечу... А зараз поки що треба вправлятися.*

Спробуємо, як і для форми теперішнього в минулому, побудувати гіпотетико-дедуктивну модель презенса у вторинній функції майбутнього.

Диференційно-семантичні ознаки (далі ДСО) 1-ого рангу: спрямування перенесення майбутнього факту (перемикання локації з теперішнього в майбутнє/актуалізація майбутнього факту). ДСО 2-ого рангу: 1) тотожність/нетотожність локації автора і персонажів (фактів); 2) реальність/уявність дії (події, факту) в майбутньому; 3) суб'єктивізованість/об'єктивізованість викладу.

З відомими обмеженнями на комбінаторику ДСО можливими є одна комбінація ДСО 1-ого рангу і 5 комбінацій ДСО 2-ого рангу.

При перемиканні локації зі сфери теперішнього в майбутнє виступає теперішнє уявної дії, яке, на нашу думку, є підстави вва-

жати саме переносним вживанням, адже автор перемикає свою локацію до сфери майбутнього, внаслідок чого вона починає сприйматися як теперішнє.

При перенесенні майбутнього факту до сфери теперішнього виступає функція теперішнього актуалізованого майбутнього: *Хто знає, що від нього можна чекати. Прийде якась комісія, а інспектор відділу скарг і заяв стоїть догори ногами. Що може комісія подумати?* (О. Мірошніченко – приклад взято з 5:69).

Комбінації ДСО 2-ого рангу.

1) Нетотожність локації автора і персонажів, реальність події в минулому, суб'єктивізованість викладу. Разом із напрямком перемикання локації в майбутнє ця семантична структура і притаманна теперішньому уявної дії.

2) Нетотожність локації автора і персонажів, реальність події в майбутньому, об'єктивізованість викладу. Цей набір ДСО характерний для теперішнього запланованої дії, проте слід зазначити, що до даного набору ДСО, як правило, входить сема близькості дії в майбутньому, часто з модальним значенням негайного обов'язкового її виконання [4:92], а враховуючи можливість подвійної інтерпретації, не слід забувати про суміщення в даній функції теперішнього запланованої дії (вторинна функція) і теперішнього негайного (в первинній функції), про що вже йшлося вище.

3) Нетотожність локації автора і персонажів, уявність події в майбутньому, суб'єктивізований виклад – набір ДСО подає варіант теперішнього уявного з переважною фантастичністю, неможливістю подій.

4) Тотожність локації автора і персонажів, реальність події в майбутньому, об'єктивізованість викладу. В принципі така функція презенса не виключена. Можна уявити собі “репортаж із майбутнього”, проте в текстах він нами не зафіксований.

5) Тотожність локації автора і персонажів, реальність події в майбутньому, суб'єктивізований виклад. Це функція свого роду “теперішнє майбутньої сценічності”. Теж не зафіксована нами в аналізованих текстах.

Таким чином, у порівнянні з теперішнім у минулому, теперішній у майбутньому набагато менше поширений, а відповідників до теперішнього письмового репортажу і теперішнього сценічного

взагалі не зафіксовано, що свідчить про важкість перемикання локації автора зі сфери теперішнього до сфери майбутнього.

Вживання форм минулого часу у функції майбутнього пов'язане не з перемиканням локації мовця, яка в цьому випадку завжди знаходиться у сфері теперішнього, а з уявним перенесенням майбутньої дії в минуле, майбутня дія при цьому уявляється як вже здійснена.

Можна виділити три варіанти функції транспозиції форм минулого часу. Перший варіант, який А.Мазон називає *praeteritum propheticum* [6:52], вказує на значення близького майбутнього (часто навіть негайного теперішнього): *Ну, я пішов; На все добре, ми поїхали*. Ситуативно *praeteritum propheticum*, або минуле доконаного виду (далі ДВ) у значенні близького майбутнього, обмежується дієсловами руху, як-от: *пішов, поїхав, поскакав, побіг, вирушив, почвалав* і т.ін.

Другий варіант можна назвати минуле ДВ у значенні неминучого майбутнього. У такому разі форма минулого вказує на майбутню дію, в настанні якої мовець цілком переконаний і сприймає її як неминучий наслідок іншої дії, що вже відбулася чи може відбутися: *Взагалі, [Давид] чоловік обережний. Немов що – пропали, вважай* (А.Головко).

Форми минулого ДВ можуть мати функцію, що перетинається з ФСП модальності і вказує на дію, яка ніколи не може настати (неминучість із “мінусом”). Така функція минулого ДВ трапляється переважно в усній народній творчості: *Ой бодай же ти, та дівчинонько, Тоді заміж пішла, Як у степу та при дорозі Яра рута зійшла* (Нар тв.); *Коли б же ти, козаченьку, Тоді оженився, як у млині на камені кукіль уродився* (Нар. тв.)

Крім значення неминучості, другий варіант форм минулого у функції майбутнього відрізняється від *praeteritum propheticum* також збігом суб'єкта дії з мовцем. Для першого варіанта притаманні винятково категоріальні ситуації зі збігом суб'єкта дії з мовцем (вживаються займенники *я, ти*). Для другого варіанта такий збіг нерелевантний, а тому можливі різні ситуації відношень суб'єкта дії до мовця, напр.: *Якщо вони доженуть мене – я пропав; Якщо вони доженуть його – він пропав і Якщо вони доженуть тебе – ти пропав*. Як справедливо зауважує М.Гловінська, в другому варі-

анті наявний також набагато сильніший образний компонент [4:96]. Сюди ж примикає і фразеологізм *Або пан, або пропав*: *Не раз бував я у важких пригодах, але в такій, як тепер, не був. Тут або пан, або пропав* (Б.Лепкий).

Вказаний варіант також обмежений невеликою кількістю дієслів: *пропав, загинув, програв, виграв, розорився, переміг, погорів, вмер* тощо, а також фразеологізмами *зазнав поразки, йому прийшов кінець, врізав (вгати́в) дуба* і т.ін. Хоч, можливо, раніше, насамперед, в усному мовленні, ця кількість дієслів була більшою [7:122].

Третій варіант можна назвати минулим допусту футуральної дії. Майбутня дія уявляється здійсненою, але не в близькому майбутньому, крім того, вона не сприймається як неминуча, а допускається серед інших можливих варіантів дії для аналізу ймовірних наслідків: *Гаразд, [припустимо] я придбав ваші акції, що далі? Ну, [припустимо] переміг ти в першому турі, але ж будуть ще другий, а може й третій тури! Навряд чи в тебе вистачить сил і коштів для цього.*

Вживання минулого допусту пов'язане з випереджуючим відображенням реальності свідомістю, прогностичними потенціями свідомості. На відміну від перших двох варіантів, минулий допусту футуральної дії обмежений не лексично, а лише ситуативно, коли можна вставити контрольне слово *припустимо (допустимо)*.

Окремо слід розглядати вживання форм минулого часу, що демонструють такі приклади з усного мовлення:

- *Піди купи хліба.*
- *Вже пішов (аякже);*
- *Так він тобі й сказав правду!*
- *Принеси мені з кімнати нитки!*
- *Зараз. [Через деякий час].*
- *Принеси ж нитки!*
- *Зараз.*
- *Так і схопився, так і приніс.*

Це своєрідний тип непрямих мовленнєвих актів, коли мовець продукує речення, маючи на увазі не тільки те, що він хоче сказати, а також іншу ілокуцію з іншим пропозиційним змістом [8:30]. Щоправда, різниця тут торкається лише типу ілокутивного акту, або, у термінах функціональної граматики, модального змісту висловлювання, коли субполе ствердження/заперечення реалізує зону заперечення пропозиції. Таким чином, висловлювання *вже пішов, аяк-*

же означає ‘не піду, не хочу йти’. При цьому таке висловлювання несе велике експресивне забарвлення – зневаги та іронії.

Експресивність виникає на ґрунті несправжнього уявлення майбутньої дії як вже здійсненої: з одного боку, маніфестується перенесення майбутньої дії в минуле, тобто дія уявляється як вже виконана, з іншого боку, підрозумівається її заперечення. Власне, тут відбувається також транспозиція граматичної форми ствердження у зону неґації – заперечення. Несправжність маніфестації супроводжується певними вказівними дистинкціями: *аякже, так... і, інтонацією, інверсією* тощо.

В науковій літературі така функція минулого відома під назвою “минуле ДВ в значенні іронічного заперечення майбутньої дії” [4:97].

С.С.Єрмоленко виділив особливий тип використання минулого в значенні дії, що намічалася в минулому: *Цікавим також видався матч між збірними Угорщини і Югославії. В разі успіху угорські гандболістки здобували бронзові нагороди світової першості* (“Спортивна газета”). Він називає його також *наміченим майбутнім у минулому* [5:73]. На нашу думку, таке вживання форм минулого часу не можна вважати переносним, тому що вона вказує на реальну сферу минулого, попри те, що цей інтервал минулого є майбутнім до попереднього інтервалу минулого. В даному випадку може йтися про відносне вживання минулого, але не про переносне. Пор., функція майбутнього в минулому є транспозиційною, бо форма майбутнього вживається на вираження зони минулого. Заміна форм минулого часу на форми майбутнього у цьому ж значенні неможлива: дія починає стосуватися не сфери минулого, а сфери майбутнього: *В разі успіху угорські гандболістки здобудуть бронзові нагороди світової першості* (у попередньому реченні при цьому неможливою є форма минулого часу *видався*).

Таким чином, *намічений майбутній у минулому* є не абсолютний, а відносний за вживанням, а тому не може бути переносним щодо моменту мовлення, бо належить сфері минулого, відбувається до моменту мовлення, що й є первинною функцією форм минулого часу. Якщо ж розглядати цю функцію як функцію транспозиції щодо дейктичного центру, яким є інша, “більш минула” дія,

то виникає проблема в трактуванні первинної функції. Так, вважаємо, що в принципі обговорюваний випадок тотожний із класичним прикладом відносного часу: *Вона не могла прийти на день народження, бо наступного дня складала іспит*. Якщо вважати, що форма *складала* вжита у вторинній функції, то логічно припустити, що форма майбутнього часу буде виступати тут у первинній функції, однак у даному разі вона не можлива.

Загальна картина вживання форм минулого часу у функції майбутнього подана на рис. нижче.

За певних умов виражати функцію майбутнього часу може неозначена форма дієслова. Це стосується, по-перше, незалежного інфінітива, однак категоріальна ситуація темпоральності, як правило, в таких випадках неоднозначна: *Або взяти ганебну сварку Олександра Конецпольського з Єремією Вишневецьким за Гадяч* (П.Панч); *Я повернувся до купе і сів біля вікна...Їхати всю ніч* (О.Жовна); *Залишити ж так і не розповісти, тоді буде незрозумілим наше геройство* (Ю.Яновський). Тут ФСП темпоральності перетинається з ФСП модальності, з зонами оптативності, необхідності, з ФСП умовності і т.ін.

У реченнях попередньої визначеності збереження властивостей і проявів денотатів [3:220] типу *Саджанцю рости! Освіті жити!* і т.ін. вторинна функція інфінітива тісно пов'язана з синтаксичною конструкцією.

По-друге, так само супровідною, що виникає онтологічно, є і функція майбутнього часу, на який вказують допоміжні дієслова, в конструкціях із залежним інфінітивом: *Хочу в суботу вдосвіта поїхати в Черкаси, днів на два, приятеля провідати* (П.Панч); *Че-*

рез годину ми почнемо працювати (М.Трублаїні); *Станеш хліб заробляти, тоді й волочись, а доки мій жереш – дзуськи!* (Г.Тютюнник). Недарма форми з *хочу, стану, почну* і т.ін. в давньоукраїнській мові могли виконувати роль аналітичного майбутнього, а в сучасних південнослов'янських мовах форма з *хочу* і досі вживається як літературна норма.

1. Бондар О.І. Гіпотетико-дедуктивне моделювання темпоральних відношень // Мова. – 1995.-№1-2.-С.82-90.
2. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола: Значение и употребление. – М.: Просвещение, 1971. – 239 с.
3. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. – К.: Наук. думка, 1990. – 320 с.
4. Гловинская 1989 – Гловинская М.Я. Семантика, прагматика и стилистика видо-временных форм // Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект: Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика. – М.: Наука, 1989. – С.74-146.
5. Ермоленко 1987 – Ермоленко С.С. Образные средства морфологии. – К.: Наук. думка, 1987. – 123 с.
6. Мазон А. Вид в славянских языках.(Принципы и проблемы). – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 63 с.
7. Смерчинський С. Нариси з української синтакси (У зв'язку з фразеологією та стилістикою). – Харків: Рад школа, 1932. – 283 с.
8. Searle 1979 – Searle J.R. Expression and meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. – Cambridge etc.: Cambridge University Press. – 1979. – XIV. – 187 p.

Л. А. Семененко

Генезис спостережень О. О. Потебні щодо граматичних категорій, значень і форм на сучасному етапі розвитку імпліцитної морфології

Наукові переконання О.О. Потебні витримали перевірку часом і у контексті сучасних досягнень імпліцитної морфології посідають чільне місце. Увагу привертає його граматичне вчення про слово (функціонально-синтаксична і структурно-семантична спрямованість у визначенні граматичних категорій, граматичних значень і граматичних форм), а також його вчення про функціонування граматичної форми в художньому мовленні. Ці два аспекти його лінгвістичних студій, які були розроблені у другій

половині XIX ст., безпосередньо спрямовані у майбутнє і знаходяться у гармонії з сучасним станом розвитку імпліцитної морфології.

Основним об'єктом вивчення цих напрямів і дотепер є словоформа — у морфології (парадигматичні відношення) і морфостилема — у граматичній стилістиці (синтагматичні зв'язки).

Якщо залишити поза увагою те, що вчений не розрізняє багатозначність форми і омонімію форм, формотворення й словотворення, що пояснюється особливостями психологічного методу в дослідженні явищ об'єктивної дійсності, мислення і мови, то перед нами постає струнка і ґрунтовно розроблена концепція граматичної будови мови.

Стверджуючи, що слово — це єдність лексичного та граматичного значення, О.О. Потебня наголошував на тому, що “граматична форма ... з часу свого виникнення і в усі пізніші періоди мови є значення, а не звук. Формальність мови є існування в ній загальних розрядів, за якими розподіляється окремий зміст мови одночасно із своєю появою в думці. Щохвилини розподіляючи зміст своєї думки в мові за розрядами, не можна позбутися звички до такої класифікації, а, навпаки, можна тільки дедалі більше укорінювати в собі цю звичку...” [9:61].

Аналізуючи слово верста (лексичне значення — 500 сажнів, граматичне — іменник в однині жіночого роду), О.О. Потебня дає блискуче з сучасної точки зору визначення граматичної категорії та її експонентів — граматичних значень і форм: “Подібне слово містить у собі вказівку на певний зміст, властивий тільки йому одному, і разом з тим вказівку на один або кілька співвідносних розрядів, що називаються граматичними категоріями, під які зміст цього слова підводиться нарівні із змістом багатьох інших. Вказівка на такий розряд визначає постійну роль слова в мовленні, його постійне відношення до інших слів” [9:39].

І лексичне, і граматичне значення у слові настільки тісно зв'язані, що роз'єднати їх можна тільки для потреб спеціального вивчення, у мовленнєвому ж акті це неподільна єдність — “граматична форма є елемент значення слова і однорідна з його речовим значенням” [9:39].

Слову як об'єкту граматики притаманний і асиметричний ду-

алізм, тобто та сама словоформа може передавати кілька граматичних значень. “Слово, як зазначає О.О. Потебня, в кожний момент свого життя є один акт думки. Його єдність у формальних мовах не порушується тим, що воно відноситься разом до кількох категорій, напр. особи, часу, способу. Неможливе поєднання в одному прийомі думки лише двох взаємовиключних категорій” [9:43- 44].

Наголошуючи на тому, що мова є знаряддям, яке об’єктивує роботу мислення, О.О. Потебня доходить висновку, що за умов виникнення змін у пізнавальній діяльності, можливі зміни і в мові (як на семантичному, так і на граматичному рівнях): “Спостереження свідчать про безперервну зміну мов у всіх частинах її будови. Мова завжди залишається посередником між пізнаним і тим, що знову пізнається. Як речові значення, так і форми треба розглядати як засоби і одночасно акти пізнання. Якщо світ, як ми віримо, невичерпний для пізнання і якщо правильно, що не можна знайти меж лексичному розвитку мови, то не можна провести риску, яка обмежує кількість і якість можливих у формальній мові категорій” [9:59].

О.О. Потебня вивчає динаміку граматичних форм на широкому історичному тлі і піддає критиці теорію двох періодів у розвитку мови і падіння граматичних форм на другому етапі розвитку. Саме по собі явище стирання флексій як звукових елементів ніяк не свідчить про зменшення кількості форм, про втрату формальності в мові. “Якщо при збереженні граматичної категорії звук, що був її підтримкою, втрачається, то це позначає не те, що в мові послабла творчість, а те, що думка не потребує більше цієї зовнішньої підтримки, що вона досить сильна і без неї, що вона користується для розпізнання іншим, більш тонким засобом, саме значенням місця, яке займає слово у цілому, буде це ціле мовленням чи схемою форм” [9:66].

О.О. Потебня орієнтується на вивчення граматичних форм у зв’язку з синтаксичними функціями: “... відношення думки до граматичної форми не схоже на ті вірування, за якими душа, вилетівши з тіла, дивиться на нього як на скинуту одягу, не відчуваючи на собі його тягаря. Думка у формальній мові ніколи не пориває зв’язків з граматичними формами і віддаляючись від однієї, вона

неодмінно в той же час створює іншу. Синтаксичні відношення форми завжди згодні з нею самою: адже вона й пізнається за цими відношеннями” [9:50-51].

Багаторазово О.О. Потебня наголошував на тому, що дізнатися про дійсне значення граматичної форми можливо тільки в мовленні, а “намагатися зрозуміти форму як форму, тобто саму по собі, значить створювати не існуючі в дійсності і непоборні перешкоди” [9:43]. До цієї ж проблеми він повертається пізніше в лекціях з теорії словесності, де знов наголошує на тому, що слово функціонує, тобто живе, тільки в мовленні і тільки там за ним потрібно спостерігати. “Звичайно ми вивчаємо слово в тому вигляді, як воно подається в словниках. Це все одно, що розглядати рослину, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона справді живе, а як штучно приготована для цілей пізнання. Цим зумовлене те, що багато явищ мови розумілися помилково” [11: 455 -456].

Граматичним формам властива подвійна природа, за твердженням О.О. Потебні. Граматичні форми — це засіб пізнання і акт пізнання: “як речовинне значення, так і форми мають описуватись як засіб і разом акт пізнання” [9:59].

Граматичні форми — явище системне, то ж тільки в системі і можна адекватно визначити її значення. У мові “немає форми, про наявність і функції якої дізнались би інакше, як за змістом, тобто за зв’язком з іншими словами і формами у мовленні і мові” [9:45].

Граматичну категорію, за думкою О.О. Потебні, утворює опозиція однотипних граматичних значень при підтримці граматичної форми: “Коли я говорю: “я кончил”, то доконаність цього дієслова виявляється для мене не безпосередньо у звуковому його складі, а тим, що у моїй мові є інша подібна форма “кончал”, що має значення недоконане” [9:45].

Граматична категорія — явище узагальнююче, об’єктивність існування якого можна довести зіставленням рядів значень: “Загальне у мовознавстві важливе і об’єктивне тільки як результат порівняння не окремих, а рядів значень, причому цим загальним бувають не самі значення, а їх відношення” [9:43].

Отже, як доводить О.О. Потебня, граматична категорія виражається формальними компонентами слова, семантикою в мовленні, синтагматичними зв’язками у синтаксисі.

Термін *граматична категорія* трактується у сучасному мовознавстві переважно для позначення класів однотипних граматичних значень (див.: О.К. Безпояско, А.П. Грищенко). Саме у такому розумінні ми будемо далі використовувати означену дефініцію. В роботах О.О. Потебні цей термін набув дещо ширшого значення і дорівнює також поняттю *частина мови*. “Частини мови в його граматичному вченні, як зазначав О.І. Білодід, є завершальним етапом всебічної характеристики слова: його реального змісту, граматичного значення і граматичної форми, граматичних категорій, його функціонування в реченні і, нарешті, його належності до найскладніших граматичних категорій, які ніби підносяться над іншими, до частин мови” [2:22].

Зупинимося на деяких питаннях, пов’язаних з функціонуванням граматичної категорії числа іменників. Аналізуючи означену граматичну категорію, О.К. Безпояско зауважує, що двочленне протиставлення грамам, зумовлене семантико-граматичною природою цієї категорії, не вичерпує всіх можливостей співвіднесення логіко-сміслового і реального змісту компонентів, комплексу формальних і змістових складників як результатів передачі колективною свідомістю кількісних виявів матерії. У категорії числа кількість як ознака предметів навколишнього світу не співвідносна з граматичним числом [1:134].

Означена категорія, з точки зору дослідника А.А. Ломовцева, в логічному плані вивчена вже досить глибоко, але необхідними є додаткові спостереження за її семантико-стилістичними функціями [7:72]. При аналізі цієї категорії О.О. Потебня звертає увагу на те, що форма однини іменників з конкретним значенням здатна передавати “образ суцільної множинності” [10:25] і наводить приклади “привалила птица к круту берегу”, “лист сухой валится осенью”, але не погоджується з твердженням, що ця форма заступає собою форму множини або передає значення збірності. Він тлумачить це так: “Між лист ..., листы и листьё, во множ. числе листьев, в образі, тобто вихідній точці і способі, за допомогою якого виникає значення множинності: в одному випадку одиниця, що служить символом множини, в другому — роздільна множина, в третьому — суцільна множина, усвідомлена як одиниця або як множина” [10:25-26].

У сучасному мовознавстві, оцінюючи означену здатність форм однини, С.Д. Кацнельсон зауважує, що "... функція виділення родових понять суперечить основній функції форм числа. Якщо основним призначенням форм числа є квантитативна актуалізація віртуальних понять, надання їм індивідуального значення, то при виділенні родових понять числа втрачають свою актуалізуючу ознаку і стають засобом виділення поняття як такого. Форми такого числа відображають у цьому випадку не одиничний елемент множинності і не актуальну множинність елементів класу, а даний клас предметів у сукупності його елементів. З'єднання двох функцій в одній категорії є яскравим проявом поліфункціональності категорії числа" [5:31]. О.О. Потебня першим назвав означену здатність форм однини синекдохою [10:25]. Сучасні дослідники кваліфікують це явище як граматичну синекдоху — використання нульової форми однини для передачі збірності або множинності [3:80]; Н.М. Чмихова, Л.В. Баскакова визнають це граматичним тропом (алеотетом), що передає значення множини; О.І. Шендельс — граматичною метафорою, транспозицією, яка базується на переносі граматичної форми з одного вида відношень на інші [14:48]. Тобто хочеться підкреслити, що це питання ще не знайшло свого остаточного вирішення.

Вперше значення форм множини іменників у мові всеосяжно було описано в роботі О.О. Потебні "Значение множественного числа в русском языке". Але саме там він наголошує на відділенні, ізоляції форм множини від форм однини як наслідок стійкої лексикалізації. Форми однини і множини визнаються різними словами. Цю точку зору підтримував і П.Ф. Фортунатов. Сучасні мовознавці не завжди підтримують таке бачення проблеми непослідовно корелятивної граматичної категорії числа і підходять до її розв'язання більш диференційовано. Запропоновано, наприклад, розрізняти два види відношень, що складаються між формами однини й множини: морфолого-синтаксичні, або релятивно-корелюючі, що виражають суто числові співвідношення однини й множини (форма множини не передає ніяких семантичних відмінностей, крім значення множини) і дериваційно-корелюючі, де між формами однини і множини виникають інші семантичні відношення [4:155; 12:222].

Започатковане О.О. Потебнею вивчення іменників збірної семантики активно триває і зараз, напр., дослідник О.А. Колесников пропонує збірні іменники вивести із лексико-граматичних рядів і ввести в тернарну опозицію числа. Однина і роздільна множина в його трактуванні трансформуються в однину, роздільну множину і збірну множину, тобто це будуть видові поняття до родового поняття числа: лист — листья — листва. Дане твердження стосується тільки однорідних збірних іменників, тих, які утворилися від того самого кореня, що й індивідуальні: зверь — звери — зверьє [6:20-26].

Означені нами окремі напрями в вивченні граматичної категорії свідчать про те, що процес пізнання цієї складної проблеми, започаткований О.О. Потебнею, активно триває в межах імпліцитної морфології і морфостилістики. Імпліцитна морфологія як антропоцентрична граматична теорія спрямована на вивчення прихованих механізмів мовленнєвого існування маркованих одиниць (морфостилем), тобто відбувається актуалізація функціонального аспекту вивчення граматичних категорій, значень і форм; семантичне наповнення маркованих форм встановлюється з урахуванням мікро- і макроконтексту, аналізується структурно-системна стратифікація форм у мові і мовленні.

Вчення О.О. Потебні про функціонування граматичної форми в художньому мовленні стало поштовхом для виникнення нової галузі стилістики — граматичної стилістики, об'єктом якої стали морфологічні засоби виразності у поетичному мовленні, конкретні способи естетичної актуалізації граматичних одиниць (форм і значень) узуальних, okazіональних і зметафоризованих. Експоненти граматичних категорій в поетичному мовленні, за спостереженням Р. Якобсона, “діють подібно до поетичних образів” [15:397].

Базою актуалізації потенційних конотативних можливостей граматичних одиниць в художньому мовленні є інтенсифіковані авторами окремі семи денотативного значення. Внаслідок цього граматична одиниця може передавати вторинну інформацію: обсяг інформації, що передається морфостилею, відрізняючись від обсягу, що передається нейтральним корелятом, значно розширює концептуальний зміст словоформи (семантична компресія тексту). Морфологічні засоби виразності на рівні стилістичної син-

тагматики беруть участь у передачі не лише когнітивних, а й суб'єктивно-емоційних інтенцій.

Започатковане О.О. Потебнею вивчення граматичних категорій, значень і форм слова в парадигматиці й синтагматиці й зараз є актуальним і живодайним джерелом натхнення для мовознавців.

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). — К., 1991.
2. Білодід О.І. Частини мови у граматичному вченні О.О. Потебні //Потебнянські читання. — К., 1981.
3. Граудина Л.К. Вопросы нормализации русского языка: Грамматика и варианты. — М., 1980.
4. Граудина Л.К. Словоизменительные варианты: вес переменных элементов в грамматике (формы существительных) // Грамматика и норма. — М., 1977.
5. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. — Л., 1972.
6. Колесников А.А. Грамматические категории имени существительного современного русского языка. — Одесса, 1982.
7. Ломовцев А.А. “Нарушенное” число как явление семантико-стилистического плана // Вопросы семантики. — Л., 1976.— №2.
8. Потебня А.А. Значение множественного числа в русском языке. — Воронеж, 1888.
9. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. — М., 1958. — Т. 1-2.
10. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике.— М., 1968. — Т.3.
11. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. — М., 1976.
12. Сумкина А.И. Деривационные корреляции существительных в формах множественного числа // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. — М., 1964.
13. Чмыхова Н.Н., Баскакова Л.В. Грамматический троп и амплификация // Проблемы экспрессивной стилистики. — Ростов-на-Дону, 1987.
14. Шендельс Е.И. Грамматическая метафора // Филологические науки. — 1972. — № 3.
15. Якобсон Р.О. Поэзия грамматики и грамматика поэзии // Семиотика. — М., 1983.

О. В. Нарушевич

**До питання про вираження ФСП спонукальності
засобами комунікативного контексту**

В останні десятиріччя у дослідженнях мовознавців, присвячених вивченню спонукальної модальності, спостерігається явний перехід від формально-граматичного вивчення мовних явищ до функціонально-комунікативного. Це пов'язано зі зростанням інтересу до мовленнєвого акту як сфери здійснення комунікативної взаємодії.

Одним із пріоритетних питань, що наразі стоять перед функціонально-комунікативним вивченням мови, є актуальне питання впливу контексту на функцію. Адекватним для аналізу впливу контексту на функцію є варіант функціональної граматики, що ґрунтується на поняттях функціонально-семантичного поля (далі ФСП) та категоріальної ситуації. Функціональний аналіз передбачає вивчення граматичних явищ не тільки в системі мови, а й у процесі їх функціонування, коли факти мови виступають у тісній взаємодії з фактами мовлення. Звідси випливає зв'язок функціонального аналізу граматичних явищ з вивченням контексту і відображуваних ним ситуацій [4:15-16].

У працях багатьох мовознавців наголошується на необхідності розмежування понять “контекст” і “мовленнєва ситуація”. Як правило, в лінгвістиці під терміном “контекст” розуміють безпосередньо мовленнєві умови вживання слова, певне мовленнєве ціле, яке зумовлює розуміння значення слова. Мовленнєва ситуація – це позамовний чинник виявлення значення слова, самі обставини мовлення [1:5, 7]. При такому трактуванні мовленнєву ситуацію називають “широким контекстом” [1:7] або “розширеним контекстом” [7:98].

Деякі мовознавці в своїх роботах намагаються детальніше подати види контексту за різними ознаками (Г. В. Колшанський, Т. Слама-Казаку, В. Я. Миркін). На наш погляд, найбільш глибокий аналіз видів контексту здійснив російський вчений В. Я. Миркін. Доповнивши ідеї румунського мовознавця Т. Слама-Казаку, В. Я. Миркін вводить поняття комунікативного контексту і дає таке його визначення: “Комунікативний контекст – це організа-

ція засобів, організація контекстів і опора на контексти, вербальні та невербальні, для передачі (і сприйняття) смислу повідомлення” [7:97]. Комунікативний контекст утворюється сукупністю підпорядкованих йому контекстів: лінгвістичного, паралінгвістичного, ситуативного, контексту культури та психологічного контексту [7:98].

Пропонована стаття присвячена дослідженню ролі засобів комунікативного контексту у вираженні функцій наказу і вимоги ФСП спонукальності в сучасній українській мові. Досить актуальною в мовознавстві залишається проблема розмежування функцій спонукальності та їх варіантів. Тому значної уваги в роботі надається також з’ясуванню ролі контекстуальних показників у розмежуванні функцій спонукальності, зокрема таких, як вимога, наказ і варіантних щодо наказу функцій команди і розпорядження. Матеріалом дослідження стала вибірка спонукальних висловлень із текстів художнього стилю. Для спостереження і аналізу було взято твори української прози та драматургії ХХ століття.

Виділення функцій вимоги, наказу та його семантичних варіантів – команди і розпорядження – провадилося з опорою на тлумачні словники сучасної української мови і праці таких відомих дослідників спонукальної модальності, як А. В. Бельський, М. Ф. Косилова, І. С. Андреева та ін.

Функції вимоги і наказу належать до зони категоричного спонукання ФСП спонукальності. Домінантною ДСО зони категоричного спонукання є ‘залежність адресата від мовця’ (ознака взаємної незалежності співрозмовників у даній ситуації спілкування характеризує зону нейтрального спонукання, а зоні пом’якшеного спонукання властива ознака залежності мовця від волі адресата) [2:125-126]. Друга ознака ‘зацікавленість мовця у виконанні дії’ для розрізнення функцій вимоги і наказу є неістотною, бо вона притаманна майже всім функціям спонукальності. У ситуаціях категоричного спонукання адресат може ставитися до каузованої дії по-різному. В одних ситуаціях він чинить опір волі мовця (в ситуації вимоги), в інших його ставлення до дії невідоме (в ситуації наказу). Ознака небажання адресата виконувати дію, до якої той спонукається, головним чином характеризує вимогу і відрізняє її від наказу. У функції наказу ця ознака теж може бути присутня,

але імпліцитно, бо в ситуаціях наказу мовцеві немає особливої необхідності враховувати можливий опір слухача, адже “головною умовою наказу є наявність якимось чином зумовленої ситуацією нерівності учасників спілкування, у силу якої молодший (адресат-виконавець) зобов’язаний беззаперечно виконати каузовану дію” [5:28]. Така нерівність може бути пов’язана як з постійними чинниками (верховенство в чинах, посадах, старшинство в родинних стосунках та ін.), так і з суто ситуативними, змінними чинниками (авторитет сили чи досвіду в даній ситуації і т. д.) [5:28].

Дослідження показали, що функції команди, розпорядження є варіантними стосовно функції наказу.

Такий різновид наказу, як команда, пов’язаний з функціональною приналежністю до офіційно-ділового мовлення. В 11-томному СУМ подається таке тлумачення слова “команда”: “Короткий наказ командира за встановленою формою” [9:239].

Як відомо, існує цілий набір військових команд, кодифікованих статутами, вживання яких характерне для стандартних ситуацій, в яких каузована дія звичайно заздалегідь відома її потенційному виконавцю [10:173]. Наприклад: *Вільно! Кругом! Вогонь!* і т. д. З військовими командами дуже схожі спортивні (*На старт! Старт!* і т. д.) або ті лаконічні команди, які віддає хірург своїм асистентам під час операції (*Затискач! Пінцет!* і т. д.).

Близькою до наказу є функція розпорядження, характерними ДСО якої слід вважати такі: ‘розподіл дій виконавців’, ‘визначення строків виконання положень наказу’, ‘деталізація засобів, які слід використати для виконання каузованих дій’. Наказ здебільшого розрахований на негайне виконання, тоді як розпорядження має на увазі ряд дій, які слід виконати протягом більш чи менш тривалого терміну.

Розглянемо на конкретних прикладах, яку роль відіграють різні типи контекстів у вираженні функцій вимоги, наказу, команди, розпорядження та їх розмежуванні.

Не викликає ніякого сумніву, що в більшості випадків сприйняття висловлення як певного мовленнєвого акту ґрунтується на аналізі лінгвістичного контексту. “Лінгвістичний контекст – це вербальний контекст у широкому сенсі цього слова, тобто який включає в себе, крім вокабуляра, і кодифіковану комунікативно-

диференціюючу інтонацію” [7:96]. До засобів лінгвістичного контексту, що виявляють специфіку спонукальних функцій, належать одиниці різних мовних рівнів: лексичного, морфологічного, синтаксичного, фонетичного (інтонація).

Для розрізнення функцій наказу, команди, розпорядження важливе значення мають лексико-семантичні засоби, відповідні семантичні конкретизатори (маркери), що прямо вказують на функцію, цим самим конкретизуючи її. Це дієслова *наказати*, *веліти*, *скомандувати*, *розпорядитися*, які вводять пряму мову, що являє собою імперативну конструкцію, а також іменники *наказ*, *команда*, *розпорядження*, які вживаються у словах автора, що супроводжують пряму мову. Наведемо приклади висловлювань із різними контекстуальними семантичними конкретизаторами.

Семантичні конкретизатори наказу:

а) – *Тепер – до роботи!* – наказав ротний.

І одразу загриміли бійці кайлами і лопатами (М. Нечай).

б) *Вони ще трохи подумали, помовчали, нарешті Микита віддав наказ:*

– *Збирай людей* (Григорій Тютюнник).

Семантичні конкретизатори команди:

а) – *За мною!* – *скомандував Колосовський* (О. Гончар).

б) *Не встигли вдягтися та ліжка заслати, як нова команда:*

– *На зарядку!..* (А. Дімаров).

Семантичний конкретизатор розпорядження:

– *Ти, Оксене, сідай на підводу, – розпорядився він. – Я верхи поїду попереду колони* (Григорій Тютюнник).

Дієслово *вимагати* та іменник *вимога* виражають це волевиявлення, але супроводжують його рідко, в основному це спостерігається в текстах публіцистичного стилю, в політичних вимогах.

Лексично функції наказу та вимоги передаються й у висловленнях з перформативними дієсловами *наказувати*, *вимагати* у формі 1-ї особи теперішнього часу дійсного способу: – *Я раз завжди вимагаю не чіплятись до мене! Мені обридло...* (В. Підмогильний); – *Я сержант Чехов. Від імені свого командира наказую вашим людям слідувати за мною* (Григорій Тютюнник). У цих реченнях функція спонукання виражається лексичним значенням перформативного дієслова. Тут слід зазначити, що вживання пер-

формативних речень для вираження категоричного спонукання не є характерним. Найчастіше перформативні дієслова використовуються для передачі прохання (*прошу*), благання (*благаю*), пропозиції (*пропоную*).

Проаналізовані численні випадки свідчать, що контекстуальними показниками функції вимоги є прислівники – інтенсифікатори дії (*негайно, зараз* (же) і т. п.), які актуалізують її. Разом з тим, вони виявляють ознаку залежності адресата від мовця, вказують на спонукання, виражене в категоричній формі. Наприклад:

а) *Зніми зараз же... Оце все.*

У Наталки підскочили брови.

– *Мамо, що з тобою?*

– *Зніми... к-кажу. Негайно!* (Н. Ковалик).

б) *Знов викриком допитувач різав слух:*

– *Кажи зараз! Бо тут тобі кінець* (В. Барка).

Слід однак зауважити, що це твердження є справедливим за тієї умови, коли у висловленні немає показників, які б указували на вираження ним іншої функції спонукальності. Так, у висловленні “*Благаю тебе, припини негайно*” перформативне дієслово *благаю* виступає семантичним конкретизатором і прямо вказує на функцію благання, а прислівник-інтенсифікатор *негайно* підсилює саме цю функцію.

До контекстуальних показників функції вимоги також відносяться вставні слова і словосполучення: *кажу, тобі кажу, кому кажуть* і т. ін., частки *ну, ану*, які підсилюють спонукання до дії, роблять його більш експресивним. Найчастіше такі вставні компоненти і частки стоять після дієслова у формі 2-ї особи наказового способу: *Іван Олександрович (несамовито). Замовчи, тобі кажуть!* (Є. Плужник); – *Підписуй, ну?! Ну?.. Ну?! – але, не добившись ніякої ознаки згоди, упершись в маніакальний Андрійв погляд, вернувся й кинув лінійку на стіл* (І. Багряний).

Аналіз матеріалу свідчить, що досить часто після імперативних конструкцій, котрі виражають наказ, слідує репліки-відповіді адресата (*Єсть! Слухаю!* і т. п.), які підтверджують готовність адресата виконати наказ. Такі репліки є характерними лексичними контекстуальними показниками функції наказу. Приклади:

а) І. Брянський гукнув:

– Бінокль!

Ординарець козирнув у нього за спиною:

– Єсть, бінокль! (О. Гончар)

б) – Пильнуйте дорогу, – наказав Дорош.

– Єсть! (Григорій Тютюнник).

Як бачимо з попередніх прикладів, лексичні засоби відіграють важливу допоміжну роль у вираженні функцій категоричного спонування. А функція команди ще й відзначається тим, що для її вираження у мові традиційно склалася спеціальна фразеологія. Це такі усталені слова та фрази, як *Струнок! Вільно! Кругом! Направо! (Праворуч!), Наліво! (Ліворуч!), В шеренгу шикуйсь! Кроком руш! Розійдись! Бігом! На зарядку! Підйом! Не відставати! Вперед! Назад! За мною! До бою! Вогонь! В атаку! По місцях! Лягай! Зарядити зброю! Перевірити приціл! Відбій! Руки вгору!* тощо.

Наведені приклади команд свідчать, що переважна більшість з них виражається еліптичними реченнями. Це пояснюється тим, що для більшості ситуацій команд характерний дефіцит часу і лаконізм імперативних речень виправдовується своєчасним виконанням каузованої дії.

Для ситуацій наказу дуже характерне вживання речень із простим головним інфінітивним членом без частки **би(б)**. І хоча інфінітивні речення нерідко використовуються й для передачі функції пропозиції, можна спостерігати таку закономірну відмінність: функція пропозиції виражається в основному питальними конструкціями з інфінітивом, а функція наказу – окличними інфінітивними реченнями.

Порівняймо:

Наказ:

– *Мовчати!* – строго наказав лейтенант (М. Нечай).

Пропозиція:

– *Я хазяйка тут, – нарешті пояснила жінка. – Молока трохи налити?* (В. Підмогильний).

Що ж до використання речень з простим головним інфінітивним членом без частки **би(б)** для вираження інших функцій поля спонукальності то у досліджуваних текстах траплялися лише поодинокі випадки, коли інфінітив виражав запрошення (– *Антоне*

Степановичу, вечеряти! (Л. Пономаренко) і прохання *(Оленка при-тулилася до матері: Істи!..* (В. Барка). Отже, з усього сказаного можна зробити висновок, що окличні інфінітивні речення без частки **би(б)** є важливим синтаксичним засобом лінгвістичного контексту, який сприяє розмежуванню наказу з іншими функціями ФСП спонукальності.

Як відомо, функціональними синонімами конструкцій з формами 2-ї особи наказового способу, що є ядерними конститuentами ФСП спонукальності, можуть виступати форми дійсного способу. Серед індикативних форм для вираження функції наказу найчастіше вживаються прості форми 2-ї особи однини та множини майбутнього часу. Аналіз контекстуальних засобів вираження категоричного спонукання свідчить, що ці форми досить послідовно використовуються для передачі розпорядження. Тут помічається досить часте паралельне вживання форм індикатива та імператива. Наприклад: – *От що. Набери вівса в цеберку в коморі. Та даси коням начальника міліції. Та ключ візьми, замкнеш клуню. Не давала ж іще? – Ви ж не казали нічого* (А. Головка).

Як уже зазначалося, до засобів лінгвістичного контексту належить інтонація. Супроводжуючи спонукальні речення, в яких спонукання до дії виражене морфолого-синтаксичними (конструкції з формами умовного та дійсного способів) або конструктивно-синтаксичними (інфінітивні, еліптичні речення) засобами, інтонація певною мірою сприяє диференціації типів спонукальних ситуацій (категоричне, пом'якшене, нейтральне спонукання) і функцій спонукальності. А в деяких випадках інтонація відіграє виняткову роль: вона стає конструктивним засобом, який визначає основну модальність речення, дозволяє ідентифікувати його як спонукальне, а не як висловлення іншого комунікативного типу. Особливо важливу роль відіграє інтонація в оформленні спонукальних інфінітивних, еліптичних та вигуківих речень. В усному мовленні завдяки відповідній інтонації неважко правильно визначити відтінок спонукальності. Писемне мовлення майже позбавлене такого вагомого чинника, як інтонація, за винятком окличної та питальної інтонації, позначеної спеціальними знаками. Тому при аналізі засобів комунікативного контексту на матеріалі текстів художньої літератури такий показ-

ник, як інтонація, може бути врахований лише в деяких висловленнях.

Істотним для розуміння змісту висловлення та визначення його експресивності є паралінгвістичний контекст, який утворюється паралінгвістичними засобами. До них належать міміка, жестикуляція, рухи тіла, некодифікована фонація (сміх, шепіт, крик тощо) і т. ін. Аналізуючи письмове мовлення, ми маємо єдину очевидність – вербальний контекст (лінгвістичний контекст у вузькому його трактуванні). Інші контексти, як правило, виводяться нами аналітичним шляхом і допускають варіативність тлумачень [7:98].

У художній літературі джерелом контекстуальної інформації є текст, який оточує дане висловлення. З нього ми й отримуємо необхідну інформацію про засоби паралінгвістичного контексту. Це можна продемонструвати на конкретних прикладах: – *Риссю марш!* – *махнув рукою командир* (М. Стельмах); – *За мною!* – *змахнув пістолетом Антипо, кидаючись уперед, у темряву* (В. Малець); – *Встать! Струнко!* – *гаркнув десь при вході знадвору Гладун, і всі, хто був у цей момент на КП, посхоплювались і, виструнчившись, звернули погляди до входу* (О. Гончар).

У наведених прикладах виділені нами вирази є тими паралінгвістичними засобами, які істотно доповнюють основні, лінгвістичні засоби у вираженні функції наказу.

Спонукальні конструкції аналізуються нами як форми мовленнєвого спілкування і, значить, розглядаються в рамках мовленнєвої ситуації з урахуванням ряду екстралінгвістичних чинників. Важливим є визначення ролі ситуації в спонукальному спілкуванні, бо однією з істотних характеристик акту спонукування є його ситуативність. Тому має рацію В. Я. Миркін, пропонуючи вживати поняття ситуації в обмеженому сенсі, як частину комунікативного контексту. Джерелом тієї контекстуальної інформації, яка за своїм змістом є ситуативною, значною мірою є текст, що оточує висловлення. У тексті часто міститься словесний опис тієї мовленнєвої ситуації, в якій здійснюється дане висловлення і яка є істотною для розуміння смислу цього висловлення [3:118].

Аналіз ситуативного контексту, на наш погляд, слід починати із з'ясування типу ситуації, в якій відбувається мовлення. Це можуть бути, наприклад, громадські інституції (суд, лікарня, військо-

ва частина і т. д.), приватні інституції (сім'я) тощо. Потім вивчаємо відношення між учасниками комунікативного акту. Відношення між мовцем і адресатом включають два типи. Перший тип – відношення, у яких відображується соціальна взаємодія комунікантів; ці відношення пов'язані з суспільними умовами життя індивіда, його соціальним статусом. Вони, і собі, містять два різновиди: а) відношення соціальної субординації, які відбиваються в таких ознаках ситуації спонукання, як ‘залежність адресата від мовця (адресанта спонукання)’, ‘залежність мовця від адресата’, ‘взаємна незалежність комунікантів’; б) відношення соціального контакту, що визначають характер міжособистісного спілкування (офіційне, неофіційне, дружнє, фамільярне і т. д.). Другий тип – відношення, які характеризують насамперед мовленнєву поведінку самого мовця, вони пов'язані з проявом емоційної сфери психіки людини, її чуття, настрою, стану [8:32-33]. Так, якщо старший за званням військовий звертається до молодшого за званням із проханням дати телеграму на пошті, то це, звичайно, наказ. Ця ж сама фраза в устах підлеглого не може звучати як наказ, а тільки як прохання.

Окрім соціальних відношень, слід враховувати ще й конвенціональні настанови (правила, закони, принципи, норми, моральні цінності), котрі визначають, які дії асоціюються з конкретними функціями [6:24]. Під функціями в даному випадку розуміється більш чи менш фіксований набір властивостей і відношень (напр. рід занять: суддя, білетний контролер, а також відношення типу хазяїн і гість тощо) [6:30]. Так, функція батьків конвенціонально дозволяє їм звертатися до дитини з вимогою йти спати, тоді як функція дитини конвенціонально не дозволяє їй робити це ж щодо батьків.

Продемонструємо на конкретних прикладах, як засоби ситуативного контексту сприяють визначенню функції спонукальності.

1. Уривок з роману “Людина і зброя” О. Гончара:

– *Паразит! Хануга!*

– *Наші в боях умирають, а він наживається!*

– *Зарплату чийось присвоїв, не інакше!*

І знову чулося на весь перон оте соковите: лась! лась! А винуватець тільки по-риб'ячому стріпувався від кожного ляпаса і щораз дужче вирячував очі.

Надбіг міліціонер, високий, з підтягнутим животом, і власник чемодана шарпнувся відразу апелювати до нього. Однак вивалені з чемодана папуші грошей, до яких так ще ніхто й не торкався, промовляли самі за себе, і міліціонерові неважко було зрозуміти, що за суб'єкт стоїть перед ним.

– Ваші документи!

За контекстом визначаємо, що в цьому уривку твору зображена публічна ситуація на залізничному вокзалі. Мовець – міліціонер, адресат – власник валізи з великою сумою банкнот. Згідно з конвенціональними настановами в даному разі міліціонер має право вимагати пред'явити документи, а громадянин зобов'язаний підкоритися. Отже, в описаній ситуації висловлення *“Ваші документи!”* може бути кваліфіковане як вимога.

2. Уривок з повісті *“У глибині дощів”* М. Вінграновського.

– Любо, закривай! Нікого не буде! – лискучими губами з посудомийної крикнула, передихаючи, чоловіча біла виспана мордяга. Крикнула і сховалась.

Люба позіхнула, потягнулась, тріснули в ній кісточки, аж Люба злякалась.

– Це наш директор. Треба слухатись, – сухо глянули на мене ожині Любині очі.

Я вийшов з чайної.

Тип ситуації: інституційна. Місце спілкування – чайна. Відношення між учасниками комунікативного акту – субординаційні (мовець – директор, адресат – продавець). Таким чином, неважко визначити ситуацію наказу.

Під контекстом культури ми розуміємо певний обсяг знань як мовних, так і фактичного характеру, спільних більшою чи меншою мірою для учасників спілкування. *“Психологічний контекст передбачає взаємне знання співрозмовниками реалій одне одного, знання, засноване на спільному минулому досвіді”* [7:96].

Як ми вже зазначали, в художньому творі ключ до визначення функції спонукальності дає текст, який оточує аналізоване нами спонукальне висловлення. Він називає учасників комунікативного акту, дає характеристику ситуативного контексту і відношень між учасниками спілкування, позначає психологічний стан комунікантів, їхні дії і т. д.

Проілюструємо на прикладі повного аналізу комунікативного контексту забезпечення ним передачі і сприйняття смислу висловлення.

Уривок з роману “Його сім’я” А. Дімарова:

Але дружина не хотіла поступатися. Вскочивши за ним до кімнати, знову заступила йому дорогу і закричала:

– А-а-а! Бий! Бий!

– Замовкни! – несамовито крикнув Яків. Від різкого і високого голосу в нього аж заляцало у вухах.

І тоді він ударив її.

Лінгвістичний контекст: висловлення “Замовкни!”, виражене односкладним спонукальним реченням з головним членом у формі 2-ї особи наказового способу дієслова і вимовлене з окличною інтонацією.

Паралінгвістичний контекст: чоловік “несамовито крикнув”, “різким голосом” і “ударив дружину”.

Ситуативний: тип ситуації – неформальна, міжособистісна. Місце спілкування – квартира. Відношення між учасниками акту спілкування – сімейні. Під час сварки дружина не хоче поступатися чоловікові, чинить опір.

Контекст культури в аналізованому уривку не увиразнений.

Психологічний контекст: усвідомлення учасниками спілкування напруженості сімейних стосунків (вони розлучаються).

Усі ці разом взяті засоби комунікативного контексту яскраво вказують, що висловлення “Замовкни!” виражає функцію вимоги.

Аналіз комунікативного контексту у вираженні ФСП спонукальності особливо важливий у тих випадках, коли спонукування до дії передається мовними засобами, які перебувають на периферії апелятивної семантики. Це висловлення з дієслівними формами, транспонованими у сферу імператива (речення з формами умовного способу, дійсного способу, інфінітива), висловлення, які взагалі не містять дієслова (еліптичні речення з нульовим присудком, нечленовані вигуківі речення). Без врахування комунікативного контексту в таких випадках важко визначити наявність спонукування.

1. Амосова Н. Н. Слово и контекст // Ученые зап. Ленингр. ун-та. – Л., 1958. – Серия филол. наук. – № 243, вып. 42.
2. Андреева И. С. К вопросу о функционировании форм повелительного наклонения в современном русском языке // Функциональный анализ грамматических категорий: Сб. науч. тр. – Л.: ЛГПИ, 1973.
3. Бондарко А. В. Грамматическое значение и смысл. – Л., 1978.
4. Бондарко А. В. О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений // Функциональный анализ грамматических категорий: Сб. науч. тр. – Л.: ЛГПИ, 1973.
5. Войцеховский П. Н. Сопоставительное исследование интонации разновидностей приказа (на материале английского, русского и украинского языков): Дис. ... канд. филол. наук. – Одесса, 1988.
6. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
7. Мыркин В. Я. Типы контекстов. Коммуникативный контекст // Филологические науки. – 1978. – № 1.
8. Поройкова Н. И. К характеристике семантической структуры ситуации побуждения // Функциональный анализ грамматических аспектов высказывания. – Л., 1985.
9. Словник української мови: В 11 т. – К., 1977. – Т. 8.
10. Храковский В. С., Володин А. П. Семантика и типология императива. Русский императив. – Л., 1986.

Н. С. Вербич

Інтонаційні особливості речень з однорідними членами за даними перцептивного аналізу

Перцептивний аналіз інтонаційних характеристик є важливим і складним елементом у визначенні структурно-організуючих і логіко-сміслових компонентів висловлення. Для аналізу усного мовлення на перцептивному рівні принциповим є встановлення таких моментів усного тексту: 1)членування мовленнєвого потоку; 2)визначення місця пауз і їх характеру; 3)зазначення тональних змін; 4)встановлення інтонаційного виділення логічно та комунікативно вагомих слів і словосполучень.

Мета аудиторського аналізу текстів публічних виступів у даному випадку – визначення функціонального навантаження тонального та темпорального компонентів інтонації. Матеріалом аналізу стали речення з однорідними членами, вибрані з текстів усних виступів, виголошених 10 промовцями на зборах, мітингах, лекціях і под. Ці речення були записані у лабораторних умовах у

відділі експериментальної фонетики Інституту української мови трьома дикторами українського радіо (надалі позначатимемо їх – диктор А, диктор Б, диктор В).

З тих комунікативних одиниць, які мають у своїй структурі однорідні члени, найбільш частотними виявилися повідомлення, виражені розповідними реченнями, зокрема простими, складно-підрядними, складносурядними, безсполучниковими.

Однорідні члени речення в усному тексті виділяються в окремі синтагми паузами і висотно-тональними змінами на стиках синтагм, а також контрастним темпом. Цим досягається відокремлення однорідних членів від іншої частини речення.

Дослідники художнього мовлення зазначають, що речення з однорідними членами розділені за допомогою пауз на синтагми, вимовляються із складною інтонацією, подібною до тієї, яка характеризує кінцеву основну синтагму розповідного речення [3: 467].

Перцептивний аналіз речень з однорідними членами, взятих з текстів публічних виступів, показав, що своєрідною особливістю синтагм з однорідними членами є наявність висхідного руху тону. Було проаналізовано 26 фраз з однорідними членами речення. У 13 реченнях всі три диктори виголосили досліджувані синтагми з висхідним рухом тону: [1] *Необхідна ініціатива державних лідерів /, депутатів /, міністрів /.* [2] *Думаю, що можна було б розглянути додаткові надходження за рахунок нарахувань на нерухомість /, розглянути питання про будівлі /, дачі /, оті величезні маєтки /, які є ...* [3] *Таким чином, для справжньої ефективної перебудови життя потрібно комплексно вирішити три завдання: реформа управління /, політична реформа / і економічна реформа /.*

Лише у двох фразах всі три диктори прочитали досліджувані синтагми із спадним рухом тону: [4] *Створити умови, щоб армія /, міліція /, суди /, прокуратура /, Служба безпеки /, інші структури /, які повинні гарантувати правовий порядок у державі, ...* [5] *Тут не має бути винятків – і виконавчої, і судової, і, цілком природно, законодавчої.*

Факт появи висхідного руху тону можна пояснити семантикою фраз із однорідними членами: як правило, кожний наступний член ряду посилює або уточнює попередній, конкретизує його. Так, у першому реченні слова “депутати”, “міністри”, сприймаються як

уточнення, конкретизація сполуки “*державні лідери*”. У другому реченні: *нерухомість* – загальна назва власності, *будівлі* – узагальнена назва житла, *дачі* – загородні маєтки і т.п. У третьому реченні: *реформа управління* – це складова частина політичних реформ, а *економічна реформа*, на думку промовця, буде можлива лише при вирішенні всіх політичних питань. Разом з тим, підвищення тону на межі синтагм з однорідними членами речення певним чином відтворює наростання напруження.

Для відповідних синтагм, розташованих у кінці речення, характерний спадний рух тону: [6] *Слово – це остання надія на порятунок, останній прихисток і душі /, і духу /*. [7] *Ми побачили, що ворог працює через містифікацію / і підробку /*. Це пов’язане з тим, що в кінці речення з’являється показник розповідного комунікативного типу фраз, для якого характерне кінцеве зниження тону, що сигналізує про кінець фрази. Проте під впливом контексту смисловий зв’язок двох речень посилюється, що може викликати кінцеве підвищення тону. Таке явище спостерігається у наступних фразах: [8] *Потрібна ініціатива лідерів /, депутатів /, міністрів /*. [9] *Ми маємо уникнути конфронтації, тому що йдеться не про наші особисті проблеми, йдеться про державу /, про багатомільйонний народ /*.

Важливу роль при сприйнятті висловлювань відіграє ступінь швидкості вимови. Темп мовлення певною мірою залежить від індивідуальної манери мовця, а також від того, в якій ситуації відбувається спілкування. Для інтонації мовлення темп вимови є стилістичним і логіко-семантичним засобом, що визначає в комунікативному плані характер мовлення: “Функція темпу, — зазначає Т.М.Ніколаєва, — це розрізнення важливого і неважливого. Синтагма, в якій міститься вагомша частина повідомлення, виголошується повільніше; синтагма, в якій міститься менш вагома частина, — швидше” [2:33].

У реченнях з однорідними членами синтагми переліку вимовляються в однаковому темпі. Межі між синтагмами оформлені короткими або середніми паузами. Порівняно з основною частиною речення синтагми з однорідними членами виділяються уповільненням чи прискоренням темпу. Проаналізуємо фразу: [10] *Та особливе питання – визначення шляху розвитку економіки, культу-*

ри, оборони, освіти та науки. Диктор А, виголошуючи цю фразу, пришвидшує темп при вимові однорідних членів речення. У даному випадку як більш вагомі сприймаються перша (*та особливе питання*) і друга (*визначення шляху розвитку*) синтагми. Синтагми з однорідними членами не несуть значного смислового навантаження. Зовсім по-іншому сприймається фраза, виголошена диктором Б: [11] *Іншими словами, Україна повинна стати сильною військово, могутньою економічно, міцною структурно та інтелектуально, із згуртованою державною політикою і багатством своєї промисловості, своїх людей.* Основний смисловий акцент промовець ставить на синтагмах з однорідними членами речення (*сильною військово; могутньою економічно; міцною структурно та інтелектуально; із згуртованою державною політикою; і багатством своєї промисловості*). Уповільнений темп цих синтагм сприймається як деталізація, пояснення, розшифрування попереднього речення – *Україна як держава має бути особливою країною.*

Зміни темпу висловлення проходять на метасеміотичному рівні: вважається, що темпоральна ознака пов'язана з емоційністю та оцінкою висловлення [3: 17]. Так, диктор Б проголошує деякі фрази у прискореному темпі (див. фразу 9). Вся його промова спрямована на вплив на психіку слухачів; мовець не просто повідомляє про певні явища, а висловлює свої переживання, реагує на окремі події. Диктор А виголошує цю ж фразу у нормальному темпі. Він не надає цьому висловленню особливого значення, його увага зосереджується на наступній фразі: [12] *І депутати, і Уряд, і Президент усвідомлюють, що не палкими промовами, не взаємними звинуваченнями, а лише спільними зусиллями, при балансі сил ми зможемо забезпечити зростання виробництва...* Промовець, уповільнюючи темп мовлення на синтагмах з однорідними членами другого ряду (*не палкими промовами; не взаємними звинуваченнями; а лише спільними зусиллями; при балансі сил*), пояснює певний факт. У підтексті відчувається певна вимога, настанова на розуміння автора слухачами.

Отже, за допомогою змін темпу промовець виражає різноманітні оціночні конотації, а також виділяє найбільш вагомі та значні частини висловлювань у тексті.

1.Егоров Г.Г. К вопросу о теории и практике изучения устной речи // Сборник Лаборатории устной речи Филологического факультета МГУ / Под ред. Г.Г.Егорова. – М., 1967.

2.Николаева Т.М. Лингвистические проблемы типологии изучения фразовой интонации (на материале славянских языков). – Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1974.

3.Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К., 1972.

Т. Ю. Ковалевська

Психоактивні маркери рекламного тексту

У галузі сучасного гуманітарного знання феномен комунікації все більше набуває онтологічного значення, і проблеми комунікативних стратегій функціонування людської свідомості визначають актуальні дослідницькі напрями. Сучасне осмислення комунікативних процесів ґрунтується на визнанні їх комплексної, стереометричної природи, пов'язаної як з раціонально-логічним компонентом, так і з фактами інораціонального структурування інформації, здійснюваними в особистісних, суб'єктивних підвалинах несвідомого, що відповідає юнгівській ідеї колективного архетипу, на яку “сьогодні можна посилатися... як на підтвердження існування інораціонального мислення”[11:142].

Актуальність інораціонального модусу є специфічною рисою суґестивних текстів, які “здійснюють явний (семантичний) та прихований (латентний) вплив на адресата”[16:38]. Загальновизнано, що подібні тексти мають недомінантну нейропсихологічну скерованість, яка визначає пріоритет локальної ідентифікації при загальній асоційованості сприйняття, образно-емоційне кодування/декодування інформації, втілюване у вербальній площині в елементах аудіально-візуальної маркованості та комплексах з дифузною чи алогічною семантикою, оскільки “правостороннє мислення нечутливе до протиріч. Дійсність сама по собі не має логічних протиріч, вони виникають лише як результат взаємодії з нею людини”[16:64]. Взагалі існує думка, що “категоризацію явищ за ознакою “консервативне-ліберальне”, “ортодоксальне-прогресивне” можна... співвіднести з “право-ліво” мозковою репрезентацією” [10:129].

До подібних сугестивних структур комунікації належать рекламні тексти, які “ у разі виключно раціональної побудови зазнають досить пояснюваного краху”[16:291]. Актуальність рекламних текстів як гетеросугестивних підтверджується і через застосування відповідних методик нейролінгвістичного програмування (НЛП), які у даному аспекті застосовуватимуться для визначення лінгвістичних маркерів, що моделюють загальний рівень текстової релевантності та психоактивності і зосереджуються здебільшого на лексичному рівневі повідомлень, оскільки власне граматична інформація імпліцитно присутня в асоціативно-вербальній мережі, тобто, “виявляється таким засобом представлення мови, за яким традиційно відокремлювані словник і граматики є синкретично злитими у слові”[7:6].

Спільно зі студентами відділення прикладної лінгвістики Г.Сологуб та О.Ставченко нами було зафіксовано певну кількість високочастотних слів українського рекламного мовлення, які подальше аналізувались із застосуванням валідних стратегій НЛП. Так, методика визначення репрезентативно маркованих слів-предикатів ґрунтується на тому факті, що вживання людиною сенсорновизначених слів є об’єктивною характеристикою його провідної репрезентативної системи, і вміння визначити її через вербаліку може оптимізувати той рівень впливу, який планується рекламодавцем. Зазначимо, що пріоритет візуального каналу підкреслюється багатьма дослідниками комунікативних стратегій (П.Тейлор, У.Еко, Р.Барт, Г.Почепцов) і пов’язується з тим, що “візуальним символам порівняно з вербальними властива більша тривалість та універсальність”[16:18]. До того ж, дослідження психологів свідчать, що “семантичний код, або цілісна семантична кваліфікація об’єкта є первинним інструментом у роботі з об’єктами порівняно з їх прямо перцептивними, модальними властивостями” [2:83], наголошуючи, таким чином, на наявності та автономності візуальної семантики предмета, репрезентованої формою як виявом його внутрішньої упорядкованості, бо “вже просте сприйняття предмета є відображенням його не тільки як такого, що володіє формою, кольором і т.і., але ж разом з тим як такого, що володіє певним значенням”[9:229]. Ці факти підтверджуються і аналізом відібраних нами лексем, серед яких найчастотнішими виявились прикметни-

ки (25%), що мають здебільшого не гностичний, а оцінно-емоційний характер семантики, зумовлений тим, що “на ранніх етапах генези образу предмета здійснюється оцінювання його в семантичному кодї, кодї ставлення (підкреслено нами-Т.К.), і тільки потім формується логіко-категоріальна кваліфікація”[2:89]. Крім того, семантика атрибутивів свідчить про їх репрезентативну маркованість, реалізовану в системній (іноді- в полісистемній) фіксованості: візуальний ряд (дивовижний, кращий, прекрасний, чистіше тощо), аудіальний (чарівний), смаковий (найсмачніший, неповторний, свіжий), нюховий (надстійкий, свіжий) та сенсорний (зручний, ніжний). Зазначимо, що характерним є і використання класичних для рекламних текстів одиниць, які обов’язково “провокують реакцію”[8:99]: економний, унікальний, чудовий тощо. Виявити їх нейролінгвістичну маркованість допомагає т.з. мета-модель мови, застосовувана як ефективний засіб адекватного реконструювання вербалізованого концепту, що майже завжди не відповідає тій конкретній ідеї, яка формується на стадії глибинної структури. Поверхнева структура у процесі вербального оформлення зазнає таких змін, як генералізація, упущення і викривлення, що і визначають певну редукцію загального смислу комунікації. Використання ж мета-моделі передбачає семантичну реконструкцію неспецифічної лексики-слів з дифузною семантикою, орієнтованих на багатомірне, семантично недискретне сприйняття, побутове вживання яких спричиняє до редукції інформаційної насиченості повідомлення. У практиці ж сугестивної комунікації неспецифічна лексика має високий ступінь актуальності, що свідчить про наявність зворотної співвідносності між побутовим та психоактивним різновидами спілкування. Додамо, що у контексті рекламного мовлення неспецифічна лексика може виступати в якості певних апріорних посилань, важливих для маніпулювання суспільною свідомістю, “тобто того, на що автор усвідомлено і неусвідомлено спирається у своїх розміркуваннях як на аксіоми, не обговорюючи при цьому істинності цих посилань”[1:28], що зумовлює, з одного боку, чітко визначену поняттєву скерованість поданого концепту, а з іншого, дозволяє суб’єктивну варіативність його інтерпретацій. Окрім зазначених, до неспецифічної лексики належить досить значний відсоток зафіксованих еле-

ментів, семантична дифузність, багатовекторність яких підтверджується і результатами подальшого асоціативного експерименту. Далі за частотністю використання розташовані іменники (зрозуміло, що нами були виключені власне назви рекламованої продукції), дієслова (переважно в імперативній формі, що, як підтверджують подальші реакції респондентів, зумовлюють їх включеність, асоційованість у процес рекламної комунікації) та прислівники суб'єктивної оцінки. Зазначимо, що наші результати щодо психоактивних складників лексико-граматичного рівня не завжди збігаються з усталеною точкою зору про сугестивну пріоритетність “коефіцієнта дієслівності”[16:84] і, як зазначалось, репрезентують первинність атрибутивного характеру рекламної інформації, пов'язаного з емотивно-оцінним компонентом.

Методика визначення конгруентності/інконгруентності актуальної інформації передбачає аналіз ступеня відповідності семантичних характеристик повідомлення, експлікованого через різні канали, і використовується, зрозуміло, у разі його комплексної інтерпретації. На особливу увагу заслуговує методика визначення і використання т.з. “якорів”, що в НЛП розуміються як “стимул, пов'язаний з фізіологічним станом”[13:78], як “все, що викликає емоційний стан”[13:79] і зумовлює, таким чином, константність (особистісну, а у випадках повторюваних текстів- і колективну) певних психо-емоційних реакцій. У рекламних текстах в ролі “якорів” якраз і виступають зафіксовані нами високочастотні елементи, тому подібні дослідження видаються нам актуальними. Використання елементів моделі Т.О.Т.Е. (Test/trigger-Operate- Text- Exit), скерованої на виділення таких “внутрішніх уявлень, які незмінно викликають певну поведінку, а вона, у свою чергу, призводить до бажаних результатів”[12:292], співвідносне із загальним розумінням психологічних основ реклами, репрезентованих класичною схемою дії рекламного тексту на психіку людини і представлених формулою AIDA, де 1 етап- звернення уваги на тест (attention), 2- пробудження зацікавленості (interest), 3- стимуляція бажання мати пропонований товар (desire), 4- змушування до здійснення купівлі (action) [17:13]. Крім того, для стратегій НЛП, застосовуваних при аналізі рекламних текстів, є характерним і використання метафор як образних елементів,

співвідносних з певними блоками аксіосистеми адресата, тобто метафора як “основна одиниця уявлюваного світу”[14:27] має уживатися так, щоб “вона зустрічала клієнта в його моделі світу... “Зустріти клієнта в його власній моделі світу” означає лише те, що метафора повинна зберігати структуру даної проблемної ситуації”[4:25]. Оскільки дослідження метафорики рекламної комунікації пов’язане з континуальним аналізом повідомлень, застосування подібної методики буде актуальним для конструювання контекстів, скерованих на певні соціальні групи споживачів рекламної інформації.

Отже, увага до рекламних повідомлень як об’єкта лінгвістичного дослідження зумовлена тим, що вказані тексти є комунікативним різновидом сугестивних дискурсів, які вважаються актуальною сферою дискретно-аналогового спілкування, заснованого на високому рівні психоактивності його складових. Глибинна психологічна маркованість подібних лінгвістичних конструктів, ідентифікація яких можлива за допомогою відповідних методик НЛП, визначає доцільність використання цих стратегій.

Зафіксована нами високочастотна рекламна лексика подалі пропонувалась україномовним респондентам як слова-стимули для вільного асоціювання з метою встановлення актуальних параметрів у відповідному сприйнятті та виявлення аксіологічних фокусів етнічного декодування. Валідність подібних асоціативних методик визнається видатними ученими (Л.С.Виготський, О.О.Леонтєв, Дж.Діз, Дж.Кіш, Р.Аткінсон, О.О.Залевська та ін.). За думкою автора “Асоціативного тезауруса англійської мови” Дж.Кіша, асоціації являють собою безпосередні індикатори ступеня зв’язності між поняттями, і, отже, забезпечують наочне картування цього аспекту знань[див.19]. Важливість такої інформації є безсумнівною, оскільки “асоціативна організація є аспектом багатьох, якщо не всіх, пізнавальних процесів, які потребують використання суб’єктивного лексикону”[6:41].

В експерименті взяли участь близько двох з половиною тисяч осіб з різних регіонів України, і оскільки обробка отриманих реакцій ще триває, ми, характеризуючи отримані асоціати, можемо дозволити собі сказати лише про деякі тенденції, що простежуються у наших матеріалах.

В основі проаналізованих асоціативних зв'язків переважно реалізується перцептуальний референт, процесуальна парадигма у своїй більшості передбачає співвіднесеність у свідомості респондентів з іменами субстанцій, також простежується актуальність синтагматичних асоціативних контекстів.

Всі реакції можна представити у вигляді стереотипних асоціатів та конструктів з дифузною семантикою. Фокус стереотипних реакцій зосереджений на усталених концептах, що забезпечує певну константність сприйняття, а отже, і можливість відповідного ситуативного моделювання. Показник рівня стереотипності визначається, як відомо, через те, який відсоток від загальної кількості отриманих реакцій становлять три найчастотніші або одна найчастотніша реакція, а також по середній кількості різних реакцій на запропоновані слова-стимули [5:6]. У нашому випадку стереотипність реакцій співвідноситься з 20%-50% повторюваністю зареєстрованих асоціатів(статистичні показники є приблизними): дивовижний-світ(32%), економний- чоловік(26%), ефективний- засіб(22%), міцний- чоловік (29%), натуральний- сік(20%), неповторний- смак(43%), помірна- ціна(47%), популярний- співак(22%), свіжий- хліб(30%), справжній- друг(20%), вибери- мене(21%), завітай- в гості(21%),до мене(17%), переконайся- сам(22%), почни- спочатку (30%), впевненість- в собі(54%), знижка- цін(20%), дбайливо- ставитись(24%). Зазначимо, що імперативна семантика продукує асоціюваність адресата до смислового простору повідомлення, зумовлюючи перетин глибинних сенсових імплікатур учасників комунікації, а отже, забезпечує перформативність даних контекстів, що і є метою рекламного спілкування. Отримана асоціативна апеляція репрезентує і тенденцію до “егоцентричної трансформації сприйманої інформації”[3:161] українськими респондентами. Можна припустити, що явище стереотипності пояснюється наявністю внутрішніх зв'язків, які передають відношення, закладені у змісті слів-стимулів, і сприймаються як певний інваріант у суб'єктивному моделюванні. У той же час асоціати з дифузною семантикою (рівень стереотипності нижчий за 20%) характеризуються зовнішніми, ситуативно маркованими зв'язками, які припускають варіативність уживання та індивідуальну довільність у конструюванні віртуальних образів. Продукування подібних реакцій пов'язане з такими стимулами:

зручний, класний, корисний, кращий, надстійкий, найсмачніший, найтриваліший, ніжний, новий, прекрасний, розкішний, унікальний, чарівний, чистіше, чудовий, вимога, здоров'я, інформація, можливість, новинка, послуга, реклама, рішення, товар, ціна, шанс, якість, гарантувати, збільшити, купуй, пий, прагнути, слухай, спробуй, круто, легко, супер. Використання подібних слів-стимулів у рекламній комунікації передбачає гарантованість позитивної емотивності (за невеликим виключенням) у їх сприйнятті, що і простежується у більшості випадків, бо ж реклама- це своєрідний ілюзорний континуум, який реалізується в дискретно-візуальній семантиці. Метою реклами “є включити нас до її структури значень, спонукати нас до участі в декодуванні її лінгвістичних візуальних знаків та отримати насолоду від цієї діяльності декодування”[18:33]. Так, асоціативний ряд до слова-стимула розкішний представлений такими лексемами: автомобіль, будинок, одяг, дім, лімузин, сад, палац, вигляд, готель, багатий, бал, бенкет, букет, бюст, волосся, гарний, день, джип, диван, дорогий, життя, жінка, зал, замок, кабриолет, кидлак, килим, кіт, костюм, котедж, магазин, машина, мерседес, наряд, особняк, плащ, подарунок, ресторан, річ, салон, стіл, торт, чоловік, шуба і т.і. Зазначимо, що деякі стимули, наприклад, вимога/рішення не завжди пов'язуються респондентами з позитивними полюсами і досить часто перетинаються з концептами підлеглості, особистісної несвободи, дисоційованості, про що свідчать їх асоціативні характеристики: вимога- до себе, сувора, викладача, висока, до навчання, серйозна, тверда, до когось, строга, сильна, важка, велика, деканату, до уряду, жорстка, категорична, обов'язково, складна, страйк, уряду; рішення- Верховної Ради, важливе, президента, приймати, парламенту, ради, уряду, остаточне, батька, важке, Верховна Рада, вирок, влади, деканату, з'їзду, зборів, кафедри, комісії, нездійсненні, незрозуміле, партії, педради, президії, проблеми, ректорату, суду, тверде, уряд.

Розглянуті нами тенденції у сприйнятті високочастотної лексики як психоактивного елемента рекламного тексту дозволять, на нашу думку, визначити релевантні шляхи у моделюванні сугестивно актуальних текстів, а також виявити певні елементи етнічної аксіосистеми.

1. Алтунян А.Г. Априорные структуры политического текста и проблемы манипуляции общественным сознанием//International Conference “Concepts of humans and behavior patterns in the cultures of the east and the west: interdisciplinary approach”. – М., 1998
2. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики. – М., 1999
3. Бардина Н.В. Языковая гармонизация сознания. – Одесса, 1997
4. Гордон Д. Терапевтические метафоры. – СПб., 1995
5. Залевская А.А. Межъязыковые сопоставления в психолингвистике. – Калинин, 1979
6. Залевская А.А. Слово в лексиконе человека. Психолингвистическое исследование. – Воронеж, 1990
7. Караулов Ю.Н. О состоянии русского языка современности. – М., 1991
8. Кромптон А. Мастерская рекламного текста. – М., 1998
9. Леонтьев А.Н. Из дневниковых записей// Избранные психологические произведения: В 2 т. – М., 1983. – Т.2
10. Никитин В.Н. Психология телесного сознания. – М., 1998
11. Овчаренко С.В. Інформаційність жанру. – Одеса, 1998
12. Олдер Г., Хэзер Б. NLP. Полное практическое руководство. – К., 2000
13. О’Коннор Дж., Сеймор Дж. Введение в НЛП. – Челябинск, 1997
14. Почепцов Г.Г. Имидж: от фараонов до президентов. – К., 1997
15. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – К., 1999
16. Черепанова И. Дом колдуньи. Язык творческого Бессознательного. – М., 1999
17. Школьник Л.С., Тарасов У.Ф. Язык улицы. – М., 1977
18. Bignell J. Media Semiotics. An Introduction. – Manchester etc., 1997
19. Kiss Y., Armstrong C., Milroy R. The associative thesaurus of English. – Edinburg, 1972

А. Г. Гудманян

Реалізація англійських фонем [θ] і [r] графічними засобами української мови *(на матеріалі власних назв)*

Питанням передачі англійських власних назв (антропонімів і топонімів) графічними засобами кирилиці присвячували свої дослідження не так уже й багато лінгвістів. Складність питання про передачу англійських (та й інших) власних назв обумовлена тим, що вони посідають особливе місце в системі людського спілкування. Цим зумовлено й специфічний підхід до відтворення ономастичної лексики порівняно з іншими лексичними одиницями. Основну причину такого становища вбачаємо в тому, що як результат у подібних

дослідженнях має бути, окрім аналізу, вироблено й критерії (правила) їх адекватної передачі, а це має неабияке значення.

На жаль, небагато змін сталося з часу перших спроб упорядкувати передачу англомовних власних назв. Відтоді у повсякденній практиці, на шпальтах газет, журналів, книг, наукових статей англомовні антропоніми й топоніми передаються через найсуперечливіші, непослідовні написання.

Ось що писав з цього приводу М.О. Кашкін, аналізуючи деякі переклади Ч. Діккенса: “Як по-людськи звати якусь *Мэрайю Лобс* у “Записках Пиквикского клуба”? Для англійця так само, як *Томеса Гарди* або *Томеса Эдисона*. На чю честь названо *Линкенс Моньюмент*? Для американця – на честь президента *Линкена*. Ім’я вбитого Макбетом короля Данкена звучить для англійця так само, як і ім’я видатної танцюристки *Изидор Данкен*. А для нашого читача все це – фонетичні загадки, в яких мало хто впізнає *Марию Стюарт*, президента *Линкольна*, *Томаса Гарди*, *Айсидору Дункан* тощо”[1].

Чим же можна пояснити таке становище, що склалось на сьогодні? Очевидно, головна причина неусталеності написання англомовних онімів полягає в загальновідомому консерватизмі англійської орфографії, історичний розвиток якої призвів до її суттєвого розходження з вимовою, до значної кількості букв та буквосполучень, які не вимовляються або вимовляються у різних словах по-різному. Відзначимо лише такі цікаві факти. Прізвище батька В. Шекспіра записано 66 разів у списках мешканців Стратфорда на Ейвоні в 16 різних орфографіях. Збереглося 5 власноручних підписів самого Шекспіра з коливаннями між трьома орфографіями: *Shakspeare*, *Shakespeare*, *Schakespeare* [2, 304].

Відомо, що в сучасній англійській мові історично склалося значне розходження між звучанням і написанням. Написання відстає від живої мови, тому, очевидно, орієнтуватися на нього не можна, отже, при передачі англійських власних назв за основу потрібно покласти вимову назви у мові-джерелі, тобто фонетичний принцип. Проте, як вказують В.І. Кузнецова та В.Ф. Берьозкін [3], фонетичний принцип передачі не можна розуміти настільки спрощено, щоб зводити його до передачі окремих звуків кириличними літерами, які зображають слов’янські звуки. Така передача була б іншою крайністю.

Крім того, характерною рисою англійського орфографічного консерватизму є часте засвоєння чужомовних буквосполучень з повним або частковим збереженням особливостей вимови. Так, прізвище гравця “Астон Віллі” Peter Withe, – повідомляє В. Редько, – в “Комсомольской правде” було передано правильно, відповідно до норм фонетичної транскрипції, як *Уит*, “Советский спорт” дає *Уиф*, українська “Спортивна газета” в одному номері пропонує два варіанти: на першій полові – *Віс*, а на третій – *Віз*, а “Комсомольское знамя” ще дошкульніше – *Вуз*” [4].

Кирилична транскрипція англомовних власних назв у більшості випадків орієнтована на південноанглійський тип вимови, незалежно від того, в якій частині Британських островів, Америки чи Австралії знаходиться географічний об’єкт. Таку орієнтацію О.В. Суперанська [5] пояснює тим, що в навчальних закладах навчають, як правило, південноанглійській вимові. Проте, як відомо, цей тип вимови розповсюджений не дуже широко, і більшість з тих, хто говорить англійською, дотримується іншої вимови. Така ситуація примушує транскриптора звертатися й до американського варіанта англійської мови, коли доводиться мати справу з американськими власними назвами. А коли потрібно передавати назви Австралії або Нової Зеландії, тут і виникають труднощі. Все це робить існуючу транскрипцію англомовних власних назв дискусійною.

Англійська вимова в різних частинах світу дуже різноманітна. Вона варіює від одного мовця до іншого, від однієї території до іншої, від однієї соціальної групи до іншої. Тому для вивчення та опису типів вимови, притаманних певній території, було введено поняття *стандарту*, який сполучає найбільш характерні риси кожного типу вимови [6].

На нашу думку, немає необхідності зупинятися на характеристичі типів стандартів англійської вимови, тим більше, що в зазначеній роботі О.В. Суперанської докладно аналізуються особливості англійської орфоепії в різних частинах світу з точки зору доцільності відображення їх у практичній транскрипції. Принагідно відзначимо, що в Україні також навчають південноанглійському стандарту як першоджерелу, з якого утворились інші стандарти [7;8].

Виходячи з теоретичних міркувань, більшість фахівців наполя-

гає на послідовному застосуванні фонетичного підходу. Щодо англійської мови, з її складною орфографією, сама ця складність служить додатковим аргументом на користь фонетичного принципу. Але, на наш погляд, бажано застосовувати пропонування нами *фонографічний принцип* відтворення чужомовних власних назв, який передбачає компромісне поєднання фонетичного, графічного та орфографічного способів передачі.

У нашій статті для англійських фонем [θ] і [r] представляється детальна частотна (абсолютна) характеристика: кількість вживань фонем, їх графічних відповідників та варіантів української передачі. Цифри слідуватимуть через позначку “коса лінія”, яка розділяє показники для імен, прізвищ та географічних назв. Англійські фонем [θ] і [r] характеризується невеликою кількістю графічних відповідників, які наочно представлені у фонографемограмах.

Для об’єктивного визначення кількості фонографічних написань в англійській мові власних назвах виявилось доцільним використати *фонографемограму*, яка дозволяє точно встановити реально існуючі в англійській мові фонографічні написання власних назв. Метод укладання фонографемограм засновано на такому принципі: будь-яка фонема, що міститься в англійській мові власних назвах, обов’язково має графічні зображення, кількість яких залежить від характеристики самої фонем (наприклад, довгота – короткість, глухість – дзвінкість тощо).

Спочатку у дужках указано цифру, яка позначає загальну кількість графічних відповідників (тут і далі: гр/вс) цієї фонем. Певна кількість гр/вс відділятимуться подвійною лінією (||), що означає *основну* (або *основні*) гр/вс; одинарна лінія (|) вказує на *додаткові* гр/вс; не підкреслені гр/вс дуже *рідко* використовуються в графіці англійської мови власних назв. Для кожної фонем подаються три фонографемограми, окремо для імен, прізвищ та географічних назв. Фонем [θ] і [r] не мають додаткових гр/вс.

Фонема [θ]

Фонографемограма:

Імена (2): TH || THE TTH

Прізвища (2): TH || TTH

Географічні назви (3): TH || GH THE

Частотна (абсолютна) характеристика фонем: кількість *фонемовживань* – 696 / 470 / 179, *графічних відповідностей* – 3 / 2 / 3, *варіантів української передачі* – 13 / 9 / 8.

Фонема [θ] не має відповідного монографу в англійській абетці. Основною її графічною відповідністю є диграф **ТН**, який на практиці реалізується багатьма українськими варіантами.

Гр/в ГН (1): X – Кіхлей (Keighley).

Місто Keighley, що розташоване у Великій Британії, в літературі західної діаспори передають як *Кіхлей* (Відродження на чужині... [1967], [1991]). Звичайно, такий варіант не підтримується ані графікою, ані вимовою – [ˈki:θli]. Якщо припустити передачу диграфа **ГН** через *С* (*Кіслей*) або *Т* (*Кімлей*), то в такий спосіб не відбуватиметься відтворення вимови. На наш погляд, залишається варіант, спрямований на збереження хоча б вихідної графіки: *Кізлей*. Підставою такого вибору служить те, що англійська фонема [θ] і українська [г] належать до фрикативних. Можливий варіант через українську літеру *Г* (в оригіналі вживається **ГН**), але українська фонема [г], що її позначає, є проривною, тому такий спосіб прийняти не можна.

Гр/в ТН (13): Т – Рут (Ruth); Телма (Thelma); Сміт (Smith), Ментіт (Menteth); Форт (Forth), Портсмут (Portsmouth); **Ф** – Руф (Ruth), Тимофій (Timothy); **ТА** – Едіта (Edith), Лізбера (Lisbeth); **С** – Селма (Thelma), Тимосі (Timothy); Сміс (Smith), Ментіс (Menteth); Форс (Forth), Портсмаус (Portsmouth); **Д** – Труд (Truth), Балдасаро (Balthasar); Гайфорд (Hayforth), Буттерворд (Butterworth); Норт Дакота (North Dakota); **ФБ** – Руфь (Ruth); **З** – Лейз (Leith); Карзі (Carthey), Ментіз (Menteth); **•** – Фей• (Faith); Постл•вейт (Postlethwaite), Вентвор• (Wentworth); **ТХ** – Грантхем (Grantham), Літхем (Leatham); Саутхемптон (Southampton), Нортхемптон (Northampton); **СИ** – Шатлворси (Shuttleworth); **ТС** – Смітс (Smith); **ТГ** – Саутгемптон (Southampton), Нортгемптон (Northampton); **Г** – Сегемтн (Southampton).

Основний диграф фонем [θ] – **ТН**, як бачимо, має аж 13 варіантів передачі, що свідчить про неусталеність її відтворення в українській перекладацькій практиці. Розглянемо це на прикладі відтворення імені персонажа п'єси В.Шекспіра “Макбет” (W. Shakespeare ‘Macbeth’) Menteth [mɛnˈti:θ]. Ми обстежили 5 пере-

кладів п'єси і виявили три варіанти передачі диграфа **ТН**. Першим переклав цей твір українською мовою, як нам відомо, Пантелеймон Куліш ще 1900 року. Він пропонує варіант *Ментіс*, тобто враховує оригінальну вимову слова. Цей самий варіант використовують Борис Тен і Віктор Гуменюк у виданні 1986 року. Після П. Куліша в Україні трагедію “Макбет” перекладв Теодосій Осмачка 1930 року, в його перекладі з'являється варіант *Ментізі* (відхилення від оригінальної вимови). 30 років по тому в Мюнхені у видавництві “На горі” виходить його оновлений переклад “Трагедія Макбета” [1961], але українську форму прізвища *Ментізі* не змінено. Окрім П.Куліша і Т. Осмачки ми натрапили на переклад Юрія Корецького [1940], де використовується варіант *Ментім* (урахування вихідної графіки).

Варіант передачі диграфу **ТН** шляхом використання сполучення літер **ТС** пропонують тепер деякі учені західної діаспори, наприклад, Анатоль Вовк [див. детальніше: Вовк А. “Проект українського правопису англійських географічних і особових назв” // Свобода (Нью-Йорк). – 23.XI.1988; 28.XII.1989; 17.VIII.1990]. Але вперше такий варіант застосував В. Губер, передаючи прізвище *Смімс* [Smith] (“Перші кроки рочдельців...” [1919]).

Серед загальної кількості варіантів основний вибір слід зробити між українськими літерами **Т** і **С**, тобто між графічним або фонетичним відтворенням. Очевидно, перевагу слід надати літері **Т** з трьох причин: по-перше, фонема [θ] і [t] належать все ж таки до дентальних, хоча [θ] – фрикативна, а [t] – проривна; по-друге, українська літера **Т** підтримується оригінальною графікою; по-третє, використання букви **Т** не буде суперечити багаторічній традиції. Наприклад, *Рум* [Ruth] (В. Армстронг “Гірка земля” /Пер. Соломія Павличко [1982] – W. Armstrong ‘Sour Land’), *Смім* [Smith] (В.Д. Валгардсон “Добросерді грішники” /Пер. Віктор Ружицький [1990] – W.D. Valgardson ‘Gentle Sinners’) тощо.

Гр/в ТНЕ (2): Т – Ротсей (Rothsay); Нейт (Nathe); **ТА** – Гіацинта (Hyacinthe).

Триграф **ТНЕ**, що містить “німу” літеру **Е**, доцільно також передавати за допомогою української літери **Т**, наприклад, назва британського міста Rothsay [ˈrɒθsi]: *Помсей* (Великобританія // Great Britain [УРЕ, 1968]). Англо-український словник (Склав

І. Балла, 1996) пропонує, наприклад, розрізняти чоловічі та жіночі англійські імена в українському варіанті: *Нейм* [Nathe] і *Гіацинта* [Нуасінте]. На наш погляд, слід зберігати саме англійську вимову і за можливістю вихідну графіку, тому український варіант жіночого імені *Гаясінт* нам видається коректним.

Гр/в ТТН (3): *ТФ* – Матфій (Matthew), Матфій (Matthias); *ТТ* – Маттіас (Matthias); *Т* – Метью (Matthew); Метьюз (Matthews), Матюсон (Matthewson).

Лише в АУС-96 ми потрапили на правильну, на нашу думку, передачу триграфа **ТТН**: *Mammias* [Matthias]. Варіанти передачі з однією літерою **Т** не повністю відтворюють оригінальну графіку слів (англійський триграф **ТТН** перетворюється на український монограф **Т**): Matthew → *Метью* (Ч. Діккенс “Великі сподівання” /Пер. Р. Доценко [1986] – Ch. Dickens ‘Great Expectations’), Matthewson → *Матюсон* (Дж. Лондон “Буйний день” /Пер. К. Корякіна, В. Гладка [1927] – J. London ‘Burning Daylight’).

Таким чином, фонему [θ] передаємо: **GH** → *Г*; **TH, THE** → *Т*; **ТТН** → *ТТ*.

Фонема [p]

Фонографемограма:

Імена (2): TH || THE

Прізвища (2): TH || THE

Географічні назви (3): TH || DD THE

Частотна (абсолютна) характеристика фонemi: кількість *фонемовживань* – 13 / 121 / 14, *графічних відповідностей* – 2 / 2 / 3, *варіантів української передачі* – 4 / 7 / 4.

Фонема [p] також, як і фонема [θ], не має відповідного монографа в англійській абетці. Основною її графічною відповідністю є диграф **ТН**.

Гр/в DD (2): *Д* – Понтіпрід (Pontypridd); *Т* – Ронта (Rhondda).

Диграф **DD** є дуже рідкісним для позначення фонemi [p] і зустрічається лише в географічних назвах Вельсу (Велика Британія). УРЕ передає назву Rhondda як *Ронта* (Великобританія //Great Britain [1968]), тим самим суттєво порушуючи графічну асоціацію. Передача диграфа **DD** літерою *Т* можна пояснити тим, що всі англомовні власні назви УРЕ було запозичено при перекладі з Російської радянської енциклопедії майже без змін. Відповідно до

правил російського правопису фонема [p] передається російською літерою **T**, хоча в словниках А.І. Рибакіна для диграфа **DD**, що позначає фонему [p], пропонується буква Д, наприклад, Rhydderch [ˈrʌpðx] → Раддерх [Словарь английских фамилий 1986, 383].

Іншу географічну назву Великої Британії Pontypridd відтворено краще: зі збереженням вимови та графіки – *Понтупрід* (Спілка української молоді на чужині [Лондон, 1954]). Слід зазначити, що багато наших пропозицій щодо передачі англійських фонем засобами української графіки збігається з практикою передачі в українській діаспорі. Отже, на наш погляд, диграф **DD** слід відтворити сполученням літер **ДД**: *Рондда, Понтупрідд*.

Гр/в ТН (5): 3 – Свізін (Swithin), Разерфорд (Rutherford); Мерівезер (Merryweather), Керазерс (Carruthers); **T** – Суїтін (Swithin), Рутерфорд (Rutherford); Карутерс (Carruthers) **T**; Мотеруел (Motherwell), Сетерленд (Sutherland); **Д** – Суїдін (Swithin); Бледерс (Blathers), Мерривезер (Merryweathers); **C** – Карусерс (Carruthers), Голсуорці (Galsworthy); **ТХ** – Саутхолдер (Southolder).

Практика українського перекладу показує, що для англійської фонemi [p] існує в основному три українські літери: **З, Т, С**. Варіанти з літерою **Д**: *Бледерз* [Blathers] (Ч. Діккенс “Пригоди Олівера Твіста” [1987] – Ch. Dickens ‘The Adventures of Oliver Twist’), *Мерриведер* [Merryweather] (В. Сароян “Людська комедія” [1971] – W. Saroyan ‘The Human Comedy’), які обрав Мар Пінчевський, логічно відтворюють кореляцію фонем [θ] і [p] – [t] і [d]. Передачу з літерою **С**: *Карусерс* [Carruthers] (Дж. Лондон “Від темряви народжена” /Пер. Федір Яцина [1929] – J. London ‘The Night-born’) прийняти не можна: вона є зайвою в логічній системі літер для фонemi [p]. Літера **T** відтворює графічний бік слів, але фонема [t] є глухою, тому такий варіант також не прийнятний: *Карутерс* [Carruthers] (Дж. Лондон “Серця трьох” /Пер. Микола Іванов [1927] – J. London ‘Hearts of Three’).

Залишається літера **З**. На нашу думку, вона якнайкраще підходить для передачі фонemi [p] з трьох причин: по-перше, українська фонема [z] і англійська [p] належать до дентальних і фрикативних, вони обидві дзвінкі; по-друге літера **З** не використовується для передачі інших фонем, окрім [z], але тільки для деяких гр/вс;

по-третє, такий варіант підтримується українською традиційною практикою передачі: *Керазерс* [Carruthers] (А.К.Дойл “Оповідання про Шерлока Холмса” /Пер. М. Дмитренко [1977] – А.С. Doyle ‘The Adventures of Sherlock Holmes’), *Мерівезер* [Merryweather] (Дж. Лондон “Залізна п’ята” /Пер. В. Трощина за ред. Ю. Лісняка [1986] – J.London ‘The Iron Heel’) тощо.

Гр/в THE (3): 3 – Блайз (Blythe); **T** – Літ (Leathe), Смайт (Smythe); **C** – Смайс (Smythe), Віс (Withe).

Слід відзначити, що передача фонему [p] через українську літеру **З** має також недоліки, як й інші літери, наприклад, у назвах, що містять триграф **THE**. Якщо порівняти слова *Ліз* (Leathe) і *Ліз* (Liz), то одразу ідентифікувати належність їх до розряду імен або прізвищ важко, без зазначення у тексті мови-сприймача. На наш погляд, коректною є передача імені Blythe [blaip] – *Блайз* (М. Гре-хем “Щоб легше дихалось” /Пер. В. Іонкін, В.Бакулін [1959] – М. Graham ‘Swing Shift’). Варіанти передачі прізвищ *Смайс* [Smythe] (Дж.К. Честертон “Пригоди патера Бравна” /Пер. Водолажченко [1930] – G.K. Chesterton ‘The Incredulity of Father Brown’) і *Смайт* [Smythe] (Р. Уейд “Дивовижна історія Мері Стенз” /Пер. В. Митрофанов [1970] – R. Wade ‘The Wonderful One’), а також назви гори, що в Канаді, *Смім* [Smythe] (В. Гаврилюк “Північна Америка...” [1971]) не є коректними з огляду на вимову англійських слів.

Уважаємо, що передачу фонему [p] через літеру **З** бажано унормувати, пердовсім для уникнення різних варіантів передачі: *Свізін*, *Суїмін*, *Суїдін* [Swithin] або *Смайт*, *Смайс*, *Смім* [Smythe].

Таким чином, фонему [p] передаємо: **DD → ДД; TH, THE → 3**.

Для наочнішого уявлення адекватної, на наш погляд, реалізації англійської фонему [θ] і [p] в українських текстах, спробуємо представити передачу фонем у вигляді таблиць:

Фонема [θ].

Графічні відповідності	Варіанти україн. передачі	Приклади	
		англійське написання	українська передача
gh	<i>z</i>	Keighley	Кізлей
th	<i>m</i>	Smith	Смім
the	<i>m</i>	Nathe	Нейм
tth	<i>mm</i>	Matthew	Маммью

Фонема [p].

Графічні відповідності	Варіанти україн. передачі	Приклади	
		англійське написання	українська передача
dd	<i>дд</i>	Rhond dda	Рон дда
th	<i>з</i>	Ruth erford	Разер ф орд
the	<i>з</i>	Bly the	Блай з

- 1.Кашкин И.А. Для читателя – современника. – М., 1977.
- 2.Алексеев М.П. К истории написания имени Шекспира в России // Проблемы совр. филологии. – М., 1965.
- 3.Кузнецова В.И., Берёзкин В.Ф. Ранняя передача английских имён собственных //Известия Воронеж. пед. ин-та. – 1974. – Т. 170. Вопр. романо-герм. филол.
- 4.Редько В. Питер Уит в пяти лицах //Литерат. газета. – 1982. – № 42, 20 окт.
- 5.Суперанская А.В. К вопросу о практической транскрипции собственных имён стран английского языка //Топонимастика и транскрипция. – М., 1964.
- 6.Gimson A.C. An introduction to pronunciation of English. – Lnd., 1964.
- 7.Brovchenko T., Bant S. English Phonetics. – K., 1964.
- 8.Олексієнко Л.П. Основи фонетики англійської мови: Навч. посіб. – К., 1997.

О. І. Бондаренко

Евристичне сприйняття семантики іншомовних звуконаслідувань (на матеріалі української та японської мов)

У світовій і вітчизняній лінгвістиці немає, мабуть, більш привабливої та дослідженої, а з іншого боку — більш складної й суперечливої проблеми, ніж проблема звуконаслідування в мові. Їй присвячено тисячі статей і десятки монографій учених у багатьох країнах світу. А той факт, що питань звуконаслідування торкалися у своїх працях такі корифеї світового мовознавства, як В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр, О. І. Бодуен де Куртене, М. С. Трубецької, Л. Блумфілд, Е. Бенвеніст, О. М. Пешковський, О. О. Потебня, Л. В. Щерба, Р. Якобсон та ін., яскраво свідчить про їх вагомість як для лінгвістики загалом, так і для вирішення цілої низки концептуальних мовознавчих проблем, пов'язаних, зокрема, з питаннями походження мов, розвитку їх фонетичних систем, наявності взаємозв'язку між фонемами й семантикою (тобто між позначенням та позначеним) в окремих мовах і т. ін. Саме остан-

ня проблематика й стала тим загальним фоном, на якому ми спробували експериментально дослідити проблему евристичного сприйняття семантики іншомовних звуконаслідувань носіями неспоріднених — української та японської — мов. Короткий виклад деяких результатів проведеного нами лінгвістичного експерименту і є головною метою даної статті.

Щоб переконатися в тому, що погляди окремих фахівців на проблему мовної ономапоєї, і зокрема — на взаємозумовленість і взаємозв'язок між внутрішнім змістом (семантикою) і зовнішньою формою (звуковим складом) лінгвістичного знака дійсно різняться (іноді — до їх повної протилежності), достатньо навести кілька відповідних цитат з робіт відомих лінгвістів минулого і з праць сучасних мовознавців.

Ф. Соссюр, наприклад, вважав будь-яке “позначення” (тобто фонетичну форму слова) “немотивованим”, “довільним щодо свого позначеного”, з яким, як підкреслював швейцарський лінгвіст, “у нього немає жодного природного зв'язку в дійсності (виділено нами. — О. Б.)” [3:90]. Стосовно ж вигуків — однієї зі складових частин звуконаслідувальної лексики, яка вже одним фактом своєї наявності в будь-якій мові суперечить категоричному твердженню відомого вченого, Ф. Соссюр писав, що вони теж “не можуть похитнути нашої загальної тези про довільність знака”. При цьому він навіть підкреслював, що “є спокуса вбачати у вигуках безпосереднє вираження реальності, продиктоване, так би мовити, самою природою. Однак стосовно більшості з них можна заперечувати наявність необхідного зв'язку між позначеним і позначенням. Досить порівняти дві перші-ліпші мови, аби побачити, наскільки відмінні в них відповідні вирази (напр.: фр. *aïe!* і нім. *au!* “ой”)” [3:91-92].

З безапеляційністю положення, висунутого Соссюром, про цілковиту довільність і немотивованість лінгвістичного знака не погоджувався багато хто з відомих лінгвістів ХХ ст. Так, французький мовознавець Е. Бенвеніст з цього ж приводу зауважував, що “зв'язок між позначенням і позначеним аж ніяк не довільний; навпаки, він необхідний” (виділено нами. — О. Б.) [1:34]. А Р. Якобсон, що прагнув певною мірою примирити обох опонентів, у своїй роботі “Звук і значення” пише: “Всупереч тезі Соссюра, зв'язок, який об'єднує позначення з позначеним, чи, що те

ж саме, зв'язок фонем з семантикою, є необхідним. Але єдиною необхідною ланкою у цьому зв'язку є поєднання обох цих аспектів на засадах суміжності, тобто на підставі зовнішнього чинника, тоді як поєднання за схожістю (тобто на підставі внутрішнього чинника) є лише факультативним. Воно присутнє тільки на периферії понятійної лексики — в онома-топое-тичних та експресивних словах, таких, як “зозуля”, “зигзаг”, “хруснути” і т. ін.” (виділено нами. — О. Б.) [8:89].

А ось приклади протилежних тверджень з цього питання сучасних лінгвістів, і зокрема тих, хто займається виключно проблемою звуконаслідування в мові.

Так, український мовознавець Ю. В. Юсип-Якимович у своїй статті під назвою “Онома-топея як абсолютна та семантична мовна універсалія”, яка сама по собі є досить красномовною, пише: “Дуже важливою особливістю семантики звуконаслідувань є те, що вони фонетично вмотивовані (виділено нами. — О. Б.); самі звуки становлять собою пряме наслідування відповідного явища чи дії” [7:42]. А далі він робить дуже важливий для нас висновок: “Оскільки ця вмотивованість властива більшості мов світу, то онома-топое-тичну (чи звуконаслідувальну) вмотивованість можна вважати семантичною універсалією” [7:43].

Саме “звукову оформленість, звукову вмотивованість лексичного значення” називає специфічною рисою звуконаслідувальних слів російський вчений М. М. Шанський [5:262].

Надзвичайно важливою для нашого експериментального дослідження евристичної семантизації іншомовних онома-топое-тичними елементами в різних мовах часто спостерігається вражаюча подібність” (виділено нами. — О. Б.) [4:258].

Але далеко не всі фахівці поділяють подібні погляди щодо схожості звуконаслідувань у різних мовах світу. Так, Ю. С. Маслов, навпаки, заявляє, що “не слід думати, ніби звуконаслідувальні слова (або їх корені) скільки-небудь точно копіюють природні звуки. Дуже приблизний, схематичний характер імітації природного звучання, — на думку російського вченого, — виявляється в суттєвих розбіжностях між звуко-

наслідуваннями в різних мовах”. “Пор., наприклад, — пише він, — дієслово, відповідне російському “*хранеть*” (уві сні): латинське *stertere*, англійське *snore*, німецьке *schnarchen*, французьке *ronfler*, угорське *horkolni*, естонське *norskama*, або імітацію собачого гавкання в російській (*гав-гав!*) і англійській (*bow-wow*) мовах” (виділено нами. — О. Б.) [2:137].

Показово й те, що Ю. С. Маслов, наводячи саме ці приклади звуконаслідувань та вигуків — взяті ним як із мови людей, так і з “мови” тварин — таким чином підкреслює їх семантичну та функціонально-синтаксичну спільність. Між тим, Л. В. Щерба, наприклад, категорично заявляв, що “*немає жодних підстав, аби так звані звуконаслідувальні няв-няв* (у Л. В. Щерби рос.: *мяу-мяу*. — О. Б.), *вау-вау* і т. ін. відносити до вигуків” [6:67].

Таких розбіжностей у поглядах фахівців стосовно різних аспектів оноματοпоетичних явищ у мові можна навести безліч. Саме вони, а також наше прагнення не лише теоретично, а й практично обґрунтувати деякі принципи відбору звуконаслідувальних слів для першого японсько-українського оноματοпоетичного словника, значною мірою спонукали нас на проведення лінгвістичного експерименту, головна мета якого полягала у визначенні потенційної можливості евристичного прийняття індивідом семантики іншомовних звуконаслідувань.

Специфічною рисою лексичної системи японської мови у порівнянні з європейськими, і зокрема — з українською мовою, є велика кількість оноματοпоетичних слів, їх семантична і функціонально-стилістична різноманітність. Відомо, що за кількістю звуконаслідувальної лексики японська мова поступається серед мов світу лише корейській. Звукозображення в японській мові передають звуки оточуючого середовища, природні явища, особливості дії, почуття і враження мовців з такою розмаїтістю конотативних відтінків, з такою докладністю та повнотою, що при їх перекладі українською (так само, як і будь-якою іншою) мовою в багатьох випадках необхідно використовувати кілька прислівників, дієприслівників або прикметників чи дієслів, щоб більш-менш адекватно передати їх семантику. Але й за цих умов значення багатьох японських оноματοпоетом можна перекласти іноземною мовою в кращому випадку лише приблизно, з меншою колоритністю та подробицями.

За японською лексикографічною традицією оноματοпоетична лексика японської мови розподіляється на три головні групи:

- а) **гісей-го** — голосовідтворювальні (голосозображальні) слова (яп.: *gohon-gohon; kero-kero*; укр. (відп.): *кахи-кахи; кум-кум, ква-ква*);
- б) **гіон-го** — звуковідтворювальні (звукозображальні) слова (яп.: *potori-potori, pota-pota; pori-pori!, bori-bori!, pari-pari!, bari-bari!*; укр. (відп.): *кран-кран, кап-кап; хрусь!, хрум!*);
- в) **гітай-го** — звукообразні (дієзображальні) слова (яп.: *yochi-yochi; noso-noso*; укр. (відп.): *хитко, похитуючись, непевно /рухатися, іти/; повільно, ліниво /рухатися, іти/*).

Слід зауважити, що взагалі в сучасному японському мовознавстві ономотопея, як одне з універсальних мовних явищ, трактується дещо ширше, ніж в європейському. Особливо це стосується віднесення до групи звуконаслідувань так званих дієзображальних (звукообразних) слів, які, з точки зору загальнозначного для європейського мовознавства розуміння семантики та функцій оноματοпоетичної лексики, а саме — відтворення мовними засобами звуків живої й неживої природи, досить важко класифікувати як “звуконаслідування”. До речі, саме ці японські ономотопеями й викликають найбільші труднощі при їх перекладі іншими мовами:

- shizu-shizu (to)* — *тихо-тихо, повільно* (про рух, ходу);
- shyanari-shyanari (to)* — *легко-легко, граціозно* (іти); *манірно* (ступати, крокувати);
- suta-suta* — *квапливо, поспішно* (про рух, ходу);
- seka-seka* — *метушливо, нервово* (рухатися, іти);
- hara-hara* — *погойдуючись, кружляючи* (опадати, падати /про пелюстки квітів, листя, сніжинки тощо/).

Головним (формальним) критерієм віднесення цих лексем до класу ономотопеом у японському мовознавстві, на наш погляд, є їх морфемна структура, а саме — коренева редуплікація (іноді — лише подвоєння приголосних), яка значно посилює образність, метафоричність цих слів, що дозволяє не лише “бачити”, але й нібито “відчувати”, “чути” ту чи іншу, здавалося б, абсолютно “мовчазну” дію.

З особливими подробицями та образністю японські оноματοпоети передають різноманітні динамічні дії людини: рухи, жести і т. ін. Так, наприклад, у японській мові нараховується близько 40 різних оноματοпоетом, що характеризують ходу людини. Кожна з цих оноματοпоетом відрізняється від інших лише незначним нюансом. Але це значне, на перший погляд, розходження вимагає при їх перекладі великих зусиль: використання кількох синонімічних слів, описових конструкцій, розгорнутих порівнянь, фразеологічних зворотів тощо:

etchira-otchira	— <i>нестійка, хитка</i> хода;
sassa (to)	— <i>швидка, кваплива</i> хода;
shizu-shizu (to)	— <i>тиха, спокійна, повільна</i> хода;
shyanari-shyanari (to)	— <i>легка, граціозна</i> хода; <i>манірна</i> хода;
suta-kora	— <i>поспішно, квапливо бігти; стрімголов</i> утікати;
sot (to)	— <i>тихо, обережно, легко</i> ступати; <i>потайки, тайкома</i> підкрадатися;
soro-soro	— <i>уповільнена, некваплива</i> хода; <i>розмірено</i> крокувати; <i>поступово</i> просуватися;
sorori-sorori	— ще більш <i>уповільнена</i> (ніж soro-soro) хода;
ta(t)-ta(t)	— <i>стрімка, енергійна</i> хода;
chyoko-chyoko	— <i>дрібнотити (дрібнотати)</i> ніжками (про ходу малої дитини); <i>ити підтюпцем; тюпати</i> похапцем, <i>чимчикувати; квапливо шкандибати, шкутильгати</i> ;
teku-teku	— <i>швидка</i> хода з <i>прислукуванням</i> (аналог. укр.: <i>цок-цок</i>); <i>цокати</i> каблуками, <i>стукотити</i> підборами;
toko-toko	— <i>віддалений стукіт</i> дрібних жіночих кроків; <i>далекий цокіт “тета”</i> (японські дерев’яні сандалі);
doshi-doshi	— <i>дуже повільна</i> хода; <i>важка, повільна</i> хода огрядної людини;
doshin-doshin	— ще більш <i>повільніша</i> й <i>важча</i> (ніж doshi-doshi) хода;
totto	— <i>дуже швидка, стрімка</i> хода; <i>поспішно, стрімко</i> вийти (чи вибігти) з якогось приміщення, <i>покинути</i> місце;

tobo-tobo	— уповільнена хода втомленої людини; <i>плентатися, тягтися; ледве-ледве сунутися, посуватися;</i>
noko-noko	— <i>нерішуча</i> хода сором'язливої людини; хода людини, що соромиться (або робить вигляд, що соромиться) та ніяковіє;
noso-noso	— <i>лінива, повільна</i> хода;
nosori-nosori	— ще <i>більш лінива й повільніша</i> (ніж <i>noso-noso</i>) хода;
nosshi-nosshi	— <i>поважна впевнена</i> хода шляхетної (знатної) людини; <i>упевнена розмашиста</i> (<i>широкими кроками</i>) хода великої за розмірами тварини (напр., слона, верблюда);
noronoro	— <i>дуже повільна й млява</i> хода; <i>насилу волочити (ледве тягти) ноги;</i>
hyoro-hyoro	— <i>непевна нестійка</i> хода; <i>плентати</i> ногами, ледве плентатися; хода, що <i>поступово уповільнюється;</i>
fura-fura	— <i>нестійка з погойдуваннями</i> хода; <i>іти, похитуючись, погойдуючись;</i>
bura-bura	— <i>безцільне ходіння; розмірена, повільна (нецілеспрямована)</i> хода (під час прогулянки, ознайомлення з містом); <i>тинятися, вештатися, швендяти;</i>
furari-furari	— хода, подібна до <i>bura-bura</i> , але в супроводі когось чи з опорою на щось (палицю, ціпок, посох тощо);
burari-burari	— хода, подібна до <i>bura-bura</i> , але ще повільніша;
pata-pata	— <i>тьоп-тьоп, шльоп-шльоп</i> (про дитячу ходу, звук босих ніг);
peta-peta	— <i>ходіння босоніж</i> ; <i>ходіння босоніж</i> по мокрій підлозі, калюжах тощо;
yukkuri	— <i>некваплива</i> (цілеспрямована) хода;
yuttari	— <i>тиха, спокійна</i> хода; <i>вільна, неутруднена</i> хода;

yuru-yuru	— хода, подібна до <i>yukkuri</i> , але більш повільна й розмірена;
yota-yota	— <i>шкандибати, шкутильгати; хитлива (хитка) хода; незграбна, вайлувата (“ведмежа”)</i> хода;
yobo-yobo	— хода на <i>тремтячих ногах; шкандибання, кульгання; недбала</i> хода безтурботної людини;
yoro-yoro	— <i>незбалансована, непевна, хитка</i> хода [9:236-243].

Найчастіше оноματοпоетична лексика зустрічається в японській розмовній мові, у деяких фольклорних жанрах (насамперед — у казках), а також у художній літературі, причому як у поетичних, так і драматичних та прозових творах. Результати статистичних досліджень японських лінгвістів показали, що в 17 класичних художніх творах найвідоміших письменників XIV-XIX ст., які в цілому містять 2133 речення, нараховується 246 речень (11,5%) з використанням різних оноματοпоетом.

В 1997-1998 рр. нами був проведений лінгвістичний експеримент, мета якого полягала у виявленні можливості адекватного евристичного сприйняття семантики оноματοпоетичної лексики японської мови українцями й, навпаки, — українських оноματοпоетом японцями. Тобто йшлося про можливість індивіда розпізнати значення іншомовних звуконаслідувань, фонетичне оформлення яких у неспорідненій мові дуже часто кардинально відрізняється від звукових оформлень аналогічних за своєю семантикою слів у рідній мові.

Двадцятьом учасникам експерименту з обох боків, тобто двадцятьом японцям і двадцятьом українцям, було запропоновано евристично семантизувати близько тридцяти іншомовних оноματοпоетом, умовно розподілених нами на п'ять семантичних груп за їх узагальненою тематикою:

- група № 1: звуковідтворювальні “природні” оноματοпоетом;
- група № 2: звуковідтворювальні “механічні” оноματοпоетом;
- група № 3: голосовідтворювальні “людські” оноματοпоетом;
- група № 4: голосовідтворювальні “тваринні” оноματοпоетом;
- група № 5: дієзображальні оноματοпоетом.

Останню групу — групу дієзображальних ономатопоемом можна віднести також до звуко-дієзображальних. Оскільки умови експерименту для більшої об'єктивності його результатів вимагали дзеркального співвідношення ономатопоемом з обох боків, а в українській мові, як це добре видно вже з наведених нами прикладів, точних аналогів японським дієзображальним ономатопоетичним словам практично нема, ми були змушені шукати більш-менш відповідні або ж близькі за семантикою дієзображальні слова в обох мовах.

Отримані результати експерименту наводяться у відповідних таблицях. У першій колонці містяться японські звуконаслідування, а у другій — їх українські семантичні аналоги. Після кожної пари відповідних ономатопоетичних одиниць у наступних колонках указується відсоткова кількість учасників експерименту (спочатку — українців, потім — японців), які дали правильні відповіді стосовно можливого значення цих звуконаслідувань у чужій мові. Необхідно підкреслити, що ніхто з учасників експерименту на час його проведення відповідної іноземної мови не знав і до цього не вивчав.

Група № 1. Звуковідтворювальні “природні” ономатопоеми

Японські ономатопоеми	Українські ономатопоеми	Українці (20 чол.)	Японці (20 чол.)
pota-pota	кап-кап	35%	25%
toku-toku	буль-буль	30%	25%
boki!	хрусь!	70%	70%
У середньому:		45%	40%

Група № 2. Звуковідтворювальні “механічні” ономатопоеми

Японські ономатопоеми	Українські ономатопоеми	Українці (20 чол.)	Японці (20 чол.)
chiku-taku	тік-так	80%	100%
boron-boron	тринь-бринь	45%	55%
chirin-chirin	дзень-дзень	55%	80%
poppo	ту-ту	35%	60%
bu-bu	пі-пі	40%	70%
ba-a-n!	бах!	50%	65%
У середньому:		51%	72%

Група № 3. *Голосовідтворювальні “людські” оноματοпоетоми*

Японські оноματοпоетоми	Українські оноματοпоетоми	Українці (20 чол.)	Японці (20 чол.)
shi-i	тсс (цить)	60%	100%
gera-gera	хи-хи-хи	25%	95%
gohon-gohon	кахи-кахи	20%	95%
wa-a-n-wa-a-n	уа-уа	90%	100%
У середньому:		49%	97,5%

Група № 4. *Голосовідтворювальні “тваринні” оноματοпоетоми*

Японські оноματοпоетоми	Українські оноματοпоетоми	Українці (20 чол.)	Японці (20 чол.)
wan-wan	гав-гав	45%	70%
bu-bu	рох-рох	10%	15%
nya-nya	няв-няв	65%	100%
mou-mou	му-му	80%	95%
hin-hin	іго-го	30%	10%
kokekoko	кукуруку	100%	100%
kero-kero	кум-кум	45%	70%
У середньому:		62,5%	76%

Група № 5. *Дієзображальні оноματοпоетоми*

Японські оноματοпоетоми	Українські оноματοпоетоми	Українці (20 чол.)	Японці (20 чол.)
hiso-hiso	шу-шу-шу	10%	35%
mogu-mogu	плям-плям	25%	50%
pachi-pachi	хлоп-хлоп	5%	40%
chyoki-chyoki	чик-чик	25%	45%
yochi-yochi	туп-туп	10%	35%
shyu-shyu	пшик-пшик	25%	40%
ton-ton	тук-тук	20%	40%
У середньому:		17%	41%

За результатами цього експерименту можна зробити декілька важливих, як на нашу думку, висновків.

По-перше, уже один той факт, що індивід, абсолютно не знайомий з тією чи іншою іноземною мовою, може адекватно семантизувати окремі, хоч і специфічні, але все-таки іншомовні лексичні одиниці, безперечно свідчить не тільки про об'єктивну фонетичну вмотивованість переважної більшості звуконаслідувань у будь-якій мові, а й про певну звукову та семантичну універсальність цієї лексики.

По-друге, учасники експерименту — українські мовці загалом дали 45% правильних відповідей, тоді як японці в цілому розпізнали семантику більше 65% оноματοпоетом невідомої їм мови. На наш погляд, це може об'єктивно свідчити про те, що мовці багаті на звуконаслідувальну лексику мови більш здібні до сприйняття звуків та адекватного розпізнання (у тому числі — й евристичного) семантики іншомовних слів у порівнянні з носіями тієї мови, у якій оноματοпоетична лексика менш розповсюджена.

По-третє, результати експерименту доводять, що, якщо здатність українців евристично розпізнавати значення *звуківідтворювальних* і *голосовідтворювальних* японських оноματοпоетом приблизно відповідає здатності у цьому відношенні японців, то їх потенційна спроможність самостійно семантизувати дієзображальну оноματοпоетичну лексику іншої мови дуже мала.

На закінчення підкреслимо, що адекватний переклад українською мовою японської оноματοпоетичної лексики, досить частотної в деяких сферах мовленнєвої діяльності японців, ускладнюється ще й браком спеціальних двомовних словників, а також тим, що в підручники з японської мови як іноземної ці слова, як правило, не включаються. Повною мірою це стосується й українсько-японської навчальної лексикографії та методики викладання.

Що ж до наукової і практичної доцільності проведеного експерименту, то зауважимо, що нашою головною метою є створення у майбутньому японсько-українського оноματοпоетичного словника, відбір оноματοпоетом до якого передусім має здійснюватися за принципом їх частотності в японській мові, а докладність тлумачення семантики, тобто обсяги окремих словникових статей, значною мірою мають залежати саме від потенційної склад-

ності сприйняття значення тієї чи іншої японської оноματοпоетими українськими мовцями.

1. Бенвенист Э. О природе лингвистического знака // Общая лингвистика. — М., 1974.
2. Маслов Ю. С. Введение в языкознание. — М., 1975.
3. Соссюр Ф. Курс загальної лінгвістики. — К., 1998.
4. Ульман С. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. — Вып. V. Языковые универсалии. — М., 1970.
5. Шанский Н. М., Тихонов А. Н. Современный русский язык: В 3-х частях. — М., 1981. — Ч. 2.
6. Щерба Л. В. О частях речи в русском языке // Избранные работы по русскому языку. — М., 1957.
7. Юсип-Якимович Ю. В. Ономатопоєя як абсолютна та семантична мовна універсалия // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія філологічна. — Вип. 3. — Ужгород, 1998.
8. Якобсон Р. Избранные работы. — М., 1985.
9. Chang A. C. Gitaigo, giongo bunrui yoho jiten. — Tokyo, 1991.

О. В. Антонюк

Когнітивні складники концепту *вода* в українських народних казках

Когнітивна лінгвістика розглядає мову як особливу семіотичну систему, що водночас є об'єктом і внутрішнім, і зовнішнім для суб'єкта. Це система організації та вдосконалення інформації, способів її подання у комунікативних процесах. В межах когнітивної лінгвістики лексична структура являє собою результат взаємодії когніції людини із семантичними параметрами конкретної мови [4, 53].

Одним із найважливіших понять когнітивної семантики є поняття *концепту*, яке використовують для пояснення одиниць ментальних ресурсів нашої свідомості. Існує багато точок зору на те, що саме в мові відповідає концепту [4, 90]. Найбільш ґрунтовним нам здається уявлення, що концепти мають складну структуру: частина інформації закріплюється в універбах, частина – у словосполученнях, реченнях, частина – в образах, схемах, прецедентних текстах, метафорах тощо, тобто має співвідношення з системою культури.

У своїх попередніх статтях ми звертались до когнітивної структури концепту *вода* в українських піснях та думах. Подивимось, як цей концепт структурований в українських казках.

Фольклорний текст, який ми розглядаємо як семіотичну одиницю, не можна інтерпретувати поза його відношеннями до інших текстів даної культури, тобто без врахувань його інтерконтекстуальних зв'язків [5, 35].

Тексти українських народних казок створюють стереотипні для української мовної культури образи, які втілюють уявлення мовного соціуму про явища ідеального та реального світу через призму вражень, почуттів тощо.

Майже кожне слово у фольклорі має особливу глибину, оточене певними смислами. Ці смисли можуть забутись, але не можуть загубитись, зберігаючись у схованці культурної компетенції, тому до фольклорних текстів як громадської думки звертаються так часто, які до інших авторитетних джерел.

В процесі життя і розвитку суспільства були вироблені деякі правила побуту, моралі, створена певна світоглядна думка, узагальнені спостереження щодо світу та самих себе у ньому.

Казка є символічною моделлю реального світу, і як кожна текстова модель має два модуси існування: з боку своєї форми – це об'єкт реального світу, з боку змісту – це відносно замкнений віртуальний статичний світ [1, 85].

Побутові казки містять відомості про реальний світ, тому у них досить часто вибір складників концепту *вода* детермінований процесом життєдіяльності: це звичайна вода, яку просто п'ють, або річка – водоймище, де живуть риби (переважно щуки), де перуть білизну. Наприклад: “Раз підійшов лев до річки да й дивиться у воду, а щука плеснула хвостом да й поточилась на дно...” [3, 59].

У фантастичних казках концепт розсіяний у змісті лексичних одиниць, у системі сталих порівнянь, ідіом.

Річка (ріка) як один із універбів концепту *вода* часто набуває значення ‘народження життя’. Це, безперечно, пов'язано з уявленнями про ріку як життєдайне джерело: “Пішла раз жінка на річку прать плаття, коли аж котиться горошинка по воді. Жінка узяла да з'їла тую горошинку да й привела сина Покотигорошка” [3, 85].

До цього часу в багатьох місцевостях України, зокрема

Західному Поділлі, на дитяче питання “Звідки я взявся?” можна почути відповідь: “З річки принесли” чи “У річці зловили”.

За текстами казок, річка здатна повернути втрачене здоров'я чи зір, тобто лексема річка набуває значення ‘рятівна сила’: “[сліпий]... підповз до річки, намацав воду і п'є. Напився – і з'явилися в нього очі!” [3, 159].

Посилюють рятівну дію води квіти (рослини), на позначення яких використовується лексема зі збірним значенням ‘зілля’. *Вода+зілля* відвертають від смерті чи нечистої сили: “На другий день парубок взяв горщик води, жмуток якогось зілля..., вмочив зілля у воду і скропив довкола землю” [3, 197]. Символічна підстава, обґрунтування цього образу сягає язичницького культу рослин і води. Підтвердження знаходимо у етнографічних фольклорних повідомленнях Г.Булашева: “До води український народ почуває глибоку повагу, бо вона конче потрібна для існування всіх живих істот і до того ж є могутнім цілющим засобом від усіляких недуг” [2, 276].

Оцінка міцності та дужості людини має виняткові ознаки у порівняннях, де йдеться про елементи трьохмірного світу *земля – небо – вода*: “Хоч я дужий і дуби з корінням ламаю, так я птиці й риби у морі не піймаю” [3, 56]. “Коли він у морі рибу ловить і птицю попід небесами, так куди мені зрівнятися!” [3, 59].

Використання когнітивної метафори у текстах казок обумовлено властивістю семантичного пересічення двох явищ та уявлень про них: “Повів їх Іванко у поле. А там цвіла *гречка*. – Що це таке, Іванку? – Так *річка*. Бачите, аж піниться. Треба перепливати. А ну, кидайтеся у хвилі” [3, 187]. Тут ми стикаємось з цілим комплексом метафор: річка = гречка, піниться = коливається, від вітру хвилі = цвіт гречки.

Концептуальна система створюється в процесі життєдіяльності, і це безпосередньо відбивається у семантиці мовних знаків, виборі стереотипів, що закріплені фразеологізмами: “І *за холодну воду не візьметься*, а все на печі сидить” [3, 138]. “За царя Тимка, коли була земля тонка, *де перстом пробив, там ся води напив*” [3, 240].

Ріка у казках, як і в думках, сприймається у межах опозиції ‘своє’ – ‘чуже’ (= ріка – море): “– Ходім, сестричко, скупаємось у *морі*. – Та чого ж мені йти, як я можу й дома скупатись, ось у мене є *річка*” [3, 132].

Когнітивний аналіз слова *річка* (*rika*) дозволяє стверджувати, що формування його змісту є не лише процесом трансформацій з використанням метафор та порівнянь, але й взаємодією, взаємозв'язком відповідних пластів знань, за допомогою яких наші предки намагалися досягнути довкілля та світ, змодельовати норму поведінки. У цьому аспекті *rika* може перетворити коня чи парубка на окуня, змія, злого чарівника, щуку тощо:

“А кінь нахилився пий, та й перекинувся окунем, та й поплив... Ох, не довго думавши, перекинувся і собі щукою і давай ганятися за тим окунем...” [3, 143].

Змодельована поведінка “статечності” та послідовності подій яскраво виявляється при змалюванні образу Івасика-Телесика: “Припливе, пообідає, сорочечку білу озьме, подякує, віддасть матері рибку, що наловив, та й знову на річку” [3, 152]. Для Івасика-Телесика модель *річка* – *човник* – *весельце* набуває вагомого значення, бо саме у такій композиції ці лексеми мають значення ‘засіб для існування (харчування)’.

Лексема **море** як інший когнітивний конкретизатор концепту *вода* природжує до своєї семантичної структури такі значення:

1) ‘межа світу’: “Кузьма й Дем’ян запрягли змія в плуг, а самі пішли за ним й переорали так світ *від моря до моря*” [3, 255].

2) ‘далекий світ’: “клубочок попереду котиться, а він позаду йде за ним. Та й дійшов аж *до синього моря*” [3, 149].

3) ‘безмежний водний простір’: “Він йде та йде, дійшов до моря, глянув – море, і кінця йому не видно” [3, 149].

4) ‘кара’: “Вони запакували його в бочку; пустили на море... Тут море розбушувалось і реве...” [3, 128].

У текстах казок лексема *море* не має свого прототипу, у своїх синтагматичних зв'язках фактично виступає одновалентною: *сине море*. І тут, безперечно, йдеться не про колір (або не тільки про колір), а про так би мовити, фольклорно-науковий стереотип.

Людина у казках – не просто центр всесвіту. Для неї є важливим її довкілля та гармонія з навколишнім світом. Природа і світ обов'язково реагують на прояви підступності чи зради, облуди чи неприхованого лукавства. Але якщо позитивний герой не завжди через свою неосвіченість, легковірність чи з якихось інших причин може відрізнити добро від зла, то сили природи виливають

свої почуття утворенням гармонійної картини: “Як тільки вони стали входити в його царство, зразу *садки зацвіли, солов'ї защебетали, зозулі закували і риба в морі заграла*” [3, 132].

Ті ж самі елементи природи постають в іншому світі, з абсолютно полярним сприйняттям негативного героя: “А як тільки бабина дочка стала входити в царство, *зараз садки перестали цвісти, солов'ї перестали щебетать, зозулі кувать, риба в морі перестала грать*” [3, 132].

Детальний аналіз будь-якого концепту виявляє перевагу в концептуалізації певної базової метафори, що ґрунтується на особливостях світобачення лінгвокультурної спільноти та може бути інтерпретована через співвідношення з установками і знаками культури (символами, еталонами, стереотипами).

Уявлення про роль розглянутого явища у системі ціннісних орієнтацій лінгвокультурної спільноти грають провідну роль у формуванні семантики цих одиниць. Тексти українських народних казок відбивають уявлення про воду як чудодійну силу, що не лише виліковує чи рятує, але й якісно змінює людину, правда, варто не полінуватися, тричі спалити до вугля й тричі сприснути “живучою” водою – “... і з того ледачого парубка та став такий моторний та гарний козак, що ні здумать, ні згадать, хіба в казці сказать” [3, 139].

Когнітивно значущі інтерпретації перетворюють “живучу і цілючу воду” на одне із наукових “кліше”, яке за текстами має ймовірнісні семи ‘можновладдя’, ‘багатство’, ‘сила’ [3, 91, 119, 139 та інші]. Реалізуються ці семи у своєрідному цілісному композитному утворенні “живуча (живуща) і цілюча (цілюща)”, але, перебуваючи у відокремленому вигляді, кожна з ознак-квалітативів води має свої функції: цілюща вода “зцілює” (робить цілим), а живуща оживляє, виводить з царства мертвих [3, 119, 96].

Вода, що здатна рухатися, завжди жива і сильна: риби у такій воді грають, люди зцілюються, рятуються, ловлять рибу тощо. Вода нерухома породжує “усіляку нечисть”, якої у “пеклі багато треба” [3, 243]. Лексеми *озеро* і *болото* утворюють синонімічну контекстуальну пару: “Вижени он з того *болота* чортів, то я тебе на волю випущу” [3, 182]. “Коли це чорт виходить з *озера* та й питає”.

Відомо, що праукраїнці намагалися не називати зайвий раз нечисту силу, бо її боялися. Тому й з'явилися евфемістичні формули: *той, що греблі рве; той, що у болоті сидить* тощо.

Можна стверджувати, що вибір сталих образів не є випадковим і довільним – він детермінований блоками уявлень про позначувані об'єкти чи явища, фоновими знаннями, певними пре-супозиціями. Складники концепту незалежно від того, мають чи не мають вони у позамовній дійсності відповідних референтів, обов'язково обростають комплексом культурно і когнітивно значущих інтерпретацій у структурі фольклорного тексту.

1. Бондар О.І. Часова структура української народної казки // Мова та стиль українського фольклору. – К., 1996.

2. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1993.

3. Калинова сопілка: Антологія української народної прозової творчості. – К., 1998.

4. Кубрякова Е.С., Дем'янков В.З., Панкрат Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996.

5. Мейзерский В.М. Философия и неориторика. – К., 1991.

Г. А. Таранюк

Символіка корови в українських прислів'ях та приказках

Здавна люди приписували тваринам людські риси і вважали, що брати наші менші наділені різноманітними здібностями. Певні стереотипи міцно укоренились у нашій свідомості завдяки загадкам, казкам, прислів'ям, приказкам і т. п. “Тварини слугували для виміру багатьох людських якостей. Характеризуючи когось назвою тварини, людина концентрує в цій назві лише одну якість, роблячи з тварини символ цієї якості”[6:92]. Що ж символізує така важлива господарська тварина, як корова, в українських прислів'ях та приказках?

Основна функція корови – забезпечити людину продуктами харчування, нагодувати: Корова в дворі – харч на столі, Чорна корова – біле молоко; Корова в дійницю сама молока не налле (тобто треба ще працювати); “Дай масла! Ще корова не напасла”; Для масла ще корова не напасла (ще неготове щось або й не для

вас зроблено); Кому війна віршовка, а кому дійна коровка; Корову тримає, а хто другий молоко з'їдає; Дай пан дурню корову, а не волю, корова хліб дасть, а воля напасть; Коли кінь, то вези, а коли корова, то давай молока. Не в усіх прислів'ях корова – суб'єкт дії, значення прислів'їв може бути різним, ілюструється людська непрактичність або практичність, але скрізь відчувається, що люди завжди пам'ятають, корова – годувальниця родини. В словнику асоціативних означень Бутенко слово корова має означення молочна, дійна, що займають одне з перших місць. “Корова вважається позитивною силою. На перший план виступає роль корови у забезпеченні існування людини, що розводить велику рогату худобу” [2:127].

Отже, корова має велику господарську цінність: Трудно літом без корови, а зимою без кожуха; Держав дві корови, а тепер дві ворони (протиставлення, корова символізує добре господарство, навпаки, ворона – це повний занепад); Ото мудра жона, як є мішок пшона, ще й корова дійна (корова – знак, один із складників нормального життя); Коли б голова здорова, то будуть воли та корови. Худоба, як наслідок правильного, статечного, здорового життя, — ознака добробуту. Втрата корови (годувальниці, важливої господарської тварини) – серйозне горе, настільки вагома біда, що це навіть порівнюється зі смертю дитини: Лиха година, як у бідного здохне корова, а у багатого дитина. В таких випадках доцільною є порада не жалкувати за малим, коли втрачене щось значне: Взяв чорт корову, нехай бере і віршовку; Пропала коровка – пропадай і віршовка; Взяв чорт (лихо) корову, нехай бере й теля. Наслідки втрати корови можуть бути і значно серйознішими: Пропала корова, пропало й здоров'я; Пропала корова, не треба й здоров'я (пор. Коли б голова здорова, то будуть воли й корови). Зв'язок корови і здоров'я людини логічно вмотивований, бо саме корова забезпечує людину висококалорійною їжею. В багатьох випадках корова стає взагалі символом здоров'я: Здорова, як корова; Будьмо здорові, як наші корови; Будьмо здорові, як сірі корови, а наш бик і так звик; Будьмо здорові, як бурі корови, а я буду пити, як черкаський бик. Привертає увагу те, що це римовані варіанти, які становлять інтерес з точки зору ефоніки мови. Слово корова може бути використане як назва особи жіно-

чої статі, можливо великої статури, обов'язково здорової: Жінка хоч корова, аби здорова; Хоч і корова, аби багата і здорова (знов римовані варіанти).

Прислів'я та приказки можуть не тільки містити характеристику людини за наявністю в неї здоров'я, а й оцінювати особу за її вчинками: Кожна корова своє теля лиже; Коли та корова своє теля лиже (ілюструють піклування про щось своє, можливо дитину); Ходить як корова за телям (підкреслює турботу). “Корова символізує Велику Мати, продуктивні сили землі, дітонародження, материнський інстинкт” [4:149].

Іноді в прислів'ях, приказках міститься характеристика особи за несумісністю змісту і форми (Бодливій корові Бог рогів не дав неможливість щось зробити, як наслідок певних обставин) або характеристика за приналежністю (Чия корова, того й теля) або характеристика людини за наявністю в неї корови, вола (ознаки багатства): Є у неї воли та корови, та немає з нею любої розмови; Воли, корови даю, а долю не вгадаю (прислів'я, що передають майнові стосунки).

Слово корова може позначати неможливість якихось речей, явищ, тобто бути антисимволом: Як щитать корову по удою, так вона сама того не стоїть; У багатого теля за телям, а в бідного одна корова, та й та ялова (чомусь життєві умови сприяють завжди одній і тій людині, багатій); У ялової корови молока не випросиш.

Корова – суб'єкт дії не в усіх прислів'ях, часто вона лише ілюструє якісь явища, поняття (як знак, деталь), іноді зберігаючи, заховуючи якусь частину символічного значення, адже люди вибрали саме її для характеристики цього явища: Вкрадеш голку, а потім коровку (деталь, що показує дію в прогресі, в розвитку, від дрібного дійдеш до великого в будь-якій справі); Де ще та корова, а вона вже з дійницею стоїть (підкреслюється передчасність, недоречність дії); Поведу я коровку до вовка, щоб не боліла голівка; Захотілось бабі раків – продала корову (“протиставлення погано-добре передається зіставленням несумісних дій або понять, між якими ніколи не може бути об'єктивної рівності” [1:33]); Стягнувся на корову то стягнувся і на віршовку; Аби коровка буде і віршовка (коли вже маєш щось значне, велике з чимось меншим проблем не повинно бути).

Деякі прислів'я і приказки узагальнюють людські риси, властивості через зіставлення їх із явищами природи: Лиса корова, лисе теля приведе (передається ідея наслідування якостей батьків, стійкість природного); Теля хоче бути мудрішим як корова (ідея відсутності досвіду за молодістю років і мудрості часу); Корова тим рогом чухається, який має; Стережися бодючої корови спереду, коня ззаду, а лихого чоловіка з усіх боків (узагальнення життєвого досвіду); Котра корова багато реве, тотя молока мало дає.

Прислів'я, приказки можуть бути утворені способом зіставлення різних антонімічних понять: Вола голова не боліла, коли корова теля родила (слово віл має значення “бик”, “якщо віл розуміється як бик, він символізує плодючість” [4:42]). Зіставлення двох начал: чоловічого і жіночого, двох типів поведінки. Прислів'я відбиває суто жіночий погляд на відношення чоловіків до народження дітей. Людські якості зіставляються з поведінкою тварин: Горе дворові, де корова розлад волів; Горе тобі, воле, коли тебе корова коле; Хай той бик здохне, що його корова б'є (краще будь-яка неслава, ніж така – суто чоловіча точка зора; прислів'я побудоване на перебільшенні, містить емоційні, експресивні засоби).

В прислів'ях, приказках, утворених на протиставленні понять, явищ і т. п., результат, наслідок дії різко відрізняється від мети, задуму: Шукав корову, а попав ворону; Цілив у ворону, попав у корову. Слово корова, як і ворона – деталі, знаки, що ілюструють невміння, невдалі дії, але лексема корова безумовно наповнена позитивним змістом, — це бажаний об'єкт дії, ворона ж символізує повний провал. Протиставляються також логічно несумісні предмети: Ведмідь корові не брат (потенційний нападник і його жертва – тварини-антогоністи).

Взагалі, корова – спокуслива, бажана пожива для багатьох: людей, хижаків і т. п. :Попер, як сірий корову; З таким голосом під Білоусом вовк корову драв; Вже той дзвін реве, що воли та корови бере; Ніхто не знає натуру попову: Три слова скаже та й бере корову; Москалики, соколики, поз'їдали ви наши волики, а як вернетесь здорові, та поїсте корови; Пан добрий, як отець-взяв корову і скопец, а пані, як мати-казала теля взяти.

Багато прислів'їв і приказок являють собою застереження, повчання, настанови, якими треба керуватись у житті (корова тут може бути і об'єктом і суб'єктом дії): Вибирай корову по рогу, а жінку по роду; Жінку бери здалеку, корову купи зблизька (стара мудрість, що базується на давній традиції екзогамії – брати жінку не свого роду, зіставляється з міркуваннями стосовно купівлі корови зблизька- тоді про неї все знаєш і можна змінити в разі потреби); До Покрови думай про пашу для корови; Хто лежить до Покрови, той продасть усі корови; Хто сіє по Покрові, той виводить узимку по корові (узагальнення життєвого досвіду).

Головне у символіці корови – це те, що вона є годувальницею, цінною, важливою твариною, символом здоров'я і материнської турботи, також корова символізує нормальне, сите, статечне, здорове життя. “У індусів корова – священна тварина, що символізує плодючість, достаток, землю”[4:149]. В прислів'ях та приказках корову не називають священною, але деякі ознаки співпадають і все позитивне, що існує в символіці корови, звичайно пов'язано зі ставленням до цієї тварини різних народів з різними культурними традиціями, і також з походженням лексеми корова. Склярєнко В. Г. подає нову етимологію цього слова, що “первісно означало “жертвна корова”; буквально “та, яку заріжуть, принесуть у жертву богам” [7:15], тобто у давніх слов'ян корови теж були священними тваринами.

- 1.Бабич Н.Д. Фразеологія української мови. – Чернівці, 1971.
- 2.Бидерман Г. Энциклопедия символов. – М.,1996.
- 3.Бутенко Н.П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. – Львів,1989.
- 4.Купер Д. Энциклопедия символов. – М., 1995.
5. МНМ. — М., 1988. – т. 2.
6. Мокиєнко В.Н. В глубь поговорки.–К., 1989.
- 7.Склярєнко В.Г. Етимологічні розвідки.3. //Мовознавство.– 1994.–№6.
- 8.Удовиченко Г.М.Фразеологічний словник української мови.– К., 1984. – т.1-2.
- 9.Фразеологічний словник української мови.– К., 1993.– Кн.1-2.

М. І. Кічук

Про семантичні пресупозиції українського іменника

(на матеріалі назв діяча)

Тема пресупозицій в сучасній лінгвістиці є досить цікавою і відкриває широкі горизонти для роздумів, оскільки поняття пресупозиції знаходиться на межі трьох наук: логіки, філософії та лінгвістики. Стрімко увірвавшись в мовознавчу науку, поняття пресупозиції швидко стало однією з найважливіших категорій синтаксису і семантики.

На необхідність розрізнати в семантиці висловлювання те, що в ньому стверджується, і те, що передує судженню, вказував уже Г. Фреге, який чітко розмежував два типи значень: ствердження та пресупозицію. “Коли щось стверджується, завжди існує очевидна пресупозиція, що просте або складне власне ім'я має референт” [3;338]. Першими застосували поняття пресупозицій для опису питальних речень Дж. Катц та П. Постал. А. Бейкер розглядав пресупозиції на базі складнопідрядного речення.

Дж. Лаков, як і О. Дюкро, під поняттям пресупозиції розумів “фонд спільних знань” співбесідників, їхню “попередню домовленість” [1;34].

Інша лінія розвитку поняття пресупозиції вводить його в теорію мовленнєвої поведінки. За словами Ф.Кіфера, “концепція пресупозицій висловлювання є досить значним кроком в напрямку до нової теорії мовлення” [2;88]. Значну частину цієї теорії складає вчення про ситуативні або прагматичні пресупозиції висловлювання (мовленнєвого акту). Пресупозиції розглядаються як такі передумови та попередні умови — їх прийнято називати “умовами успіху” — які, не входячи до мовного значення висловлювання, створюють підґрунтя для його використання і дозволяють йому досягти комунікативної мети.

В інших випадках пресупозиції трактувались як селективні обмеження /Ч.Філмор, Н.Хомський/. Н. Хомський дає таке визначення правил селекції: “це правила, що розкладають символ в термінах синтаксичних ознак обрамлюючої конструкції, в якій він зустрічається. Ці правила виражають те, що зазви-

чай називається “селективними обмеженнями” або “обмеженнями сумісної частотності вживання” [2:346].

Однак Ф.Кіфер вважає, що, переформувавши селективні обмеження як пресупозиції, слід вважати їх повністю семантичним явищем, оскільки селективні обмеження, на його думку, в основному семантичні за походженням.

Така позиція підводить нас до міркування про наявність семантичних пресупозицій не лише на рівні пропозиції та її елементів, але й на рівні окремих лексичних одиниць. Поняття пресупозиції вносить уточнення в компонентний аналіз значення слова, що підтвердив Ч.Філмор в своєму описі дієслів зі значенням оцінки. Він показав, зокрема, наявність в словниковому складі мови пар слів, що відрізняються між собою лише розподілом семантичного змісту між пресупозицією та ствердженням (наприклад, дієслова “звинувачувати” та “засуджувати”). Такі слова можна зіставити з реченнями, що мають різне актуальне членування.

Прикладом використання поняття пресупозиції в лексичному аналізі може бути і дослідження О.Дюкро про значення французьких прислівників “peu”, “un peu”. Можливість використання “peu” для вказівки на повну відсутність чого-небудь, а “un peu” в значенні великої кількості зазвичай пояснюється ефектом літоти (риторичного пом’якшення), яка для цих слів діє в протилежних напрямках: значення “peu” розвивається в сторону зменшення, а значення “un peu” — в сторону збільшення, підсилення. О.Дюкро дає нове формулювання літоти. Дія цього закону, на його думку, розповсюджується лише на комунікативний зміст слів і висловлювань, не зачіпаючи їх пресупозицій.

Вираз “un peu de”, що стверджує наявність невеликої кількості, набуває під впливом літоти збільшувального значення. Вираз “peu de”, що стверджує малу кількість, недостатність, використовується як пом’якшена вказівка на відсутність чого-небудь.

У російському мовознавстві проблему пресупозиції, спираючись на значний доробок іноземних вчених, вирішували М.Г.Комлев, Ю.Д.Апресян, О.В.Падучева, Н.Д.Арутюнова та ін.

Так, М. Д.Комлев наголошує на тому, що в слові, в його змісті перехрещується багато лінгвістичних та екстралінгвістичних моментів [4;4]. Згідно з цією точкою зору, Ю.Д.Апресян, слідом за Ч.Філмором, виводить розрізнення між пресупозицією та власне значенням слова, що виявляється, зокрема, в різній реакції на заперечення: в область дії заперечення потрапляє лише значення, але не пресупозиція. Але Ю.Д.Апресян зауважує, що поняття пресупозиції не є достатнім: “в деяких випадках під пресупозиціями розуміють ті елементи тлумачення, які описують оцінку позначуваної словом ситуації одним з її учасників або суб’єктів мовлення” [6;29]. Такі елементи тлумачення в сучасній семантиці називають іноді модальною рамкою висловлювання та інтерпретують як особливий семантичний об’єкт. Прикладом модальної рамки може бути речення типу “Він приніс всього 5 листівок”, яке, за допомогою модальностей типу “очікування”, “ставлення мовця” можна інтерпретувати, як:

1. “Знай, що він приніс всього 5 листівок. Я думаю, ти розумієш, що це мало”;

2. “Знай, що він приніс всього 5 листівок. Не думай, що більше!”;

З наведеного прикладу видно, що модальна рамка допомагає мовцеві висловити своє ставлення до певної ситуації, події, оцінити її.

Таким чином, узагальнюючи позиції різних дослідників, можна зробити висновок, що “до семантичних пресупозицій можна віднести 3 типи семантичних елементів:

1. елементи енциклопедичного знання, що за жодних умов не можуть бути включені ані в опис сполучуваності слів, ані в тлумачення їх лексичних значень;

2. елементи, що можуть бути включені безпосередньо в тлумачення, але не в опис сполучуваності;

3. елементи, що можуть бути включені швидше в опис сполучуваності слова, ніж в тлумачення його значення” [6;29-30].

Серед різних підходів до розуміння поняття пресупозиції візьмемо за основу підхід Ю.Д.Апресяна, як один із можливих.

З цього погляду було б цікаво розглянути семантичні пре-

супозиції українського іменника. Вчені висловлюють різні погляди на наявність пресупозицій в номінативних частинах мови. Так, автори збірника “Аспекты семантических исследований” висловлюють думку про те, що поняття пресупозиції навряд чи може бути застосованим щодо номінативних одиниць мови, оскільки багато пресупозицій існують переважно у відносинах “логічної залежності” частин або цілих речень, висловлювань та пов’язані з їх верифікацією на істинність [7;76].

Ф.Кіфер, навпаки, поділяє усі пресупозиції на лексичні (ті, що виходять з лексичних одиниць) та нелексичні (ті, що є швидше результатом усієї пропозиції, а не частиною значення окремих лексичних одиниць). Розглянемо приклад Ф.Кіфера: “Джон очікує, що Олена прийде”. Тут дієслово “очікує” має лексичну пресупозицію “очікувати істоту”. Все ж речення в цілому може мати такі нелексичні пресупозиції: “страх перед приходом очікуваної істоти” та “сподівання на те, що очікувана істота з’явиться”. В першому випадку пресупозитивними є негативні емоції, в другому — позитивні.

Д.Т.Лангенден стверджує, що пресупозиції наявні в семантиці дієслів, а іменники, навіть предикативні, не мають розподілу семантичного змісту між пресупозицією та ствердженням. Н.Д. Арутюнова, навпаки, вважає, що іменники, “які використовуються переважно в ролі предиката, мають дуже прозоре членування свого значення на пресупозицію і ствердження” [2;88].

Виходячи з останньої наведеної позиції, поглянемо на українські іменники, що називають осіб за дією. Для проведення компонентного аналізу слів нами було дібрано 50 іменників — назв осіб за дією (професією), довільно вибраних з “Інверсійного словника української мови” за різними суфіксами: “-ар (-яр)”, “-ій”, “-ач(-яч)”, “-уч(-юч)”, “-ич”, “-ник”, а також складноскорочені назви.

Назви такого роду посідають значне місце в системі лексики української мови. Іменники цієї групи за класифікацією Г.Г.Дідківської [8;20], можна розділити на кілька розрядів номінації:

1. Основної виробничої дії (викладач, випробувач, різьбяр) — 30 одиниць;

2. Предмета (газетяр, зброяр, каменяр) — 4 одиниці;
3. Знаряддя праці (дзвонар, весляр, кобзар) — 5 одиниць;
4. Місця праці (завуч, бібліотекар) — 2 одиниці;
5. Предмета у поєднанні з дією (радіослухач, сталевар) — 9 одиниць.

В результаті проведеного дослідження було виявлено, що абсолютна більшість дібраних іменників (47) мають такі семи в лексичному значенні:

1. Характер занять;
2. Особа;
3. Дорослість;
4. Чоловіча (стать).

Друге – четверте значення (семи) є, на нашу думку, семантичними пресупозиціями для іменників дібраної групи, оскільки задовольняють найголовніші ознаки пресупозицій. По-перше, пресупозиції — це такі семи, що не підлягають дії заперечення при запереченні лексеми в цілому. Так, в реченні типу “Він не кобзар, а лірник”, заперечується тільки перша сема — “характер занять”, але при цьому незмінними залишаються інші семи – “доросла людина” та “чоловік”, оскільки людина набуває професії за умови досягнення певного віку, а на чоловічий рід іменника вказує суфікс.

По-друге, вплив запитання відчувається знову ж таки тільки у семі “назва професії”, оскільки, поставивши запитання “Петро — бджоляр?” ми хочемо дізнатися про рід занять названого суб’єкта, а не про те, чи є він дорослою людиною або чоловіком.

Пресупозиція “чоловіча стать” певною мірою залежить і від усталеної практики розподілу “чоловічих” та “жіночих” професій. Так, професії кобзаря та лірника не припускають наявності граматичної семи “жіноча стать”, в той час, як у назвах професій, спільних для чоловіків та жінок, невідповідність у співпадині граматичного та семантичного компонентів свідчить про наявність пресупозиції. Таких іменників у нашій підбірці виявилось небагато: *викладач, перекладач, лікар, завуч*. Але на сучасному етапі розвитку мови лише скорочення “завуч” не має відповідної форми жіночого роду, і для визначення родової приналежності

особи, про яку йдеться, слід звернутися до контексту: “Завучем у нашій школі була прекрасна людина — Лідія Іванівна”. В інших випадках пресупозиція, що вказує на чоловічу стать, підтверджується наявністю суфікса чоловічого роду.

Таким чином, для переважної більшості іменників досліджуваної групи зберігаються такі семантичні інтегральні пресупозиції:

1. особа;
2. доросла;
3. чоловіча стать.

Чотири з досліджених прикладів мають, крім зазначених інтегральних сем, яскраво виражену негативну семантику, що повністю розкривається в контексті. Таким є, наприклад, значення слова “гречкосій” — людина, що займається хліборобством; хлібороб, землероб [9;165].

Це значення реалізується в прикладі з творчості І.Карпенка-Карого “Хочу хліборобом стать, гречкосієм” [9; 165].

Вживання слова “попихач” у значенні “Той, яким кожен розпоряджається, виявляючи свою зверхність” [9;199] досить повно розкривається в наступному прикладі з творчості І.Я.Франка: “Роздразнена Андрієва уява додавала тут багато лихого до недоброго, малювала йому сироту — безбатченка, попихача у всіх, кому він попаде під руки” [9;199]. Досить часто іменник “дзвонар” вживається у значенні “Той, хто без потреби багато говорить; базіка, плетун”. Це значення розкрито в прикладі з творчості І.Нечуя-Левицького: “Ну, таки, принесло ледащо, отого дзвонаря, оте брязкало! Забавлятиме старих хазяїнів” [9;265].

Такі негативні оцінки, на нашу думку, слід вважати диференційними семантичними пресупозиціями, оскільки розкриваються вони лише в контексті, де є основними семами вказаних слів, що відчують на собі вплив заперечення та запитання. Так, у реченні “Ти що, гречкосієм вирішив стати?” відчувається зневажливе ставлення мовця до об’єкта запитання, до вибору ним вищезгаданої професії. Але при цьому безсумнівними є інтегральні пресупозиції: чоловіча стать та певний вік /дорослість/ об’єкта запитання.

Таким чином, як ми бачимо, інтегральними семантичними пресупозиціями для іменників цієї групи є так само три пресупозиції:

1. особа;
2. доросла;
3. чоловіча стать.

Виходячи з проведеного аналізу, можна стверджувати, що українські іменники мають семантичні пресупозиції, які для іменників, що не мають яскраво вираженої оцінної характеристики, розкриваються в контексті. Для іменників, що дають оцінку явищу, предмету чи особі, семантичні пресупозиції є невід'ємною складовою частиною їх значення і становлять собою переважно “фонд спільних знань” носіїв мови.

1. Ducrot O. Presupposes et sous-entendus// Langue francaise. – 1969. – № 4.
2. Арутюнова Н.Д. Понятие пресуппозиции в лингвистике. //Известия АН СССР: Серия литературы и языка. – М., 1973. – Т.32, в.1.
3. Кифер Ф. О пресуппозициях //Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1978.
4. Комлев Н.Г. Компоненты содержания слова: Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1966.
5. Комлев Н.Г. Компоненты содержательной структуры слова. – М., 1969.
6. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М., 1974.
7. Аспекты семантических исследований. – М., 1980.
8. Дідківська Г.Г. Назви осіб за професією в сучасній українській мові (лексико-семантичні особливості) // Мовознавство. – 1969. – №5.
9. Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980.
10. Маруніч І.І. Топоніми в ідіостилі письменника: Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 1994.
11. Інверсійний словник української мови. – К., 1985.

Порівняльні конструкції в новелі М. М. Коцюбинського
“INTERMEZZO”

Новела “Intermezzo” [3:297-308], за обсягом “невеличка річ”, як її назвав сам письменник [3:377], містить аж 106 порівнянь. Власне, 106 цілком певних порівнянь, бо в цій наскрізь метафоризованій [6], алюзійній новелі дуже важко відмежувати порівняння від метафор, з одного боку, і некомпаративних словосполучень – з другого. Наприклад, одна з “дійових осіб” твору, залізна рука города, іменується явно метафорично. Але в тексті “Поїзд летів, повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає” словосполучення **залізна рука** не менш явно є об’єктом порівняння суб’єкта **поїзд**.

У творі також багато прихованих, імпліцитних порівнянь. Так, фраза “Стежки зміяться” ховає в собі порівняння: звиваються, як змії. Називне речення “Десять чорних кімнат, налитих п’тьмою по самі вінця” включає віртуальні порівняння **п’тьми** з **рідиною** (бо п’тьма **налила** кімнати), а **кімнат** – з **посудом** (бо кімнати мають вінця). Імпліцитне й експліцитне в порівняннях розгорнуто розглянуто Н.П.Шаповаловою. Але дослідниця розрізняє ці дві групи лише за вираженням показника – порівняння з імпліцитним показником (якщо він “не є окремою лексемою”) та порівняння з експліцитним показником. До першої групи зараховано “конструкції з орудним відмінком у порівняльному значенні” (таких в “Intermezzo” вісім), порівняння прислівникового типу (в аналізованому творі лише одне: “хліб, який так гарно, **по-сільськи** пахне”) та суфіксальні порівняння зі значенням часткової подібності [7:6-9], причому останніх в “Intermezzo” зовсім немає. Тобто тут ідеться, зрештою, теж про експліцитні порівняння, лише з конструктивною специфікою.

Виділення цілковито імпліцитних порівнянь можливе лише на глибинному рівні, з домисленням, з активною участю читача. Тобто це вже сфера інтерпретаційна, значною мірою суб’єктивна. В імпліцитному порівнянні можна відновити всі чотири компоненти порівняння – суб’єкт, об’єкт, основу та показник. Проте відновлення кожного з них може потребувати певних операцій, які не завжди

просто виконати, а тим паче – обґрунтувати. Тому обмежимося розглядом тих 106 порівнянь, які вважаємо експліцитними.

У третині з них показником є сполучник **як** (39 випадків). Разом з другою за вживаністю компаративною структурою – із сполучником **наче** (16 випадків) маємо половину всіх наявних в “Intermezzo” порівнянь. Тут варто зазначити, що з одинадцяти названих в академічній граматиці порівняльних сполучників [5:523] М.М. Коцюбинський уживає тільки чотири, до того ж два з них – **мов** і **немов** – належать до рідкісних (по 3 рази), а вжитий один раз у чернетці компаративний показник **неначе** письменник замінив на продуктивний у нього сполучник **наче** [3:379].

Разом з тим було б помилкою твердити, що порівняльні конструкції в новелі М.М.Коцюбинського структурно одноманітні. По-перше, треба зважати на індивідуально-авторські уподобання; по-друге, серед порівнянь твору ми нарахували 16 різних структур; по-третє, показник порівнянь, зручний для їх класифікації, напевно чи “відіграє вирішальну роль у формуванні порівняльної конструкції як такої” [7:14]. Вирішальну роль відіграє об’єкт і основа, а слугує це все для увиразнення суб’єкта порівняння.

А в структурній ієрархії порівнянь третє та четверте місце (по 10 випадків) поділяють дві дуже різні й своєрідні конструкції. Йдеться про побудову, в якій об’єкт керує суб’єктом, що стоїть у родовому відмінку: “вика, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи **фіолетові метелики** цвіту”. **Цвіт** вики тут зіставляється з фіолетовими **метеликами**, а це порівняння підкріплюється іншим: **цілими роями** (орудний порівняльний). Пор.ще: “Гладжу рукою **соболіну шерсть** ячменів, **шовк** колосистої хвилі”. Отже, **ячмені** – то **шерсть** (і не якась – **соболіна!**), а **колосиста хвиля** – то **шовк**.

Йдеться також про співіснування суб’єкта й об’єкта в двох різних, самостійних реченнях. І мова не про парцеляцію, не про розрив одної порівняльної конструкції на два речення (таке в новелі теж трапляється), а про спеціальне відділення об’єкта від суб’єкта. З одним таким порівнянням (поїзд, як залізна рука міста) ми вже познайомились. Ось інший приклад: “Признаюсь – заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину” (суб’єкт – **я**, об’єкт – **планети**), пор. те ж порівняння в межах одного речен-

ня: “Можу подумати, що я планета, яка посувається разом із сателітами”: тут в окремому реченні опиняється основа порівняння – “Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок”. Можна було б розлого обґрунтувати спеціальне, умисне повторення цього порівняння з художньою метою (заздрих планетам – став планетою). В новелі взагалі багато внутрішніх перегуків, чарівних авторемінісценцій, у яких беруть активну участь і компаративні конструкції.

Маємо й порівняння з дистантною, несуміжною появою суб’єкта й об’єкта: “Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню”. І далі, з проміжком у 26 речень: “Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри” (суб’єкт – **жайворонки**, об’єкт – **хори, цілі оркестри**).

У тексті, що відділяє суб’єкт від об’єкта, є ще 7 різноструктурних експліцитних порівнянь, що переважно стосуються співу жайворонків. Одне з них, наявне в наведеному тексті, складається з прикметника (генетично-дієприкметника) **свердлячу** (об’єкт) та іменника **пісню** (суб’єкт): пісня ніби свердлить, звучить, як свердло. Такі атрибутивні сполучки з яскраво вираженим компаративним сенсом належать у новелі до продуктивних: **срібноволосі вівса**, з **шовковим шумом**. Сюди ж і уставлене “Розпечи гнівом **небесну баню**”, яке має в тексті свого попередника – **зоряну баню**. Але тут у прикметнику міститься вже не об’єкт (пор.: шум – як шовк; вівса – ніби зі срібним волоссям), а суб’єкт: **небо**. Небо – вдень чи вночі, коли воно зоряне, – порівнюється з банею, церковним куполом.

Ми навели всі п’ять сполучень прикметника з іменником, що вжиті в новелі з виразним порівняльним сенсом. Слушно зауважено, що порівнянням “властивий різний ступінь реалізації компаративної семантики (від мінімального до максимального)” [7:14]. До цього варто додати, що між порівняннями з мінімальною компаративною семантикою і не-порівняннями межа теж дуже розмита. У розглядуваних атрибутивних структурах це особливо помітно, і цілий ряд сполучень прикметника з іменником (більше десятка) має в новелі невиразний, імовірний, можна сказати – обертольний компаративний сенс. У згаданій уже **колосистій хвилі** або в **колосистому морі** можна вбачати порівняння колосся з хвилею

чи морем (суб'єкт у прикметнику), а в сполученні **хвилясті хребти** – порівняння хребтів з хвилями. Тут у прикметнику вже об'єкт, бо йдеться про хребти **табуна лисиць** (який, до речі, сам є об'єктом іншого порівняння). Приглушеність компаративної семантики в цих та подібних атрибутивних сполученнях не дозволяє з належною доказовістю включати їх у категорію порівнянь.

Інші типи компаративних конструкцій у новелі вживаються рідко, не більше трьох разів. Ідеться про порівняння –прикладки: “се ти через вікна будинків – **тисячі чорних ротів** – вічно дихаєш смородом”; “мені рекомендували Паву, **поважну матрону**”. В останньому випадку тварина, одна з трьох білих вівчарок, порівнюється з людиною, хоч у мові переважає протилежний напрямок компаративних структур, а назви тварин займають серед об'єктів порівнянь перше місце[2:11]. Ідеться також про конструкції, у яких суб'єкт та об'єкт займають позиції підмета й додатка чи підмета й присудка, пор.: а) “**ниви** котять та й котять **зелені хвилі** і хлюпають ними аж в краї неба”, з підкресленим повтором: “Воно (поле – О.М.) лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба” і варіацією того ж компаративного образу: “**Вівса, пшениці, ячмені** – все се зіллялось в **одну могутню хвилю**; вона все топить, все забирає в полон”; б) “**Ти** тільки **гість** в житті моїм, **сонце, бажаний гість**”. Пор. також розподіл суб'єкта й об'єкта порівняння між двома різними додатками: “сонце, яке робить **із них** (вівчарок – О.М.) **такі яскраві плями**”; вираження суб'єкта підметом підрядного речення, а об'єкта – додатком головного речення: “Навіть коли **ти** (сонце – О.М.) палиш – охоче вливаю в себе **вогняний напій** й п'янію від нього”.

Суб'єкт чи об'єкт порівняння іноді підкреслено виділяється й характеризується. Пор. початок новели: “Лишилося тільки ще спакуватись... Се було одно з тих **незчисленних “треба”**, які мене так утомили і не давали спати. [...] Фактично стаєш невірником сього **многоголового звіра**”. Далі в тексті подибуємо: “клекотить в соках **надія** й те **велике жадання**, що його звати – **плодючість**”; “Ловлю останній промінь [...]. Коли ж ти (сонце -О.М.) гаснеш і тікаєш від мене – **твою подобу**, даю наймення їй “**ідеал**” і ховаю в серці”. У таких побудовах саме авторський лексичний коментар стає основою порівняння й перетворює два семантично далекі

слова в компаративну конструкцію, виділяючи в ній суб'єкт (одно з тих незчисленних “треба”; що його звати – плодючість) або об'єкт (даю наймення їй “ідеал”).

Текстові “Intermezzo”, як відомо, передує список “дійових осіб”, що включає 8 персонажів, серед яких власне осіб, тобто людей, тільки двоє, та й ті позначені образно, відсторонено, з використанням абстрактної лексики – **моя утома й людське горе**, троє – істот (**три білих вівчарки, зозуля, жайворонки**). Двоє персонажів стосуються природи (**ниви у червні й сонце**) і один – суспільної структури (**залізна рука города**).

І вжиті в новелі порівняння дуже чітко розподіляються поміж цими персонажами. При цьому за кількістю порівнянь, суб'єкти яких стосуються певного персонажа, останні шикуються зовсім не в тому порядку, в якому вони названі М.М.Коцюбинським. Тут маємо наступну ієрархію: 1) **ниви у червні** – 29 порівнянь, 2) **людське горе** – 20 порівнянь, 3) **моя утома** – 18, 4) **три білих вівчарки і жайворонки** – по 9 порівнянь, 5) **сонце** – 7, 6) **зозуля** – 3, 7) **залізна рука города** – 2. У цій ієрархії вагомим видається зокрема те, що **людське горе**, від якого ліричний герой тікає в **ниві у червні**, все ж переважає **моєю утому**. А за межами персонажної пов'язаності лишається тільки дев'ять порівнянь, та й ті мають опосередковані зв'язки з котримсь із персонажів. Так, “ревичі потоки [...] що мчали назустріч, як дикі коні” нібито з жодним із персонажів не співвідносяться. Але ж йдеться про “ревичі потоки людського життя”, а мчали вони “з усіх городських вулиць”. Прозирає залізна рука города. Яскрава компаративна структура з суб'єктом у родовому відмінку “срібна струна цвіркуна” теж ніби персонажів не стосується. Але ж струна “бренькнула в житі”! Отже, маємо **ниви у червні**...

Характерні в цьому відношенні порівняння, наявні в чернетках і вилучені з остаточного тексту. Усього їх вісім, і з них шість не стосуються персонажів новели: “**Бричку**, мов **вітром**, **внесло** на великий, [...] широкий **двір**, немов **ставок**, покритий ряскою” та ін. [3:378]. Ті ж два порівняння, що пов'язані з персонажами, не просто вилучені, а заступлені художньо адекватнішими. Пісня жайворонків була “як сміх нервової жінки” [3:379], а стала **реготом**, опинившись у позиції суб'єкта: “дрібно сиплеться **регіт** на

металеву дошку, як шріт”[3:307]. А в порівнянні, що стосується людського горя, було: “діти <мають> (роти – О.М.), **як добрі млини** – перемелють”[3:381], а стало: “А в нього аж п’ять ротів, **як вітряків**, щось треба кинути на жорна” [3:308]. **Вітряки** запроваджені замість **млинів** тому, що вище вони вже з’являлися в тексті – у прямому сенсі, хоч теж у позиції об’єкта: “Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум [...]. Як **крила тих вітряків**, що чорніють над полем”[3:304]. Авторемінісценції, внутрішні перегуки, як уже зазначалось, пронизують усю новелу.

У даному ж випадку ужиток **вітряків** замість **млинів** ще й пов’язує два мотиви твору – людське горе й ниви у червні. Такі зв’язки двох персонажів у одній компаративній конструкції простежуються в багатьох випадках, особливо в кінцевій частині новели – як своєрідний художній підсумок, як засіб творення єдності. Наприклад: “Пізно **я** повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як **дика квітка**”. Тут суб’єкт належить до сфери **моя утома**, а об’єкт – **до нив у червні**. Той же суб’єкт поєднується з об’єктом –персонажем **сонце**: “А я все йду, самотній на землі, як сонце на небі”.

Особливо помітні такі зв’язки у персонажа, названого **людське горе**: “**Ми** (“я” і “звичайний мужик”, отже: моя утома і людське горе – О.М.) навіть почали розмову, наче **давні знайомі**”; “**Він говорив** про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як **жайворонок кидав на поле пісню**” (людське горе і жайворонки), нарешті оте “Розпечи гнівом небесну баню” становить поєднання людського горя й сонця. Все це пов’язує текст новели у нерозривне ціле високої напруги і небувалої художньої якості.

Що ж до об’єктів порівняння, то їх склад та групування в новелі істотно відрізняється від того, що встановлено Л.В. Голоюх для сучасної історичної прози [2:11]. Найбільше серед них, аж 30, артефактів, витворених людиною предметів. У цій групі панують наймення місць поселення чи взагалі жител чи споруд: город, село (заховане в згадуваному вже прислівнику **по-сільськи**), оселя, хата, сховок (двічі), заїзд, баня (двічі), вітряки. Помітне місце займають і реалії, що стосуються мистецтва: гобелени, білі колони, срібна струна, паличка дирижера, хори, цілі оркестри. А ось назва зброї, що її Л.В. Голоюх виділяє в окрему групу (військові ре-

алії), з'являється лише раз: “гнеться й блищить, мов **шабля**, довговусий ячмінь”. І не лише серед об'єктів компаративних конструкцій, а й взагалі в новелі це – єдина військова лексема. Ліричний герой перебуває на природі, на нивах у червні. А порівняння народжуються з елементами контрасту: щось природне зіставляється з чимось антропогенним. Та й залізна рука города так і не відпустила героя – про це теж свідчить перевага антропогенних речей серед об'єктів порівнянь “Intermezzo”.

Компонент контрастності засвідчується й серед явищ природи – другої за обсягом групи (26 випадків) об'єктів порівняльних конструкцій твору. Якщо поєднати їх за древнім розподілом на чотири стихії – вода, повітря, вогонь і земля, то виявляється панівна перевага води: текуча вода (це про пшениці і, в іншому місці, про пересипання зерна), води притоків, сіль у воді, чотири рази з'являється, в різному оточенні, хвиля чи хвилі, є також ревучі потоки, блакитні річки, море і дощ. Більше половини назв природних явищ, що їх М.М.Коцюбинський обрав за об'єкти порівнянь, 14 з 26, стосуються води, хоч у новелі йдеться зовсім не про воду. Три інші стихії представлені тут невеликими кількостями: повітря – 5, вогонь – 4 і земля – 3. А йдеться ж саме про землю, про суходіл, і під заголовком новели письменник умістив присвяту Кононівським полям. Але земля в об'єктах тих трьох порівнянь зовсім не стосується цих полів. Це про жайворонка – **грудка землі** і про ліричного героя (моя утома) – **планети** (яким він заздрить) чи **планета** (якою він ніби стає в Кононівських полях). Лексема **планета** взагалі не дуже надійно входить до поняття “земля”. Просто при поділі явищ природи на чотири стихії її більше нікуди діти.

І лише третьою за розмірами (15 випадків) групою об'єктів у порівняннях новели виявилися тварини, а точніше будь-які істоти. Від ведмедів і вовків, диких коней і дурного теляти до бджіл і мушки, метеликів і перлової скойки. Але домінує тут загальна лексема звір (тричі в різних поєднаннях), звірина. Тут є й рідкісний випадок ужитку як об'єкта порівняння дійової особи новели – жайворонка, що вже згадувалося вище. Майже таку ж поширеність (14 випадків) має група, яку можна визначити як частини чи властивості істот, переважно – людей, пор.: Відірвеш слово, як **шматок серця**, а він кине його собакам” ; “то вливається в мене м'яка,

як **дитячі кучері**, вика”. При цьому властивості передаються найчастіше як процеси, тобто об’єктом порівняння стає дієслово: “Я зачинаю двері, наче **боюся**, що світло лампи витече все крізь шпари”; “крила тих вітряків [...] байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов **говорять**: так буде вічно...” Пор. поєднання частини (вираженої іменником) та властивості (вираженої дієслівно) з парцеляцією останньої: “золоте поле **махнуло крилами** аж до країв синього неба. Наче **хотіло злетіти**”.

Аж п’яту позицію за представленістю (10 випадків) займають серед об’єктів компаративних конструкцій люди: “Він (хліб – О.М.) мені близький, наче **дитина**, що зросла на моїх очах”; “Я п’ю тебе, сонце, твій теплий зцілющий напій, п’ю, як **дитина** молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих”. До речі, в обох наведених прикладах об’єкт не обмежується словом **дитина**. У першому випадку маємо трикомпонентний зв’язок об’єкта з суб’єктом, бо об’єкт складається з трьох смислових сегментів (дитина -зросла – на моїх очах) , що відповідають трьом сегментам суб’єкта (він - близький – мені) , а в другому – навіть чотирикомпонентний. А. Мойсієнко, який висунув думку про об’єктно-суб’єктну семантичну кореляцію порівнянь, говорить про одноступеневу і багатоступеневу інтенцію [4:26]. Нам видається доречнішим визначати її як однокомпонентну і багатокомпонентну. У новелі М.М.Кочубинського взагалі переважають багатокомпонентні порівняння. Але в кожному випадку серед двох, трьох (рідко – більшої кількості) компонентів виділяється головний, як у двох щойно наведених порівняннях – лексема **дитина**. Головним член об’єктної частини порівняння і визначає семантичну скерованість усієї компаративної конструкції.

Невеликими обсягами (по 3 – 4 випадки) представлені в новелі ще три групи об’єктів порівняльних конструкцій – абстрактні поняття, назви рослин і міфологічні та релігійні уявлення. Пор. до останньої групи: “Ти (людина – О.М.) хочеш виссати мене, всю мою кров, як той **вампір**”; “В складках своєї одежі приносив запах полів, мов **старозавітний Ісав**”. Відповідно до книги Буття, якою починається Старий Завіт, Ісав, син Авраама і Ревекки, брат Ісаака, був людиною полів і приходив з поля втомленим [1:33-34].

А в цілому порівнянь в “Intermezzo” не просто багато. Вони

творюють струнку систему граничної конкретизації та увиразнення зображуваного, так що дуже незвичні, неочікувані “дійові особи” новели стають цілком рельєфними, виразно розмежованими, набувають неповторної індивідуалізації, а сам твір – небувалої як-рості і чарівності.

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – Брюссель, 1973.
2. Голоюх Л.В. Порівняння як структурно-стилістичний компонент художнього тексту: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1996.
3. Коцюбинський М.М. Твори: В 7 т. – К., 1974. – Т. 2.
4. Мойсієнко А. Порівняння в системі Шевченкового вірша // Дивослово.- 1996. – №3.
5. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969.
6. Шадура В.О. Метафора в новелі М.М.Коцюбинського “Intermezzo” // Тези доп. і пов. четвертої респ. наук. конф. з питань творчості М.М.Коцюбинського. – Дніпропетровськ, 1963.
7. Шаповалова Н.П. Функціонально-стилістичний статус порівняльних конструкцій сучасної української мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 1998.

В. І. Саєнко

Семантика й символіка кольору в збірці "Вибране" Михайла Драй-Хмари

Поетика М.Драй-Хмари – явище цілісне. Ця теза була б черговим трюїзмом, якби за цим не стояв отой айсберг, що приховує свою сутність під водою, а не височить на поверхні. Художня тканина його поезії зіткана з різних матеріалів, які пластично і непоривно з'єднані, складаючи спільність різних якостей, злучених не за принципом доданків, а взаєморозвитку, геометричної прогресії, де цілість набагато більша за суму окремих елементів. Так, звук органічно переплавляється в колір, що обростає тактильними (дотиковими) враженнями, а ті, помножені на запахів і больові відчуття, створюють стереоскопічну картину мікро- і макрокосмосу Душі, яка і є поезією М.Драй-Хмари. Та щоб дійти до цього синтезу, треба розкласти на окремі деталі, складники, матеріали, елементи, з яких зроблено поетичну будівлю, власне, “пережити аналіз”, щоб зрозуміти, що синестезійність як передумова й есте-

тичний принцип поезики митця, вияв художнього плюралізму характеризують не лише поезію неокласиків, але творче розмаїття української літератури 20-х рр. І тут допоможе спеціальне вивчення звукописної манери М.Драй-Хмари, що є гранню його художньої системи, в якій Слово формується з фонем, звуків, та дослідження візуальної образності, що так само матеріалізується в Слові, але вже в інших вимірах і за іншими принципами.

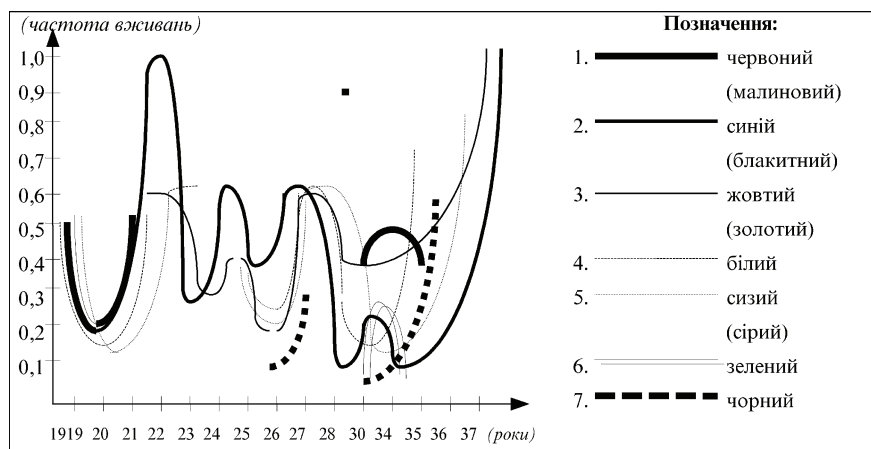
Яку ж роль відіграє барва, її озвучення в слові М.Драй-Хмари? Як пластика речей набуває сили і ваги завдяки кольоровій палітрі, яка виступає ніби та розкішна рамка для чудової картини, що оживає під пером майстра? Як відбувається цей одухотворюючий процес оживлення байдужого, індиферентного матеріалу, яким користуються всі, в чисте золото художньої правди, в естетичне багатство і красу словесного звучання і барвопластики? Це і складає предмет аналізу в даній роботі. Адже у “Вибраному” її автор прекрасно продемонстрував вміння скористатися можливостями палітри в поезії, своєрідно довівши, що колір у художній літературі є одним із найважливіших засобів розкриття ідейного змісту, досягнення художньої виразності, емоційної вираженості твору. Характер трактовки кольору в художньому творі (кількість і інтенсивність кольорів, контрастність їх співвідношень тощо) базується на об’єктивних кольорових властивостях зображених об’єктів і зумовлюється конкретним художнім задумом, історико-стилістичною особливістю мистецтва, методом творчості художника, призначенням твору, а також індивідуальною своєрідністю художника тощо. І колір, і колорит у поезії М.Драй-Хмари відіграють принципову роль, як і звукопис. Отже, колір працює не лише на живописному полотні. Він має місце і в роботі літератора, який доречно користується його можливостями для відтворення багатоманіття світу, його яскравих відтінків та природних барв. З поняттям фарбного опису в словесній творчості тісно пов’язана ще одна художня категорія – колориту, що є продуманою системою сполучень кольорів художнього твору, що відтворює барви реального світу та характеризує ідейний зміст твору. Поруч із композицією і малюнком колорит відіграє важливу роль у художньому пізнанні дійсності та є важливим засобом емоційної, психологічної виразності, яка служить цілям найповнішого розкриття художнього образу.

Серед нечисленних праць, присвячених вивченню творчості М.Драй-Хмари, питання колористики залишилося поза межами дослідження, хоч і є окремі цікаві знахідки в цій сфері. Так, збуджує пошук і праця Юрія Шереха (Шевельова) [13] про творчість М.Драй-Хмари, щоправда, колір як елемент поетики митця розглядається побіжно і не спеціально. Не можна обійти багатоаспектні і ґрунтовні роботи О.Ашер, Л.Темченко [12], присвячені вивченню творчості неокласиків, у котрих містяться окремі спостереження над колористикою їхньої поезії. Та як літературознавча проблема питання кольору не оминалися. Деякі дослідники розглядали його на матеріалі окремих творів чи авторів, роблячи, проте висновки узагальнюючого характеру, як наприклад, С.Соловйов, який зробив посутнє узагальнення: “Колір у літературі має особливий виключний інтерес для дослідника: письменник використовує його ненавмисне, інтуїтивно, підсвідомо, як правило, це природна, натуральна функція” [8: 54]. Цієї теми торкався ряд дослідників: Н.Бахіліна [1], В.Бичков [3], В.Петров [6], С.Соловйов [8], Н.Сологуб [6]. В.Саєнко та І.Пономаренко [7], котрі дійшли висновку, що “кольоровість” словесного зображення, активна до нього апеляція у художній творчості, міра й специфіка його застосування – прикмета індивідуальна. Не кожному митцеві особливо сильне барвокористування вдається. Але М.Драй-Хмара саме з тих поетів, як і Леся Українка, для яких це обов’язкова умова естетичного хисту.

М.Драй-Хмара – поет надзвичайно талановитий, наділений природним умінням писати такі поезії, в яких гармонійно поєднуються і музика, і барвистість, і найтонші запахові та смакові відчуття. Тому колористика в його поезії не ріже слух, а, зливаючись з іншими чуттєвими елементами, створює єдине, цілісне враження виразної картини чи образу. Адже ще Лесинг вказував на надзвичайний талант поета, що відрізняє його від живописця чи музиканта, бо він універсальніший і всеосяжніший. Саме цією властивістю просякнута неокласична творчість М.Драй-Хмари, в якій колористика і художні наслідки її вмілого застосування відіграють не останню роль, демонструючи багатогранність змалюваного навколишнього світу та почуттєвої сфери людини, наділеної, до того ж, певною національною своєрідністю сприйняття.

Колористика поезії Драй-Хмари не проста для аналізу. Барва у його віршах є важливим компонентом поетики. Стежачи за кольоровою палітрою, неважко збагнути настрій ліричного героя, а тому і настрої самого автора, еволюцію його життєвого і творчого шляху. Так, перші поезії (1919-1926 років) сповнені переважно ніжних, світлих барв, акварельних відтінків, тоді коли у віршах останніх років (1935-37) переважає темна палітра. Спробуємо це представити візуально – у своєрідній схемі

ГРАФІК 1

За допомогою графіка можна розглянути еволюцію кольорової палітри, що змінювалася протягом усієї творчості М.Драй-Хмари. Якщо за точки відліку взяти роки написання творів та колористичну частотність (від 0 до 1), то вийде певна закономірність, яка увиразнюється на графіку. Як уже зазначалося, а схема це ще раз підкреслює, барвистість поезії раннього періоду творчості (1919-1926) складає гаму світлих фарб. Це *біла, червона, жовта, синя* (*голуба, блакитна* – переважно) та *сіра* (переважно *срібна, сиза*). Беручи до уваги семантичну наповненість даних кольорів, цей початковий етап творчості молодого Драй-Хмари схарактеризуємо як гармонійний, чистий, світлий період, сповнений надій і творчого завзяття. Автор сповнений сили, чуттєвості, жаги (*червоний*), відданий істині, мислячий (*блакитний*). Він знаходиться в стані чистоти, духовного піднесення (*білий, сонячний*). І хоч

М.Драй-Хмара, на відміну від інших неокласиків, увійшов у літературу відразу сформованим митцем, поезія перших років його творчості мала широкі можливості для розвитку, а публікації ще не так ретельно просіювалися через сито цензури, в тім числі не так явно застерігалися внутрішньою цензурою. Друга половина творчості письменника була іншою. Схема показує різкі збої, підйоми, неочікувані, раптові перерви, хаотичне розміщення барв, їх несподіване поєднання. З'являються *темні фарби* – *чорна, синя* (вже не *блакитна*) та *сіра* (вже не *срібна*). Символічна наповненість цих барв опосередковано вказує на страшні випробування. Адже чорний та сірий кольори відповідають “стадії бродіння, гниття, затемнення” [5: 554]. В українській, як і слов'янській традиції, символізують смерть, траур, пасмурні почуття, осінні настрої, емоції приреченості.

У християнській символіці Середньовіччя іноді *чорний колір* символізує час, плин часу, який неможливо зупинити. Внутрішні настрої поета, перебіг його думок і почуттів певним чином задокументувалися і відбилися в кольоровій пластичності образів. І в даному разі барва – не індиферентний складник твору, а його емоційний камертон, що настроює цілий злагоджений оркестр різних мелодій душі поета, що через себе, через “Я” ліричного героя передає світовідчуття цілого покоління людей трагічної і зламної епохи, планетарно вагомій міркування про сутність речей, їх затаєний смисл і вагу.

Коли так безповоротно спливали останні місяці життя поета, то барвистість віршів 1935-37 рр., змінюючись, набуває іншого колориту – на перший план висуваються темні відтінки – ніби на противагу тому, що білий колір означав і був кількісно виразним у поезії, починаючи з 1919 і до 21 року. Прикметною є й динаміка застосування кольорів, зокрема *контрастних* – *білого і чорного*. Виявляється, що біла барва постає дискретною, переривається, час від часу, поступаючись своїй протилежності. Це наводить на ряд міркувань, які є інформативними щодо пояснення внутрішнього світу автора та ліричного героя. Змінюються віхи в їх долі, і вони, ніби на канві, вишиті (чи вкарбовані!) по білому: після радісного відчуття повноти життя, піднесеного на гребені трьох літ (1919-21), коли ще були сильними надії на національне й культурне відрод-

ження України, біла барва зникає аж до 1925 року, щоб знову з'явитися і тривати майже до кінця творчості, але саме майже до кінця.

І вже в цій ситуації *білий колір* має іншу семантику. Автор не тільки заперечує той *стан відвертості та прощення, піднесення та просвітлення*, який є основним символічним навантаженням *білого*, але й наповнює його іншим значенням, вказуючи на протилежну властивість *білого* – *смертельну блідість, символ смерті, небуття*, бо, скажімо, так його використовували романтики, засновуючись на відсутності спектру в білому.

Цікаво варіюється і смислово навантажується *червона фарба*, що має місце в поезії Драй-Хмари. З'явившись на самому початку творчості і протривавши до 1922 року, вона зникає аж до 1930. І лише в 1924, 1926 та 28-му роках нагадує про себе короткими спалахами. Останній ніби ривок відмічається в 1930-1935 роках, з піком – у 1934. Беручи до уваги наповненість червоної фарби, можна опосередковано визначити психічний стан автора, як і загубленої на роздоріжжях ХХ віку української людини. Період 20-х років для М.Драй-Хмари був сповненим *жаги, "чуттєвості та життєдайної сили", "пульсуючої крові та вогню"* [8: 522]. І водночас це період вибуху емоцій під впливом тривожних подій в Україні. Ті окремі спалахи червоного весь час нагадують про незгасання того стану, яким сповнена душа митця. А поява *червоного* в поезіях останніх років, як алогічний, на перший погляд, поворот до полегшення, що неминуче наступає перед кінцем життєвої снаги, як останній подих душі, котра переходить межу смерті заради ідеї життя і вічності ідеалів світлого і краси в усій їх невичерпаності. Повна ж відсутність цієї барви в 1935-1937 роках не прямо, а через код художньої мови свідчить про зневіру, відчай, повну виснаженість людини і суспільства, в якому ріки крові поглинули все інше, а колір *людських потенцій перетворився на символ соціалістичної галери, офарбленої у брудний червоний, яким явно зловживали*.

Можна припустити, що М.Драй-Хмара, який дуже добре розумівся на творчості Лесі Українки і був автором вельми продуктивних наукових робіт про її творчість, скористався (може, й підсвідомо, а не лише цілеспрямовано!) національною літературною традицією про символіку *червоного як аналог і концепт смер-*

тельно небезпечного, що чатує на людину під час життєвих і суспільних випробувань, осягнення Істини і Правди. Міг він і опертися чи одночасно дійти до думки про саме таку семантику і символіку червоного як тотожного кінцю життєвої снаги, екзистенційного переходу від життя до смерті, розроблену Лесею Українкою в “Кассандрі”, яку пізніше розвинули В.Саєнко та І.Пономаренко у статті “Мистецький синтез і творчий метод у “Кассандрі” Лесі Українки” [7], у котрій висловлено плідну думку про поетику червоного та його ідейно-естетичне наповнення: “Червоний колір (у “Кассандрі” Лесі Українки. – В.С.) є передумовою появи чорного; несе семантику ще живого, але неминуче приреченого на загибель, отже, символізує навзагал не кінцевий результат, а процес умирання, перші симптоми смерті та її причину”... [7: 122].

Так, у “Іспанській баладі” поява червоного на початку поезії знаменує фатальну розв’язку — жахливу смерть тореодора, кардіограма душі якого представлена діалектично:

“... огнем налився він ущертъ” – (почервонів) та “червоний мотлох скрізь, і блазнів гурт кругом...” – віщує “останній смертний бій”: “Ущухнув шалу грім, розбився звук сурми – / тореодора бик на роги настроїв” [4: 137, 138].

Як і у Лесі Українки, саме червона, а не чорна барва здатна виступити знаком смерті. Підтвердженням цього є “залитий кров’ю плащ” – символ смерті. Аналогічна семантика червоного фігурує в поезії “Від болю сонце скорчилось і в’яне”... [4: 139]. Як і в попередньому вірші, червоне забарвлення, що заявляє про себе на самому початку твору, готує до сприйняття фатальної розв’язки – смерті героя. На відміну від “Іспанської балади”, в якій розв’язка настає наприкінці, постає інший варіант зв’язку барви з подіями, змальованими в творі, – прямий, а не дистанційний. Червона фарба є не просто фоном події, зоровим вираженням відчуття, а ніби її співучасником і конкретним інструментом реалізації ставлення до зображеного, авторської оцінки. Відразу після згадування червоного кольору ліричний сюжет доходить апогею:

“... пірнувши в буйну кров гарячих ран, / і в кожнім серці вістря ятагана, / і кожне горло стягує аркан” [4:139].

Таким чином, червоний колір у поезії М.Драй-Хмари має різне символічне навантаження. А це ще раз доводить не тільки на-

явність широкого художнього інструментарію, але й уміння поета висловити невичерпність, глибину змісту за допомогою економно використаних засобів письма. У період 1935-1937 років поет вдається до світлих барв лише задля підсилення контрасту між спокійним, сповненим надії, минулим та жорстокою сучасністю. Яскравим прикладом поєднання світлих та темних барв є поезія “І знов обвугленими сірниками...” (1937) [4: 147]:

*І знов обвугленими сірниками
на сірих мурах сірі дні значу,
і без кінця топчу тюремний камінь,
і туги напиваюсь досхочу.*

*Напившись, запрягаю коні в шори
і доганяю молоді літа,
лечу в далекі голубі простори,
де розцвітала юність золота.*

– Верніться, благаю, хоч у гості!

– Не вернемось – гукнули з даліні.

Я на калиновім заплакав мості

і знов побачив мури ці сумні,

і клаптик неба, розп’ятий на ґратах,

і нездріманне око у “вовчку”...

Ні, ні, на вороних уже не грати:

я – в кам’янім, у кам’янім мішку [4: 147].

У цьому вірші наявні як власне, так і невласне назви кольорів: “сірі мури”, “сірі дні”, “голубі простори”, “юність золота” і “обвугленими сірниками” (близький до чорного), “клаптик неба” (блакитний), “кам’янім мішку” (сірий). Варто розглянути систему означень кольорів і їх семантику та функції згідно з класифікацією кольору, поданою Н.М.Сологуб: “Кожен колір утворює своєрідне мікрополе, в якому варто розрізняти: 1) назви, в яких означення кольору є основним значенням слова і які утворюють систему, тобто є власне назвами кольору (жовтий, жовтизна; червоний, червонястість і т.д.); 2) назви, в яких означення кольору є додатковим значенням слова, і які доповнюють систему, але своїми основними значеннями належать до інших тематичних словесних

груп, тобто є невласне назвами кольорів (напр., небо як позначення блакитного кольору; калина як позначення червоного і т.д.)” [9: 60]. Підхід до аналізу кольору, здійснений у цій роботі, більшою мірою лінгвістичний, аніж літературознавчий, але одне без іншого не існує, це та паритетна взаємодія, за якою розкривається специфіка художньої творчості, в тім числі і поетична картина світу, зображена М.Драй-Хмарою.

У щойно розглянутій поезії, як і в інших віршах митця, колір виступає елементом психологічної характеристики ліричного героя, за допомогою тих чи інших барв автор малює картини, які уточнюють перебіг його настроїв, діалектику думки й почуття. І зміна кольору свідчить про мінливі душевні стани, що переживає ліричний герой, сповнений багатством емоцій, наділений вмінням зчитувати з книги Природи одвічні людські цінності, мудрість гармонії і краси. Колір, як правило, відтіняє переходи в тональності вірша М.Драй-Хмари, що піднімають нагору прихований спектр почуттів ліричного героя й автора, котрий наділений здатністю сприймати світ багатовимірним, а не однобоким, звуженим і підкореним лише соціальним законам буття людини. Саме цього поет аж ніяк не визнає. І протестує усіма фібрами душі проти будь-якого поневолення. І хоч не впадає у відчай, але за допомогою художньо переконливо підібраної гами кольорів, як це спостерігається у поезії “Обвугленими сірниками...” та й усій збірці “Проростень”, передає трагізм втрати індивідуального начала в умовах механістичного суспільства, оберненого не до людини, а проти неї. Так, чорно-сірі барви на початку поезії характеризують важкі умови існування (а не життя), як і сумні думки про цю невеселу реальність. А повернення до цих тонів наприкінці вірша особливо гостро підкреслює стан внутрішньої облоги, що переживає ліричний герой: *“Ні, ні, на вороних уже не грати: / я – в кам’янім, у кам’янім мішку”* [4: 147].

Превалювання ніжних, світлих тонів у рядках, присвячених згадці про юність, молоді літа, лише посилює контраст. Оточуючи цю строфу з обох боків протилежною палітрою кольорів, М.Драй-Хмара ніби замикає сіре коло, тим самим підтверджуючи всю безповоротність і безвихідь становища.

Отже, колористика не байдужа річ у системі поетики М.Драй-

Хмари. Вона є тим внутрішнім стрижнем, на якому тримається його бездоганне художнє чуття і майстерне володіння можливостями Слова, що передає не лише відтінки життєвих явищ – фактів, предметів реальності, – але й їх прихований бік – душу і внутрішню суть. Але варто парадигму барвопластики розкласти спершу на мікроелементи, дослідити функціональне призначення кожного з них, а далі вже синтезувати надбане у галузі цієї сфери поетики митця. Отже, спочатку трохи статистичних даних, щоб оперувати фактами, а не приблизними відомостями про кольоровий світ поезії М.Драй-Хмари. Укладемо необхідну таблицю частотності вживання кольорів у поезії митця, керуючись індексом кольору, розробленим у праці С.Соловйова, що в свою чергу орієнтувався на А.Белого.

Назва барви	Золотий (жовтий)	Синій (блакитний)	Білий	Сірий	Червоний	Чорний	Зелений
Кількість вживань	3,4	3,2	2,3	1,3	0,15	0,15	0,05

Отже, тепер відносно легко визначити колір-фаворит, найбільш уживаний у поезії М.Драй-Хмари. Ним виступає *золотий* (з відтінками *жовтого*) – 3,4%, а також *синій* (з відтінками *голубого, блакитного*) – 3,2%. Найменшою частотністю заявлений *зелений* (0,05%). Дивно, але факт. Варто пояснити, чому так. Але це лише з першого погляду зеленого мало у палітрі митця. Адже поєднання синьої та жовтої барв – домінант дає саме *зелений* – колір плодючості полів, земного, доступного безпосередньому сприйняттю рослинного світу [див.5: 550].

Прикметно, що збірка “Проростень”, яка складає майже половину “Вибраного”, вже своєю назвою, семантично наповненою народнопоетичною традицією, вказує на *зелений колір*. Адже проростень – це молодий, соковито-зелений пагін, що тягнеться до сонця. Цим образом, у котрому опосередковано явлена зелена барва, митець вказує на природну активність *смарагдового кольору*, на традиції його щедрого побутування в українському кліматично-географічному середовищі та національному побуті, в усьому комплексі світобачення, що всмоктується з молоком матері. Тим більше, що *зелений колір* – це *своєрідний місток між синім та жовтим*, які все ж домінують у барвокористуванні. Тому по-

вернемось до них і зосередимося на розміщенні синьої та жовтої ліній на схемі №1, на якій зафіксовано перевагу саме цих кольорів, міцно поєднаних один з одним. Заявляючи про себе вже в перші роки творчості М.Драй-Хмари, вони безперервними кривими досягають кінця. Чому ж поет віддає перевагу саме цим двом барвам? Цікаво зазначити і таке явище, характерне для поезики барвописання митця, як *поєднання синього (з відтінками голубого, блакитного) та золотого (з відтінками жовтого) кольорів поряд*. Такі приклади маємо у виразах:

*І синьо-золоті грімниці
дражнили відгульня-коня [4: 53];*

*Жовтожарні там горять заграви,
голубе кипить вино [4: 54].*

*І прискає золотом в синь [4: 100];
(а в небі тільки смужка– синій льон, –
і ледве мріють золоті бордюри) [4: 122];*

*лечу в далекі голубі простори,
де розцвітала юність золота [4: 147].*

Різноманітна семантична та символічна наповненість даних кольорів не тільки не заважає їх поєднанню, але має індивідуально творче вираження саме в такому сплетінні барв, до яких, як відомо, тяжіє українська душа. За Біблейською енциклопедією [див.2], таке поєднання фарб слід розуміти як шлях духовного піднесення, чистоту, світле життя. Таке тлумачення пасує до тих ідей, які закодовані в системі художніх образів поета, простеженій не лише в контекстуальних взаємозв'язках, але й еволюційному розвитку творчості М.Драй-Хмари. Так, у першому випадку, “*синьо-золоті грімниці*” [4: 53] є яскравим прикладом такого тлумачення, оскільки, по-перше, ця поезія була написана 1923 року (порівняно спокійний період в творчості митця) і, по-друге, це сплетіння барв подається у світлому *обрамленні білого та блакитного кольорів*.

Для порівняння візьмемо останню поезію М.Драй-Хмари, написану, за різними джерелами, в травні 1936 р. чи в 1937 р. “*Голубі простори*” і “*юність золота*” [4: 147] – ці вирази вжито поруч, і

вони використані автором задля ніжного спомину про минуле, що досить виразно відчувається в контексті:

*І знов обвугленими сірниками
на сірих мурах сірі дні значу,
і без кінця топчу тюремний камінь,
і туги напиваюсь досхочу.*

*Напившись, запрягаю коні в шори
І доганяю молоді літа,
лечу в далекі голубі простори,
де розцвітала юність золота [4: 147].*

З іншого боку [див. 5: 552], таке сплетіння барв символізує інтуїтивне мислення, інтелект, що є одним із яскравих доказів глибини та елітарності віршів поета. Адже поезія М.Драй-Хмари – для освіченого читача, бо не кожен із широкого загалу зможе розпізнати дійсну суть сказаного, крім, звичайно, замилювання її звучанням.

Та найраціональніше було б обмежитися посиленням на думку про цілком закономірне традиційне вживання цих барв поруч. З давніх-давен і дотепер поєднання *жовтого (золотого) та блакитного (синього) кольорів*, притаманне нашому народові, виражаючи таким чином і художню ментальність. На основі усної народної творчості ще часів Київської Русі, історичних пам'яток, підсумовуючи кількість найбільш уживаних кольорів на гербах українських губерній XIX ст., В.Сергійчук доводить традиційне поєднання жовтої (золотої) та блакитної (синьої) барв. Автор підкреслює: “Вже з того часу (період Київської Русі) наш народ віддає перевагу саме цим двом кольорам” [10: 94]. Свої думки В.Сергійчук підтверджує прикладами, взятими з усної народної творчості, різних літописів Київської Русі, “Слова о полку Ігоревім...” та інших джерел. Автор переконує і в тому, що на початку XX віку найуживанішими в Україні були саме жовтий та блакитний кольори. Близька спорідненість з голубизною неба та кольором хліба завжди імпонували українцям, бо виходили не лише з краєвидів, але й національної ментальності. Важко сказати, свідомо чи інтуїтивно, але саме ці кольори є найчастотнішими і найрепрезентативнішими у поезії М.Драй-Хмари. Більше того, саме

ці – жовта та блакитна фарби – є найулюбленішими кольорами поетів, що склали групу неокласиків, зокрема М.Зерова та М.Рильського. І ця риса помічена в студіях про їх творчість. Ось один із витягів на цю тему зі статті Л.Таран: “Не маючи на увазі в жодному разі зашифрований політичний підтекст, поети-неокласики часто вдавалися до називань поряд, підряд жовтого (золотого) і блакитного кольорів та його відтінків. Очевидно, маємо вловлювання митцями надзвичайної природної гармонії цих барв, урівноважене поєднання холодної і гарячої стихій” [11: 54] (Курсив мій. – В.С.).

І саме таке противенство гарячої душі і розважливо-холодного розуму є своєрідною віссю, на якій тримається колористичний принцип М.Драй-Хмари, котрий аж ніяк не має однозначної трактовки, вихідним моментом якої є одвічне поєднання земного (матеріального) і небесного (духовного), реального й ідеального, загальнолюдського й індивідуального. І хоч кольорова палітра нараховує всього сім кольорів і їх відтінків, які своєю спільністю “малюють” надзвичайно гармонійні картини та образи, але винахідливість створеного автором барвного світу дуже показова. За допомогою зміни барв кожна одиниця тексту “Вибраного” набуває художньої виразності, а поряд з тим і емоційної, психологічної достеменності. Задля того, щоб відчутти цю гармонію фарб в цілісності, візьмемо для прикладу поезію 1926 року “Пам’яті С.Єсеніна” і розглянемо її кольорову палітру:

*Над ним лиш **чорний** прапор має,
і десь на стінах **крові** слід, –
а в серці він ще й досі **сяє**
мов **золотий** метеорит.*

*Я пам’ятаю вечір **тьмяний**
над Петербургом **голубим**:
морозний блиск, і вітер п’яний,
і над Ісаком – **сизий дим**.*

***Огнями** розцвіла естрада,
і вийшов він, як **ясний** день.
Душа була бентежно рада
і слухала дзвінкх пісень.*

Блакитноокий, кучерявий,
стрункий, як **ясень молодий**,
він ще не знав гіркої слави:
уперше він прийшов сюди.

В сорочці простій і в каптані,
неначе вчора із села,
а очі тихі, як у лані,
і ніжність із очей пливла.

По залі голос **малиновий**
розливсь, як весняний струмок,
і в кожнім жесті, кожнім слові –
вишневі пахощі думок.

І досі як живі: **березки**
над **ставом**, біля кошениць,
співучість **польової стежки**
і тепле мукання телиць.

Життя ще не було прожито
серед повій та гультяїв,
і був він як ядерне **жито**
перед грозою нових днів.

Хвилини споминів чи жалю –
і наче вітер запашний
дихнув на урочисту залю
диханням **золотистих** нив.

Уже минуло десять років,
той **весняний одцвівся сад...**
Ми не почуєм його кроків –
і як вернути їх назад?

Над ним лиш **чорний** прапор має,
і десь на стінах **крові** слід,
а в серці він ще й досі сяє,
мов **золотий метеорит** [4: 68].

Прикметна динаміка кольорів уже в першій строфі, насиченій не лише візуально-зоровими образами, але й несподіваним поєднанням кольорів – *чорного, криваво-червоного, золотого з блискітками (бо ж “золотий метеорит”!)*, – але й такою гамою, що є, власне, царською і водночас такою, що сигналізує про трагічне зображення об’єкта твору. Саме через колір постає філософськи загострена трактовка долі поета, що вивищується над натовпом. І через те над митцем (в даному разі це С.Єсенін) “чорний прапор має”, хоч серце його сяє і грає красою, талантом, прагне щастя і взаємопорозуміння з людьми, хоче щедро поділитися “золотим метеоритом” Душі, але все виявляється намарно. Донесення ідей щодо одвічної теми трагедії Поета заґрунтовано на русі емоцій, представлених у кольоровій гамі, мінливих її відтінках, загалом – синестезії (наприклад, “вишневі пахощі думок”). Сумарно виглядає це справді вражаюче, але не тому тільки, що створюється ефект веселки, а передусім через майстерність барвопластики, синестезійності поезії М.Драй-Хмари, який умів сказати мало і лаконічно (за кількістю слів і засобів поетики), але вагомо і переконливо. І старий, здавалося б, мотив призначення поета, трагедії творчої людини, що виявляється на вершині слави цілком самотньою, далекою і незрозумілою, повертається новою гранню, відкриває духовні муки людини, що випереджає свій час, живучи категоріями вічності, що відчуває власну безпорадність і приреченість у боротьбі з жорстоким світом, з “квітами зла”, що отруюють саму ідею вільної і непересічної індивідуальності.

Оскільки поезія “Пам’яті С.Єсеніна” збудована за принципом градації, а провідний конфлікт внутрішньо-психологічного характеру виявляється в душі головного героя твору, – російського митця ХХ віку, – його духовній сфері, – поетові, який узявся за цю складну тему, довелося б вишукувати невідомі факти з його біографії, щоб показати перебіг думок і почуттів і їх закономірність в атмосфері трагічного часу зрушень, а М.Драй-Хмара обійшовся колористикою, за допомогою якої реставровано і навколишнє середовище, історію простого люду і російського бомонду, але найбільше досягнення – достовірність душевних порухів героя. Дивуєшся, як гарно вийшло у М.Драй-Хмари, що виявився не лише глибоким і сумлінним обсерватором зовнішніх і внутрішніх

обставин життя С.Єсеніна, але майстром ліричного малюнка, в якому всі штрихи виписані тонко й точно (ніби з середини самої душі!), але через посередництво кольорів і їх динаміку, різноманітність синестезій.

Варто придивитися до поданої таблиці барв, виписаної з даної поезії (лише одної!), щоб у цьому пересвідчитися.

№ строфи	Власне назви	Невласне кольори	Значення
I, XI	Чорний золотий	Кров (червоний)	Смерть, час, кров, великодушність, інтуїція, інтелект
II	Голубий сизий	Тьмяний (чорний, сірий); морозний блиск (білий)	Гниття, гріхопадіння, чистота мислення, смерть (від словосполучення «смертельна блідість»), чистота
III	–	Ясний (білий) огнями (жовтий+ червоний)	Пульсуюча кров, вогонь просвітлення, піднесення, інтуїція, наявність позамежного
IV	Малиновий	Весняний струмок (блакитний) вишневі (червоні)	Відданість та невинність, симпатія
V	–	–	–
VI	Малиновий	Весняний струмок (блакитний) вишневі (червоні)	У контексті: «дуже ніжний [14: 558], невинність
VII	–	Березки (білий) став (блакитний) польова (зелений)	Чистота, невинність, симпатія
VIII	–	Жито (жовтий)	Інтуїція
IX	Золотистий	–	Великодушність, інтуїція, інтелект+ шлях духовного піднесення
X	–	Весняний сад (білий)	Краса, оновлення, чистота, юність

Простежуючи колорит даної поезії, не можна не помітити, що всі застосовані кольори знаходяться у постійному контрасті і динамічному противенстві. Прикметно, що сам С.Єсенін подається на фоні світлих барв, як і його поезія. Ці ніжні тони передають чистоту, невинність, симпатію і водночас “інтуїцію, яка освітлює, як спалахом блискавки, джерела і тенденції того, що відбувається” [5: 550]. Світ же, з якого пішов “блакитноокий, кучерявий, стрункий, як ясень молодий” [4: 68] поет, так і не зазнавши “гіркої слави” [4: 68], подається крізь призму темних барв.

І тут реалізується не лише ідея смутку, траур по ньому, а й власне характеристика даного часу. Отже, за допомогою різноманітних барв М.Драй-Хмара майстерно створив стереоскопічну картину світу і діалектики душі творчої людини. Кожен колір насичений індивідуальною смисловою значимістю і здатен викликати різноманітні асоціації. Так, одна і та сама фарба може мати різне, а часом і зовсім протилежне значення (наприклад, *білий – в одному випадку позначає вічність, в іншому – смерть*). Символічна наповненість залежить від самого автора, а саме від його творчої пристрасності і таланту, від його індивідуальної манери вживання саме такого кольору і з даним підтекстом. Хоча справжній твір “розумніший” за свідомість творця і кожен здатен побачити в поезії кольору своє, але пояснення підтекстового навантаження барвної палітри – завдання не з легких та справді важливих як з прикладного погляду (систематизації розуміння словесного колориту такого синестезійного за якістю поезики митця, як М.Драй-Хмара), так і глибшого (на рівні сучасних вимог до філологічної науки та літературознавчих методик) осмислення епохи культурного і національного Відродження двадцятих років ХХ віку, зокрема неокласичної школи. Важливо також підкреслити, що колір у М.Драй-Хмари, явлений у синестезійному ключі, характеризує властивий неокласицизму потяг до калокагатійності й архітектурності форм.

Спостерігаючи за тим, як барвопластика діє в системі неокласичного світовідчуття поета, варто послатися на узагальнюючу думку Л.Темченко, висловлену в авторефераті кандидатської дисертації “Український неокласицизм 20-х рр. ХХ ст.: генезис, естетика, поезика”: “І в той же час синтетична природа неокласицизму органічно поєднує традиційний тип образності з модерністським, збагачуючи нормативність класичного ідеалу суб’єктивною наповненістю. Тому художня образність неокласиків є виявом емоційного ставлення до всього, що слугує об’єктом творчості, як-то: естетично значимого предметного світу, що сприймається крізь призму ідеалів досконалості, краси життя і природи. Їхня поезія вибудовувалася за архітектурним принципом. Акцентація на “архі”, тобто вищий вияв майстерності, а отже, вищий вияв духовності, зумовила і форми побутування цього прин-

ципу у творчості неокласиків, де духовне підкорює собі матеріальне” [4: 10].

Як довів аналіз барвопису в поезії Михайла Драй-Хмари, творчість митця засновувалася на законах краси і майстерності, що розуміється широко: й архітектурна пластичність, і звукова образність, й культура слова, збудована на його живописних можливостях щедро виявити все багатоманіття світу в його мінливих відтінках і фарбах. І вміння М.Драй-Хмари це здійснити напрочуд витончено і гармонійно – колосальне. Спеціальне дослідження функцій кольору у системі поетики М.Драй-Хмари дає змогу дійти до ще одного посутнього висновку – про творчий метод і особливості його функціонування в спадщині поета. Здавалось би, що все ясно, бо виходить з першоджерела – неокласицизму, що мав місце в українській культурі двадцятих років ХХ ст. Але цим справа не обмежується. Адже мова йде про творчий поліфонізм, а точніше – про модерністський напрямок. Колористика М.Драй-Хмари доводить, що митець умів і охоче користувався можливостями імпресіоністичної поетики, а також символістської, що також свідчить про “мистецький синкретизм, виявлений у візуальній семантиці кольору і його репрезентативності у вибудові ідей” [7: 116]. Користуючись думкою Віктора Петрова про Лесю Українку, яка була близькою М.Драй-Хмарі своєю барвопластикою, слід підкреслити таке: “Од імпресіонізму – вражливість барв, од символізму — проникливість в ідеї” [6: 64].

1. Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. — М., 1975.
2. Библиейская энциклопедия. — М., 1990.
3. Бычков В. Византийская эстетика. — М., 1977.
4. Драй-Хмара М. Вибране. — К., 1989.
5. Керлот К.Э. Словарь символов. Мифология. Магия. Психоанализ. — М., 1994.
6. Петров В.Драматична поема Лесі Українки “Кассандра”//Вісник Академії наук Української РСР. — 1991. — № 2.
7. Саєнко В.П., Пономаренко І.В. Мистецький синтез і творчий метод у “Кассандрі” Лесі Українки // Проблеми сучасного літературознавства: Зб. наук. праць. — Одеса, 1997. — Вип. 1.
8. Соловьев С. Цвет, число и русская словесность//Знание-сила. — 1971. — № 1.
9. Сологуб Н.М. Колористика О.Гончара. — К., 1991.
10. Сергійчук В.І. Національна символіка України. — К., 1992.
11. Таран Л. “Цвіте прозорий вертоград”//Слово і час. — 1994. — № 9-10.

12. Темченко Л.В. Український неокласицизм 20-х рр. XX ст.: генезис, естетика, поетика. Автореф. дис. канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1997.

13. Шерех Ю. Поезія М.Драй-Хмари//Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. — К., 1994. – Кн.1.

Т. І. Крупеньова

Ономастична організація діалогу Лесі Українки “Три хвилини”

На фоні подій 9 січня 1905 року в Росії Леся Українка звертається до французької революції 1789 – 1794 рр. і пише діалог “Три хвилини”, датований 29.VIII.1905 р.

Основних персонажів діалогу двоє, названі вони **Монтаньяр і Жірондист**. Поетесі знов не знадобилися імена, їй досить акцентації на їх політичних розбіжностях: **монтаньяри** — революційно-демократичне крило Конвенту, спільники якобінців, **жірондисти** – політична партія, що представляла інтереси великої буржуазії. Двох своїх головних персонажів поетеса іменує тільки в безіменному ключі. При цьому проводиться чітке графічне розмежування. Наймення двох своїх конкретних персонажів авторка подає виключно з великої літери: “Одна пара, **Монтаньяр і Жірондист...** одбивається від гурту” [3:217]; “старенька жінка ... гукає на Жірондиста” [3:237]. Там же, де йдеться не про цих конкретних осіб, а про прихильників відповідних політичних напрямків, уживається мала літера: у першій же репліці діалогу Монтаньяр заявляє Жірондисту: “я, монтаньяр, ненавиджу тебе” [3:217]. Персонаж не іменує себе, а називає своє політичне кредо, тому і мала літера. У кінці другої частини діалогу Жірондист проголошує аналогічну фразу: “Я, жірондист, ненавиджу тебе” [3:232]. Так само: “Що жірондист живе на іншому світі, ніж монтаньяр?” [3:223], пор. і в множині: “досить монтаньяри/ трудилися, обмиваючи всі бруди/ на жірондистах” [3:227].

У запеклому діалозі — двобою Монтаньяр возвеличує свої цінності – Гору та гільйотину: “Наш підмурівок буде все ж міцніший, /недарма зветься він Горою” [3:229]. Жірондист же в’їдливо називає Гору **Араратом**, який теж буде втоплений у потоках крові, розлитих якобінським терором. Назва **Гора**, фр.

montagne, і дала наймення монтаньярам – “горянам”, бо вони сідали на горі, у верхніх рядах залу засідань. Гільйотину ж, зняряддя для виконання смертних вироків, Монтаньяр богохульно зіставляє з Матір’ю Божою: пречиста діва гільйотина [3:218], пречиста діва наша гільйотина [3:222], велике чудо пречистої мадонни-гільйотини [3:223]. Говорячи про свою систему цінностей, Жірондист теж користується онімичними засобами: “Сором всій жіронді/ за мене буде!” [3:230]. Тут **жіронда** – назва його політичної партії, тобто ергонім, що не пишеться з великої літери тільки тому, щоб не виникло плутанини з топонімом **Жіронда**, фр. Jironde, назвою департаменту на заході Франції, звідки походили лідери жірондистів, а тому й назва самої партії.

Обрана Лесею Українкою номінація персонажів надто промовиста: реципієнт легко може уявити, в чому полягає їхня розбіжність, уявити їх політичні уподобання, їх силу і слабкість. Що б дало для сюжетного розгортання, якби поетеса дала персонажам імена **Жан** чи **Пьер** чи навіть **Робесп’єр**? Для даного тексту безіменна названість – виключно промовистий й багатий на асоціації прийом. При цьому в діалозі добре показано, що “кожний мозок має власний світ” [3:223]; що обидва співрозмовці-суперники є неабиякими індивідуальностями і неабиякими інтелектуалами. Для цього активно використовуються також і онімичні засоби. Найактивнішу роль тут відіграє опозиція **Цезар** — **Брут**. Слова Жірондиста “Кров Цезаря проливши, Брут обмив /усе болото цезарських тріумфів” [3:218] натякали, що якобінський терор возвеличує страчених. Тому ці слова, записані Монтаньяром і доведені до відома начальства — “я тільки показав записані слова” [3:231; пор.226] — призвели і до арешту та засудження Жірондиста до страти, і до нестандартних, самовільних дій Монтаньяра, який визволяє Жірондиста з ув’язнення, щоб той не возвеличив своїх ідей своєю кров’ю.

Монтаньяр вдається до узагальнень, уживаючи опозиційну антропонімичну пару в множині: “О, тії Брути! Се ж і є те кодро, / з якого Цезарі виходять потім!” [3:217], називає згодом, уже в тюрмі Консьєржері, Брутом Жірондиста: “Добровечір, мій Бруте!” [3:219], хоч ситуативно сам заслуговує на це імення. А розгортаючи думку свого суперника, заявляє: ”я думаю, що й з Брута все

болото /обмила кров, пролита при Філіппах” [3:227]. Тут, до речі, йдеться про битву біля міста Філіппи у західній Фракії, в якій Октавіан і Антоній розгромили республіканців під проводом Брута і Кассія і після якої Брут покінчив життя самогубством [2:607]. У коментарях до академічного видання цього діалогу, які частенько вражають своєю онімічною некомпетентністю, **Філіппи** прокоментовані так: “Леся Українка має на увазі іспанських королів епохи середньовіччя, які відзначились особливою жорстокістю, запровадили інквізицію” [3:392]. Це – типова ілюстрація прислів’я “На городі бузина, а в Києві дядько”. Як можна пов’язати Брута з іспанськими королями?! Між тим фраза Шекспіра з драми “Юлій Цезар”: “Ми ще зустрінемося при Філіппах” (тобто: вирішальна битва попереду), яку драматург узяв з Плутарха [2:607], стала крилатою. Леся Українка її, безперечно, знала...

Прийнявши і в своїх діях, і в роздумах ідею Жірондіста про очищення і визволення завдяки пролитій крові, Монтаньяр вдається до історичних паралелей: “з ласки гільйотини /madame Роллан ще попаде в пречисті, /незгірш від тих Лукрецій та Віргиній,/ що теж хто зна, чим за життя були” [3:227]. Тут madame **Роллан** — гільйотинована аристократка; **Лукреція** – римлянка, що в 507р. до н.е. наклала на себе руки, коли її згвалтував син останнього римського царя Секст; ця подія стала приводом ліквідації царської влади в Римі; **Віргінію**, теж римлянку, вбив батько, щоб врятувати від збечечення. І даремно Монтаньяр презирливо називає цих двох римлянок, що увійшли в легенди, у множині й кидає сумніви на їх моральність. Принаймні про Лукрецію добре відомо, що вона була добродешною дружиною Тарквінія Коллатіна [2:324].

Особливо ж болить Монтаньярові оця сила проливої крові у його сучасності. Він говорить про скараного на горло короля Людовіка XVI, називаючи його, як то прийнято було в часи Французької революції, **Луї Капет** [3:227], оскільки він належав до династичної галузки французьких королів Капетингів, а далі вже за назвою цієї галузки — **Бурбон**: “накинй порфіру крові на Бурбона, /і не один повірить, що то Цезар” [3:228]. Тут ідеться явно про Людовіка XVI, але коментатор чомусь розповідає про Шарля Бурбона, що загинув ще в 1527р. [3:392-393]. І Монтаньяр запитує (точніше сказати, вигукує): “Чому ж тепер /імення се дива справ-

дешні творить /в Вандеї та в Бретані? Не в ідеї, /мій пане, сила, а в самій крові“ [3:227].

Варіація тої ж думки-суперечки пов’язана із скаранням уславленого французького хіміка **Лавуазьє**. Реакція Жірондиста, що довідався про це від Монтаньяра: “Се занадто/ злочин великий – навіть і для вас!”, ”Нещасна Франція!” [3:224]. Реакція Монтаньяра: “Хіба ж не все одно, в котору скриню /з кісток та м’яса перейде ідея.../Чи зветься скриня та Лавуазьє, /чи там який Дюпен або Лера?/ Ото, не мав би я чого журитись!” [3:224]. Але в цьому своєму нігілістичному розмірковуванні Монтаньяр відчуває й інший бік: “Тепера жди “до другого пришествя”, /поки природа знов збудує скриньку/ таку, як був отой Лавуазьє/ Хто зна, чи наші правнуки діждуться!” [3:229].

До речі, з іменем Лавуазьє пов’язана точна хронологізація діалогу. Друга його тюремна частина відбувається 10 травня 1794р. Адже Лавуазьє був скараний 8 травня 1794р., а Монтаньяр видає таку інформацію: “коли б Лавуазьє втік позавчора за кордон” [3:229].

У третій частині з’являються два нові персонажі – **старенька жінка** та її **син, молодий хлопець у швейцарському вбранні**. Кваліфікація одягу разом з топонімічною вказівкою — “Вдалині леліє Констанцьке озеро” [3:233] — точно локалізує третю частину діалогу, яка іменується “На еміграції”: Швейцарія. Спочатку йде безіменне позначення персонажів — **старенька жінка і молодий хлопець**, і лише згодом чотири рази він буде названий **Конрад** у ремарках і один раз у мові матері. Він є важливою фігурою в цьому сюжетному повороті — адже саме він поведе Жірондиста через кордон у Нансі [3:238]. Тому він і наділений іменем. Воно прикметне тим, що є підкреслено нефранцузьким, будучи германським і за функціонуванням (найпоширеніше — в німецькій мові), і за походженням: kuoni “мудрий”, rat “рада” [1:63]. Тут іменем вимагалось вказати етнічну, а не політичну приналежність. Тому застосовано вже зовсім інший спосіб номінації — не **Жірондист** чи **Монтаньяр**, а просто **Конрад**.

Як ми пересвідчились, ономастичний простір діалогу — то не тільки антропонімія. Цю тезу можна розгортати далі. Атеїстично налаштований Монтаньяр, говорячи про східне та західне хрис-

тиянство, не вживає термінів православ'я та католицизм чи чогось подібного, а вдається до топонімічних метонімій: “Проказою взялася Візантія, /і Рим живим мерцем одразу став” [3:221].

Визначивши час другої частини діалогу вказівкою на страту Лавуазьє, місце дії Леся Українка називає конкретним ергонімом “В тюрмі Консьєржері”. У цій тюрмі – бо Бастилію вже зруйновано. А перша дія вказівкою “У клубі” (де “натовп людей”) визначає топос, гадаємо, теж дуже конкретно. Депутати третього стану збиралися в колишньому монастирі святого Якоба (Якова), що і став їх клубом, названим за іменем монастиря Якобінським. У цьому клубі вільна дискусія Жірондиста з Монтаньяром могла відбутися тільки до початку якобінської диктатури, тобто до 31 травня 1793р. Отже, позначка “У клубі” не тільки вказує точне місце дії, а творить цілий хронотоп. І лише для третьої частини час вказується цілком експліцитно — “всі три роки, що прожив я тут” [3:235], а місце – онімічно.

Підсумок про номінаційну картину драматичного діалогу “Три хвилини” напрошується сам собою — не завжди дотримуючись канонів драматичного твору, його усталеної побудови, Леся Українка оперує онімним — і ширше – номінаційним простором так, щоб усе, кожний фрагмент з онімним вкрапленням у тексті, кожне ім'я лаконічно й містко брало участь у сюжетному розгортанні, рухало дію в потрібному поетесі напрямі. Прекрасний знавець давньої історії й світової літератури і культури, поетеса творить динамічну й напружену драматичну дію, сміливо відходячи від таких звичних побутових сюжетів з узвичаєними на українській сцені тих часів номінаціями й ономастичними площинами.

1. Рыбакин А.И. Словарь английских личных имен. – М., 1989.
2. Словарь античности /Пер. с нем. – М., 1989.
3. Українка Леся. Зібрання творів: У 12 т. – К., 1976. – Т.3. Драматичні твори (1896-1906).

Ю. О. Карпенко

Дванадцять провідних персонажів роману Ліни Костенко “Берестечко”: ономастичні спостереження

Із 88 онімічно позначених у романі “Берестечко” осіб дванадцять за ономастичними показниками варто визнати провідними, бо їх імена з’являються в творі найчастіше — не менш п’яти разів. При цьому вони чітко й симетрично розподіляються на чотири групи, на чотири шаблі уживаності, що включають по три персонажі. Йдеться про персонажі, ймення яких згадуються: 1) більше 20 разів, 2) більше десяти разів, 3) більше п’яти разів, 4) п’ять разів. Така структурно-статистична стрункість навряд чи була спеціально сформульованою метою Ліни Костенко. Просто вона створила річ, яка ніколи не розтане. І міцності цьому Творові надає, серед іншого, також і ономастичний простір, а зокрема й кількісна ієрархія антропонімів. У цьому зв’язку хочеться звернути увагу на ту обставину, що древнє сакральне число три стало в романі, мабуть, головним принципом організації ономастичного простору. Окрім чотирьох статистично виокремлюваних трійок персонажів (і кожна з цих трійок, між іншим, може бути розподілена, з більшою чи меншою виразністю, по трьох рівнях язичницького світового древа) у романі маємо саме три фрагменти, виконані суто онімічною мовою [7; 8]. Виходить струнко, гармонійно, виходить — прекрасно.

Троє діючих осіб роману згадуються тут більше 20 разів: *Гелена* — 27, *Шрамко* — 26 і *Богдан Хмельницький* — 25. За змістом твору першим у цьому списку мав би стояти Богдан Хмельницький. Але ж він оповідач, увесь роман побудовано як його велетенський монолог. Тому основним засобом його іменування стали не оніми, а дейксис, займенники — переважно особовий займенник *я* та присвійний *мій*: “Невже мій шлях загубиться у мотлосі / і потьмяніє днів моїх скрижаль?! / Надходить час останньої самотності. / Не все я встиг. Усе не встиг. На жаль” [9:83]. Нерідкими є й іменникові апелятивні номінації, пор.: “Я — хто? Я гетьман степового братства” [9:83].

Отже, онімічне позначення Богдана Хмельницького у романі є винятком, а не нормою. І з’являється воно лише в незвичних, не-

стандартних ситуаціях. А оскільки ситуації — різні, то й імення гетьмана істотно варіюється, одержуючи в творі аж сім різних антропоформул, тоді як більш частотні *Гелена* і *Шрамко* іменуються безваріантно. Повне, усталене нині іменування *Богдан Хмельницький* з'являється в “Берестечку” тільки двічі — коли оповідач дивиться на себе ніби збоку, відсторонено й трохи іронічно, оцінюючи ситуацію, в яку потрапив ось зараз, а далі — в якій перебував до початку війни: “Хто ж свічку тепер поставить за душу мою *хмільну*? / Я, *гетьман Богдан Хмельницький*, розбитий під Берестечком, / сиджу у старій фортеці і долю свою кляню!” [9:27]; “Чого мені? Вірнопідданець, / плету життя з повільних діб. / *Богдан Хмельницький*, хуторянець, / домодержавець, власник дібр” [9:42].

А найчастіше, 10 разів, гетьман іменується просто *Богданом* — переважно в ситуації (переказаній самим Богданом) називання іншими, причому близькими особами. Так іменує його дух покійного Небаби: “Великий муж *Богдан*. / Та врятувати край свій не судилось”; “Коли ж віднімуть у людей і мову, / коли в сибірах закатруплять їх, / душа *Богдана* в розпачі німому / нестиме неспокутуваний гріх” [9:136]; На землю прийде гетьман слова, / *Богдана* п'яним назове” [9:137]. В останньому випадку прекрасною ономастичною перифразою [4:109-110] *гетьман слова* поіменованний Тарас Шевченко. Так називає гетьмана і Ганна, майбутня дружина: “Мій гетьмане, наш батьку, наш *Богдане!*” [9:142]; “Мій брат, *Богдане*, сповістив полковників, / що ти живий і що чекаєш їх” [9:149]. Так говорить і старенька супутниця — нібито відьма, що супроводжує гетьмана протягом усього твору і виступає підкреслено безіменною (“Як звать її, не знаю. *Явдоха, Настя, Ївга*. / Віщує і ворожить, і рани замовля” [9:28]) : “Стара я вже, *Богдане*. / Не тая відьма гарна, що вдень, а що вночі” [9:143].

І ще один персонаж, що з політичних міркувань потрапив до кола близьких осіб, але підступно полонив гетьмана — хан Іслам-Гірей, каже йому: “Ти ж, *Богдане*, із того дерева, з якого ріжуться королі!” [9:14]. Як відлуння цього останнього звертання, як його гіркувате ехо ця антропоформула з'являється трохи далі і в роздумах самого гетьмана: “Повержений *Богдан*, — хто дасть за тебе викуп?” [9:15].; “Оце дожився, *Богдане*, викуплений на старість”

[9:19]. В іншому місці, у зверненні гетьмана до козацтва, подибуємо перегук із тою ж формою, що її ужила Ганна: “Усім вобец і кожному зосібна, — / це я вам говорю, негідний вас *Богдан!*” [9:154]. Ця форма тут підкреслено несумісна із жанром універсалу, з усталеним зворотом посполитого звернення верховного провідника до всіх підлеглих, але дуже доречна психологічно (суб’єктивно) і ситуативно (об’єктивно).

Шість разів у романі гетьман іменується антропоформулою *Хмельницький*. Вона теж уживається переважно у переказі висловлювань інших людей, але — не близьких і недобррозичливо налаштованих: “І якісь перекинчики хлопців моїх наущали, / що *Хмельницький*, мовляв, покинув вас на заріз” [9:11]; “кожен тобі вилає *Хмельницького*” [9:22]; “А люди кажуть: — Це *Хмельницький* винен. / До чого Україну він призвів?!” [9:25]. Характерно, що цією антропоформулою послуговується і підступний “друг” Гірей: “Ти *Хмельницький*, а я Гірей. / Із неволи нема дверей” [9:15]. Таким же чином говорить і сам гетьман у моменти найгострішої самокритики: “І дайте мені забуть *Хмельницького!*” / Йй-Богу ж йому, псяюсі, не з медом” [9:22]. Пор. навіть з іронічним етимологізуванням: “*Хмельї, Хмельницький!* Де ж твої клейноди? / Де корогви? Де грім твоїх музик?” [9:5]. Відзначимо, що всі вжитки даної антропоформули сконцентровані на початку роману. Ліна Костенко надала їй негативної експресії, потреба в якій у змалюванні гетьмана надалі відпадає.

Виступає в романі й народне, добре знане у фольклорі ймення Хмельницького — *Хміль*. Генетично це — усічення прізвиська *Хмельницького*, що має відтопонімне походження, за структурою найімовірніше — від с. *Хмельник*, хоч історики висувають і інші припущення [16:33-34]. Сучасники призвичаєні уважати антропонім *Хмельницький* прізвиськом, але він прізвиськом ще не став, як не були прізвиськами, приміром, позначення Олександр *Невський* чи Олександр *Македонський*. У часи Хмельницького прізвиська в українській мові щойно формувалися, що добре видно з Реєстрів Війська Запорізького 1649 р. [6:182] та інших тогочасних пам’яток. Тому, до речі, у разючому антропонімичному образі роману: “Ще й прізвиське хороше — Заплюйсвічка. / Отак одне одного й заплюєм” [9:99] позначення *прізвиське* є неадекватним, що ніяк не

заважає цьому образіві грати на повну силу. Навпаки, сприяє — адже тут потрібне сучасне осмислення, а не наукова точність.

У реальному ж народному усвідомленні прізвисько *Хміль* завжди пов'язувалося з назвою відомої рослини *хміль* та її причетністю до виготовлення хмільних напоїв. Лексеми *хмільний*, *хмеліти* тощо теж наявні в романі, перегукуючись з антропонімом *Хмельницький*. Пор., окрім наведеного вище, такі алюзії: “Це ж не гетьманський Чигирин, не Броди. / Та вже й свобода в нас не на *хмелю*” [9:148]; “*Хмелений сонцем*, чупер на брову. / Коли ж надбав я пику цю криву?” [9:43]. Прізвисько *Хміль* з'являється переважно теж у негативних контекстах, але все одно воно не втрачає додатніх експресивних сем: “Все лають *Хмеля*, лають *Хмеля* — / за москалів, за татарву” [9:22]; “Цей дід гончар на гетьмана лихий. / Все лає *Хмеля*, що така розруха. / ... / Ну, а що я і є той самий *Хміль*, / чей не потреба говорити” [9:127]. А в словах самого гетьмана зустрічаємо й цілком позитивний, навіть трохи гордовитий ужиток прізвиська: “Я *Хмелем* був. Тепер моє *похмілля*” [9:144]. На ці слова, адресовані Ганні, вона відповідає, вживаючи урочисту розшифровку імені *Богдан*, тобто — особливу, оказіональну антропоформулу: “Вони ще питають, — / хто цей прекрасний, як сонце, і грізний, / як полки під знаменами? — / *Богом даний* гетьман України” [9:145].

Ще одна урочиста антропоформула, вже віртуальна й побудована не на розшифровці, а навпаки — на зашифровці ймення *Богдан*, виринає в роздумах гетьмана: “Чому ж не взяв я владі притаманного? / Коронуватися в ті дні / на *Теодора Начертанного* / було начертано мені!” [9:79]. Втім, досить швидко Богдан рішуче відмежовується від цієї думки: “А про корону це я так. / Мені в короні змалечку цар *Ірод*” [9:80]. Зазначимо, що день преподобного проповідника Теодора (Феодора) Начертанного — 27 грудня — вчені вважають днем народження Богдана Хмельницького [16:35].

Р. Мовчан справедливо зазначила, що в романі “образ гетьмана переростає свій гіпотетичний варіант і постає як психологічно вірогідний, достовірний, як жива людина” [11:47]. І розмаїття та доречне використання антропоформул, стосовних гетьмана, цьому в значній мірі сприяє. Втім, ступінь варіативності іменування персонажа зумовлюється і його вагомістю в творі. Щільність на-

повнення твору даною особою облігаторно диктує потребу варіювання її ймення — хоча б для того, щоб уникнути одноманітності. Т. Б. Гриценко нарахувала в романах І. Ле та П. Загребельного про Богдана Хмельницького (останній написаний, як і “Берестечко”, у вигляді монологу гетьмана, що акцентується вже його назвою “Я, Богдан (Сповідь у славі)”) відповідно 31 та 15 різних антропоформул іменування гетьмана, до того ж у П. Загребельного є для нього ще п’ять антономасій — Мойсей, Катіліна, Тамерлан, український Одоакр, славний Скандербег [2:98-99]. *Мойсей* є і в Ліни Костенко: “Коли вступив у Київ я комонно — / після Пиляви, після Жовтих Вод — / мене ж вітали малиновим дзвоном, / мене ж *Мойсеєм* називав народ!” [9:79]. Від урочистої зустрічі гетьмана-переможця в Кисві 17 грудня 1648 р. і відповідних віршів викладачів Києво-Могилянського колегіуму йде й традиційне зіставлення Богдана з Мойсеєм [16:159], і більшість інших антономасій, використаних П. Загребельним. Ліна Костенко загострює зіставлення Богдан-Мойсей і розмежовує цих двох народних вождів: “Я ж не Мойсей. Народ — на рані рана. / Моє чоло побила сивина. / Куди іти? Земля обітована — / вона ж під нами, наша, ось вона!” [9:121].

Натомість найуживаніший онім “Берестечка” *Гелена*, як уже зазначалось, ніяких варіантів не знає. *Гелена* — і все. А між тим саме історичне ім’я другої жінки Богдана Хмельницького дійшло до нас у варіантах — то вона *Гелена* (і українізований варіант *Олена*), то *Юлія*, то *Матрона* [9:45] чи *Мотрона*. П. Загребельний обрав ім’я *Мотрона*, уживаючи його в своєму романі 243 рази в 11 варіантах (Мотронка, Матрегна, Мотря, Реня та ін.) і з одною антономасією — Аврора [2:95-96]. Л. Белей уважає вибір П. Загребельного невдалим, зараховуючи ім’я Мотрона до русифікованих, бо в Б. Лепкого — Мотря [1:46]. Про невдалість вибору імені *Мотрона* (до речі, історично найімовірнішого) говорити варто, але не тому, що воно зрусифіковане. То неправда — ім’я *Мотрона* існує і в сучасному, і в старому українському антропоніміконі [15:163]. Історики називають цю особу найчастіше *Мотроною* [16:104, 115, 159]. А. Шпиталь посилається на щоденник учасника Берестецької битви поляка Освенціма, що називає її *Матроною* [19:45].

Недоречність вибору імені *Мотрона* має суто естетичні причини. Конотації (сучасні конотації) імені *Мотрона* і, мабуть, його гіпокористики *Мотря* теж, — виразно негативні, а імені *Гелена* — позитивні. У православної Славії ім'я *Мотрона* ще на початку XVIII ст. належало до улюблених і частотних серед елітарних верств суспільства, а вже через сто років, зазначає В. А. Никонов, аристократки ним гребували, уважали його низьким. Тому О. С. Пушкін перейменував дочку Кочубея *Мотрону* (про яку й писав Б. Лепкий) у *Марію* [13:235]. А Ліні Костенко і від історичної правди не треба було відмовлятися, бо з особою, що зіграла таку вагому й трагічну роль у житті Богдана Хмельницького, віддавна пов'язувалося також ім'я *Гелена*. Треба було лише зробити вдалий вибір, і поетеса його зробила. Якби в “Берестечку” фігурувала не *Гелена*, а *Мотрона*, художній рівень відповідних сторінок роману істотно постраждав би.

Про свою жінку Гелену, повішену в Суботові на воротах сином від першої жінки Тимошем за зраду батькові, Богдан Хмельницький гірко роздумує у Паволочі: “Що ж ти зробив шибеницю / з батьківських воріт?! — Мусив вибирати. Мав одну добу. / Батьківські ворота чи батьківську ганьбу” [9:53]. У тяжких роздумах гетьмана Гелена оповита дуже різними почуттями. Тут і гнів, ненависть, огида. Тут і біль, смуток, глибокий жаль. Тут і любов, пристрасть, жага... — “і зелена, зелена, зелена / на воротах бовтається пані Гелена. / Пані Гелена, жона гетьманська. / Та світ же білий мені потьмарився!” [9:52]. Уривок (“розділ”) роману, одержаний Ігорем Муратовим від Ліни Костенко в кінці 60-х років, а опублікований лише в 1989 р. з назвою “Зелена пані Гелена”, починається ще гострішими формулюваннями: “Печаль невтолена, ікона явленна, / на воротах бовтається пані Гелена. / Пані Гелена, жона гетьманська, / змія зелена, душа поганська!” [10:3].

Ось палітра почуттів: “Так їй і треба, земля їй розпадина! / Пані Гелена, зелена гадина” [9:53]; “Оту гадюку, змію зелену! / Мою Гелену... мою Гелену...” [9:54]; “Моя Гелена... Не моя Гелена... / Я вже не мав ні вольностей, ні прав. / Ту жінку спершу викрали у мене, / а потім я оружно відібрав” [9:96]; “Ох, вишепчи мені мій біль з моєї совісті! / І вишепчи Гелену під брамою в петлі... / Найбільш боюсь, коли у снах / мені з'являється Гелена” [9:110];

“Сумний той дім і темний вечорами. / Нема Гелени. І нема мене” [9:88]; “А ти з того світу будеш, Гелено, кпоти — / це що за нещастя корчиться там на землі?” [9:138]; “О Господи, дайте спокій хоч Гелені! / По той бік світу вона вже ж не ляшка” [9:22].

У сум’ятті цих почуттів *Гелена* — то величина постійна, незмінна. Це й акцентується незмінністю, безваріантністю її наймення. Є алюзія до *Гелени Прекрасної*: “Ото колись одна така Гелена / і до війни троянців довела” [9:48]. Є алюзія до *зеленого коня*: “Той кінь зелений — це твоя помста, Гелено?” [9:138]. Але ця шарпанина суперечних почуттів — то в душі гетьмана. Гелена вже стала незмінною: застигла. А алюзія до *Гелени Прекрасної* — то не тільки про красу, про привабливість. Сказано ж: “і до війни троянців довела”. У XIX ст. історики писали, а дехто й нині пише, що почуття Богдана і Гелени (у істориків — Мотрони), брутально розірвані Чаплинським, “спричинилися до Визвольної війни” [16:63-64].

І коли з’являється близька душею, а не тільки принадна тілом *Ганна*, то її ім’я, вживаючись у романі удвічі менше (12 разів), отримує в думках і словах гетьмана аж три різні варіації: “Не пишна пані, не Гелена, / не ружа, хтива і п’янка, / печальна жінка, недогленута, / примучена — але ж яка!” [9:139]. Ось ці варіації: “І я сказав: — Спасибі тобі, *Ганно*. / Я повертаюсь, наче з забуття. / Мені без тебе так було погано. / Не вчора й позавчора. Все життя” [9:142]; “А ти, *Ганнусю*, жди мене до осені” [9:151]; “*Ганнусенько!* Життя вже за плечима. / Ти розплітаєш поночі косу. / Хіба такими згаслими очима / дивитись треба на твою красу?” [9:143]. Оpozитивність образів тонко й обмірковано увиразнюється опозитивністю їх імен. А в фінальній частині ця антонімічна опозитивність завершується підкресленим усуненням імені *Гелена*: “Надійним людям *Ганну* доручив, / щоб одвезли із почестю додому. / У Сурботів не треба. Там **ВОНА**. / Там тінь її. Там згадка найпоганша. / То був мій дім. І то була жона. / А цю — у Чигирин, бо це уже гетьманша” [9:156]. І алюзії тут зовсім інші. Ота безіменна супутниця-відьма представляє Богданові *Ганну* так: “Та це ж вдова полковника Пилипа, / який іще під Корсунем поліг!” [9:139]. І сприйняття гетьмана: “Смутна / ця чорна жінка. Мовчазна і горда. / Либонь, зазнала всіх поневірянь. / Така, мабуть, була *княгиня Оль-*

га, / коли загинув князь у деревлян” [9:139-140]. Ганна — Ольга: асоціація з рідним і величним. Як точно віднайдені поетесою онімічні паралелі! А зміст підкресленого представлення “вдова полковника Пилипа” теж значущий. Серед потоків бруду, вилитого на голову Богдана, було й таке, нібито хвалебне, написане польським анонімом і переказане сумлінним М. Грушевським: “не тільки він Чаплінського жінку відібрав (це — Гелену, яку Чаплінський перед тим гвалтом забрав із Суботова — Ю. К.), але й останню свою дружину від якогось Филипа, за його життя” [3:1477].

Безваріантність прізвищового імення *Шрамко* має інші причини. Це священик церкви у Павлочі, вірний і відданий гетьманові. Він намагається йому допомогти, як може, духовно підтримати, регулярно відвідує фортецю, повідомляючи Хмельницькому почуті новини. Сам при тому ховається в тінь, намагається бути непомітним. І йому не треба антропонімічного розмаїття, свої емоції він тримає при собі: “Шрамко чутки із Павлочі носить” [9:27]; “Шрамко приходить з міста як коли. / Одслужить в церкві та й бредє провідати” [9:50]; “Шрамко прийшов. Приніс недобрі вісті” [9:80]; “Я тут би вмер, якби не цей Шрамко. / Хоч є принаймні з ким посидіть мовчки” [9:86]; “Шрамко — це чоловік непоказний на вроду” [9:98]. Лише двічі, під кінець роману, це ймення супроводжується детермінативом *nin*: “старенький піп Шрамко помахував кадилом” [9:154]. А коли гетьман зібрався з силами й рушив, Шрамко залишив свою церкву: “І син Шрамка привів свої півсотні. / І сам Шрамко вдяг ризи широзлотні, / налаштувався з нами у похід” [9:156]. Шрамко — єдиний з 12 головних персонажів, якщо не з усіх дійових осіб роману, який не є історичною особою і цілком витворений вимислом авторки. Тому й імення його визначила не історія, а воля поетеси. Антропонім *Шрамко* існує в українській мові і як прізвище, і як прізвисько. Але на разі не вдалося з’ясувати, чи існував він і в XVII ст. Утворення від *шрам* “слід загоєної рани” — доречне іменування духовної особи, що гоїть душевні рани гетьмана. Тобто — це виразно промовисте ім’я. Проте апелював *шрам*, запозичений з німецької мови через польську (а це означає — і через українську!), потрапив до російської мови лише у XVIII ст. [18:512]. Може, в українській мові він був і раніше, у XVII ст.?

Більше десяти разів у романі згадуються імена теж трьох осіб. Окрім *Ганни*, про яку вже мовилося, це *Богун* (15 разів) і *Вишневецький* (11 разів).

Іван Богун, козацький полковник, чи не найталановитіший із сподвижників-полководців Хмельницького, став героєм Берестечка: “А душа моя в бутлі з червоним вином / сидить, балакає з Богуном... / Так ось хто був там гетьманом на ділі! / Бо поки я від горя соловів, / він тридцять тисяч війська у неділю / вночі через болото перевів” [9:43]. Цей мотив — “хто був там гетьманом на ділі” — знаходить своє завершення аж у фінальній частині роману: “І той Богун — чолом під корогвою — / що замість мене бувши наказним — / подав мені клейноди з булавою, / і ми при війську обнялися з ним!” [9:155]. Сидячи в паволоцькій фортеці і картаючи себе за поразку, гетьман згадує Богуну з найвищим пієтетом: “Умру в багні, воскресну в Богуні. / Бо він — Іван. Іван — то є син Грому. / Він брат всього святого у мені” [9:40].

Велич Богуну визначається номінаційним, антропонімічним методом. Ключова фраза — “Іван — то є син Грому”. Це не просто яскравий образ, а алюзія до Євангелія від Марка, де описано, як Ісус Христос обирав серед своїх учнів дванадцять апостолів: “І визначив Він оцих Дванадцятьох: Симона, і дав йому ймення Петро, і Якова Зеведеєвого, і *Івана, брата Якова*, і дав їм імена *Воанерґіс*, цебто “*сини громові*” [14:55]. Перекладач, І. І. Огієнко, додав тут примітку: “А власне *bene regez* — сини грому”. Отже, Іван Богун алюзійно єднається з апостолом і євангелістом Іваном [12:293]. І вказівка “Бо він Іван” є не підставою, а приводом євангельської алюзії, єднальною ланкою. Богун названий сином Грому, тобто виразом, що, за тлумаченням архімандрита Никифора, автора біблійної енциклопедії, “майже однозначний зі словом *громовержець*” [12:156]. Отже, йдеться про прикмету, сформульовану Тарасом Шевченком: “Було колись — в Україні ревіли гармати”. Не випадково гетьман назвав Богуну *братом*. Це — продовження біблійної алюзії, що поширюється вже й на Хмельницького: у апостола Івана був брат, теж апостол. Ісус їх обох назвав синами громовими...

Аж п'ять разів у романі Богун називається в поєднанні ще з двома полковниками, активними учасниками битви під Берестеч-

ком: “Де твій Богун, Пушкар і Джеджалик?” [9:6]; “Де мій Богун, Пушкар і Джеджалик?!” [9:106]. Ці троє сподвижників стають символом непорушного козацького братства, втіленням козацького лицарства. При цьому Мартина Пушкаря увела в цей ряд не стільки історія, скільки авторська воля. Енциклопедична інформація до трійці чільних провідників під Берестечком Пушкаря не включає: “Обороною керували Ф. Джалалій, М. Гладкий, І. Богун та ін. полковники” [17:412]. Пушкар (а не Гладкий) опинився в компанії з Богоном та Джеджаликом і тому, що йому ще від роману “Маруся Чурай” поетеса дуже симпатизує, і тому, що внутрішня форма, етимологічний сенс прізвиська *Пушкар* йде на користь творові (той же гарматний грім!), а сенс наймення *Гладкий* користі не дає.

Цей потрійний символ з’являється в романі не завжди у вигляді рядка-переліку: “Пушкар, Джеджалій одвертали очі. / Хапавсь за шаблю, аж білів Богун” [9:62]; “Десь крізь ліси пробився Джеджалик. / Богун іде. Пушкар от-от прибуде” [9:152]; “Стояв Пушкар, як сивий дуб озимий. / Стояв Богун, як лицар із казок. / Сміявся зором відчайдушно карим, / на самі очі натягнувши шлик, / весь зраний, полковник мій, татарин, / всіх добрих слів достойний Джеджалик” [9:155]. Кожен з трьох — самостійна (і велика!) сила, але вони свідомо творять непорушну єдність для досягнення омріяної мети — волі України. До речі, ні Пушкар, ні Джеджалик за межами наведених текстів у романі взагалі не згадуються. Іменування останнього у варіативних формах *Джеджалик* (4 рази) і *Джеджалій* (1 раз) — данина реальній ситуації. Ім’я кропивенського полковника Філона Джеджалика має в джерелах XVII ст. чи не найбільше варіантів. У “Покажчику осіб” до 9-го тому “Історії України-Русі” М. С. Грушевського він вказується як *Джалалій* із зазначенням варіантів *Джелалій*, *Джеджалій*, *Джеджеля*, *Дзедзюля*, *Ждалали*, *Женжеля*, *Чижелій* [3:1558]. Ліна Костенко вибрала як основну форму відсутній у джерелах Грушевського варіант *Джеджалик*.

На другому щаблі уживаності (більше 10 разів) стоїть і ймення ворога — не найсильнішого, але найненависнішого: *Ярема Вишневецький*. Йому добряче дісталось вже в “Марусі Чурай”. У “Берестечку” поетеса теж не залишила його поза увагою: “Так насту-

пили цій землі на груди, / що й стогін вже не вирветься з грудей. / *Князь Вишневецький* вішає повсюди” [9:123]. Жорстоких у ті жорстокі часи було багато. Але цей — українського кореня, цей — запроданець: “Король, султан, визискувач, торгаш, / гнобитель, кат, загарбник войовничий — / то все чужі. А *Вишневецький* — наш. / І ось чому для мене він найгідчий” [9:94]. Побудова тексту виповнює різко від’ємною експресією і прізвище, і ім’я цього ката свого народу: “В герби їм треба не орла, а змія. / Такі свої чужіші чужини. / Але найгірший, звісно, *Єремія*, / бундючний син волоської княжни” [9:82]. Цей мерзотник зганьбив славетне колись ім’я: “*Князь Єремія* кликав до звитяг. / Над ким звитяги? Над своїм народом?! / *Князь Єремія з Вишневецьких* родом!” [9:81].

Смерть Вишневецького — “Хвалити Бога, я дожив занепаду / страшного ворога свого!” [9:131] — дала змогу відзначити сенс його прізвища: “Шрамко сказав, що *Вишневецький* вмер. / ... / Його везуть в просмоленій труні / у *Вишневець*” [9:130]. Ліна Костенко взагалі полюбляє такі етимологічні ланцюжки: “*Жолкевський*, гетьман, той, що із *Жовкви*” [9:81]. А огида до Вишневецького проявляється не лише в словах, що оточують його ймення. Це почуття просякає й саме ймення, яке може від того набувати зовсім недоречної як для князя форми: “Твій герб, відступнику *Яremo*, / в віках чорнітиме окремо” [9:82].

Третій шабель уживаності — більше п’яти разів — займають у романі син *Тиміш* (9 разів), хан *Гірей* (8 разів), пан *Чаплінський* (7 разів).

Перша згадка сина, підсилена двома варіантами імені, стосується покарання ним мачухи: “Ох, *Тимофію*, синку *Тимоше*! / Ти не повісив її, ти, може, так тільки, здумав, завдав до льоху? / — Батьку, я покарав ту шльоху!” [9:52]. Далі розпука батька набуває форми народного причитання-плачу, де чотири рази рядок починається фразою “Сину мій *Тимоше*” [9:53]. Тобто всупереч узвичаєному стилю плачів називається не покійниця, а той, хто її скарав, зрештою виконуючи волю гетьмана. Поза тим *Тиміш* згадується ще двічі, у парі зі своїм молодшим братом. Обнадійливе минуле: “Сини мої — *Тиміш* до шаблі вдатен, / а *Юрій* до науки, але він ще малий” [9:88] — і печальне майбуття: “*Тиміш* загине в битві під Сучавою, / а *Юрій* десь в турецькій стороні” [9:137]. Остання фра-

за, що спокійно, суто інформаційно передає дуже неспокійний зміст, належить духові полковника Небаби, що віщує майбутнє. Емоції тут — акціональні, а в усіх інших згадках Тимоша (належать батькові) вони вербальні. Любов до сина, гордість за нього супроводжує кожен ужиток цього антропоніма батьком. І то в екстремальній ситуації, у безмірних уболіваннях за зрадливою, але укоханою жінкою, яку скарав син: “Сину мій Тимоше, степове орля!” [9:53]. Онім світиться батьківською любов’ю навіть у такому контексті: “Ти ж такий удався, що як щось утнеш! / Сину мій Тимоше, ти добив мене ж!” [9:61].

Зовсім інші емоції виповнюють ім’я зрадливого “друга”, кримського хана *Іслам-Гірея*. Тут і пошуки причин поразки: “Але чому?! З якої б то причини / Іслам -Гірей так тяжко зрадив нас?” [9:15], і твереза оцінка: “хан Гірей не кращий із Гіреїв” [9:102], і підкреслення ханського лицемірства: “— А я ж хіба тебе держу? — / казав Гірей. / — Я ж з тобою дружу, — / казав Гірей” [9:13], і просто презирство: “...Жіноцтво носить різні вина. / Гірей покльовує шербет” [9:17]. Контексти вжитку антропоніма побудовані так, що, створюючи непривабливий образ хана, вони водночас насичують цей антропонім негативною експресією. Відбувається, власне, те, що В. М. Калінкін влучно назвав поетонімогенезом [5:154-155].

Чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, що в 1647 р. силою захопив Суботів і завдав Хмельницькому та його родині багато кривди, зображений у романі не стільки як особистий ворог, скільки як уособлення, втілення тої сваволі, того жорстокого, нелюдського ставлення шляхти до всього українського народу, яке й спричинилося до Визвольної війни: “Чаплинський що, хіба ж у ньому справа? /Наддуристий панок, хапкий на свіжину. / Законом шестипазурного права / забрав мій хутір і забрав жону” [9:89]. Або ще виразніше: “Чаплинському сподобалась Гелена. / Чаплинському сподобався мій дім. / Він все одніме — і не тільки в мене. / У всіх одніме —і не тільки він” [9:90]. Особлива ж зненависть панів до Хмельницького зумовлювалася його рисами розумного і вольового лідера, його потенційною силою, яка добре відчувалась і яка незабаром так блискуче проявила себе: “І ніякий Чаплинський не одніме у тебе хутір. / І ніякий Потоцький не захо-

че голову відрубати, / якщо вона порожня, як горіх-дутьель” [9:42]. Через рік після подій у Суботові коронний гетьман Миколай Потоцький у битві під Корсунем був розгромлений і взятий у полон військом Богдана Хмельницького. Але й Чаплинського гетьман не забував. Він ставив вимогу про його видачу й страту і перед королівською комісією в лютому 1649 р., і в серпні того ж року під Зборовим, пишучи зокрема королеві Яну Казимиру, щоб Чаплинський, “який є початком всього лиха і через якого батьківщина стільки страждала, ...дав шию під меч” [16:165, 194-195, 197]. Так що і в реальному житті, і в Ліни Костенко у стосунку до Чаплинського особисте і громадське у гетьмана тісно перепліталось.

Четвертий щабель уживаності — 5 разів — складають три полковники, соратники і однодумці Богдана Хмельницького. Про двох, Джеджалика й Пушкаря, ми вже вели розмову. Третій — Мартин Небаба: “Козак Небаба, ох, таки ж не баба! / Якби під ним не вистрелили коня, / хіба б поліг від рук якогось драба / козак Небаба, вихрові рідня?!” [9:6]. Загинувши на самому початку роману — і не в Берестецькій битві, а на північному сході, у борні з навалою Радзивілла, Небаба з’являється вже десь недалеко його кінця — з’являється як Дух, з того світу, викликаний чаклункою, щоб розповісти Богданові про майбутнє — його й України: “Ти виклич мені дух полковника Небаби. / Правдивий був козак, не збреше й звідтіля” [9:135].

З величезної кількості людей, друзів і ворогів, що оточували історичного Богдана Хмельницького, поетеса, за законами художнього твору, мусила вибрати дуже невелику кількість. Вибір зумовлювався і об’єктивними даними, і сюжетними ходами, художніми потребами та смаками, і — помітною мірою — звучанням імені та можливостями його мистецької обробки. Це особливо помітно у виборі імені *Гелена* (а не *Мотрона*) та включенні в число персонажів *Пушкаря*, а також *Небаби* (“ох, таки ж не баба!”).

1. Белей Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії ХІХ-ХХ ст. — Ужгород, 1995.

2. Гриценко Т. Б. Ономастикон художнього тексту як об’єкт цілісного аналізу // Щорічні записки з українського мовознавства. — Одеса, 1999. — Вип. 6.

3. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. 9, ч. 2.

4. Калинин В. М. Ономастическая перифраза как проблема поэтики соб-

ственных имен: На материале творчества А. С. Пушкина // Восточноукраинский лингвистический сборник. — Донецк, 1998. — Вып. 4.

5. Калінкін В. М. Теоретичні основи поетичної ономастики. Дис. ... доктора філол. наук. — Донецьк, 2000.

6. Карпенко Ю. О. Реєстри Війська Запорізького і проблема постановня українських прізвищ // Питання історичної ономастики України. — К., 1994.

7. Карпенко Ю. О. Мова тонопінів — мова землі: онімізація тексту як художній засіб у романі Ліни Костенко “Берестечко” // Історико-літературний журнал. — Одеса, 2000. — № 5.

8. Карпенко Ю. О. Ономастичний пошук триває: Міркування про власні назви в романі Л. Костенко “Берестечко” // У друзі.

9. Костенко Л. В. Берестечко. Історичний роман. — К., 1999.

10. Костенко Л. В. Зелена пані Гелена. 3 поеми “Берестечко” // Прапор. — 1989. — № 6.

11. Мовчан Р. Позбутися рабського комплексу // Слово і час. — 2000. — № 1.

12. Никифор, архимандрит. Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия. — М., 2000.

13. Никонов В. А. Имя и общество. — М., 1974.

14. Новий Заповіт Господа й Спасителя нашого Ісуса Христа из грецької мови на українську наново перекладений. — Б. м., 1988.

15. Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей: Словник-довідник. — 2-е вид. — К., 1996.

16. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993.

17. Українська радянська енциклопедія. — 2-е вид. — К., 1977. — Т. 1.

18. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. — 2-е изд. — М., 1971.

19. Шпиталь А. Книга болю з поблиском надії // Слово і час. — 2000. — № 1.

Л. П. Кричун

Номінація як засіб прочитання сатиричного образу

Питання мови художнього сатиричного твору не нове, але завжди актуальне. Лексика твору будь-якого письменника — це перш за все індивідуальність автора, що не виключає й поняття ідіостилю.

Читаючи художній твір, відчуваєш і спостерігаєш авторське ставлення до подій, персонажів, описів тощо. Інколи настільки подумки зростаєш з героями, мислиш їхніми категоріями, аналізуєш їхні вчинки, як власні, що й не помічаєш, як зайняв авторську позицію — і тоді можна сміливо говорити про високохудожній твір словесного мистецтва.

А чому так буває? Чому раптом авторське бачення персонажа стає адекватним читацькому? Чим це викликано?

Щоб дати відповіді на ці та інші запитання такого ж характеру, простежимо функціональну роль номінації у прочитанні образу сатиричного персонажа. Для аналізу нами була обрана дещо незвична антропонімна модель — особове ім'я (далі ОІ) + прізвисько, котра вживається в сатиричній діалогії О.Чорногуза “Аристократ” із Вапнярки” і “Претенденти на папаху”. Ми не дарма вжили слово “незвична”, оскільки досі в літературній ономастиці досліджувалися і ОІ, і прізвища, і прізвиська, але не надавалося належної уваги саме конструкції ОІ + прізвисько. До того ж звернімо увагу і на той факт, що названі моделі широко вживаються у так званій науковій установі “Фіндіпош”. Але ж чи не занадто сміливо автор увів до лексику наукових працівників прізвиська, адже це “вуличні клички” (за Ю.К.Редьком) або принаймні вузьковживана лексика?

На наш погляд, двокомпонентна антропомодель типу “ОІ + прізвисько” є одним із способів вираження авторського ставлення до художнього образу та важливим засобом створення ситуативно-мовленнєвого комізму й сарказму в аналізованій діалогії О.Чорногуза. Називаючи того чи іншого персонажа прізвиською, автор намагається розкрити перед читачем затемнений бік образу носія чи у такий спосіб висловити своє ставлення (або інших дійових осіб) до об'єкта номінації. Проте, коли поруч із прізвиською уживається ще й ОІ або прізвище (за ситуації, якщо прізвисько замінює ОІ), читач змушений задуматися над таким способом номінації.

Так, касир “Фіндіпошу” Адам Баронецький навіть і за офіційних обставин називався на прізвисько — Кухлик, що викликало сміх. Уживання ж двокомпонентної антропоструктури Адам Кухлик служить засобом вираження нікчемності і мізерності носія номінації. І справді, читаючи уривки, наведені нижче, реципієнт інформації відчуває увесь сарказм, закладений у такий спосіб іменування: “... їздити у відрядження по вивченню попиту на шапки охочих не було. А щоб гроші не пропадали, їздили тільки бажаючі і “козли відпущення”. До перших належав Панчішка, до других — *Адам Кухлик*” [3: 124]. Співробітники “Фіндіпошу” теж сприймають Адама якось напівжартома — звідси і номінація, яку

вони собі дозволяють у звертанні до нього: “Саме з таким проханням — зберегти сім’ю і любов — звернувся до нас... найактивніший член профспілки, її скарбник — *Адам Кухлик*, вибачаюсь, Адам Баронецький” [3: 197], — повідомляє голова профспілки Євграф Сідалковський.

У тексті сатиричної діалогії несподівано з’являється ще одна двочленна модель, що іменує цю ж особу, — Адам Баронецький-Кухлик. Несподіваність полягає, по-перше, у семантичному обігруванні ОІ, а по-друге, — у несумісності поєднання заристократизованого прізвища із “заземленим” прізвиськом: “*Адам Баронецький-Кухлик* несподівано полюбив яблука і з’їдав усі, які тільки приносила Єва” [3: 161]. Використання антропомоделі такого типу розширює діапазон читацького сприйняття образу, одночасно характеризує носія номінації.

Цікавими є й інші антропоструктури діалогії О.Чорногуза. Художника “Фіндіпошу” автор нарік Даромиром Чигиренком-Репнінським. Важко сказати, чи це справжнє його прізвище, чи ускладнене прізвиськом, адже збіг очевидний: художник Репін — і Репнінський. Хоча в “Аристократі” представлені і розчленовані компоненти такого прізвища: Чигиренко (вживається двічі) і Репнінський (1): “*Репнінський* відступив, як солдат, за наказом командира на запасну позицію” [3: 159] і “*Чигиренко* стояв у позі Брюллова і щось гаряче розповідав” [3: 190-191]. Показовим у другому уривку є те, що сатирик навмисно ставить поруч з прізвищем Чигиренко прізвище відомого художника, створюючи тим самим іронічний підтекст номінації персонажа. Тому іронічно звучить уся двокомпонентна антропоструктура Даромир Чигиренко-Репнінський у авторській ремарці: “*Даромир Чигиренко-Репнінський* був художником усіх існуючих у мистецтві течій і напрямків. Він крокував далеко попереду своїх сучасників, і тому його знали з потилиці. Найбільшу, можна сказати, світову славу йому принесли два натюрморти, які згодом стали крилатим висловом у народі: “На городі бузина” і “А в Києві дядько” [3: 86-87]. Ця двокомпонентна модель виступає як засіб характеристики образів Адама та Єви у наступному уривку: “- Адаме, Щ О (виділення наше — Л.К.) це? — запитала Єва. — Це наш художник. *Даромир Чигиренко-Репнінський*, — прошепотів Адам” [3: 119]. Питальний займенник

що, вжитий стосовно особи, може свідчити і про ігнорування нею, і про зневагу до об'єкта звертання, і про недалекість поглядів самих суб'єктів звертання.

Причину створення іншого прізвиська, яке пізніше увійде до складу антропомоделі, замінивши в ній ОІ, О.Чорногуз називає сам: “Воно (ім'я — Л.К.) йому (Панчішці — Л.К.) не пасувало, як штани огрядній жінці. Мабуть, тому йому дали інше — *Масик*” [3: 68]. До речі, найчастотнішою з усіх уживаних у діалогії двокомпонентних антропосполук, що використовуються для називання Георгія Валеріановича Панчішки, є саме ця (у “Аристократі” вживається 4 рази, а в “Претендентах” — 7). Сполука *Масик Панчішка* смішна сама по собі, оскільки лексема Масик, що вживається у функції ОІ, є тільки його заміником. У стилістичному і змістовому плані поєднання Масик Панчішка звучить природніше, ніж Георг Панчішка, створюючи своєрідну гармонію між онімом та носієм. Образ Панчішки вимальований у рожевих тонах, тому й сприймається читачем напівсерйозно: “*Масик Панчішка* миттю почав рожевіти і наливати свої форми” [3: 612]. Суфікси ж суб'єктивної оцінки, що входять до кожного із наведених онімів двокомпонентної антропосполуки, служать допоміжним засобом у створенні авторської іронії.

Отже, двочленна антропонімна модель ОІ + прізвисько — один із важливих мовних засобів характеристики образу сатиричного персонажа. Прізвисько, що функціонує в моделі у ролі прізвища (або ОІ) завдяки своїй природі надає носієві додаткової характеристики, вказуючи на певну негативну рису, особливості поведінки. Загальна семантика такої моделі тяжіє до семантики прізвиська. Вживання антропокомплексу ОІ + прізвисько увиразнює авторську номінацію, збагачує способи називання персонажа, за допомогою іронії та гіперболи створює ситуативно-мовленнєвий комізм, авторський сарказм.

1. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. — М., 1980.
2. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. — К., 1996.
3. Чоргогуз О.Ф. Твори в 2-х т. — Т.2. “Аристократ” із Вапнярки: Сатиричний роман; Претенденти на папаху: Сатиричний роман. — К., 1986.

Водні назви Карпатського регіону з давніми прикметниковими основами *(етимологічний аспект)*

У середовищі вчених-карпатологів вже тривалий час дискутується проблема карпатської лінгвістичної зони [2: 21], над розв'язанням якої працюють мовознавці різних галузевих рівнів такої багатогранної науки, як лінгвістика – це насамперед діалектологи, етимологи, історики мови та ономасти. На сьогодні дослідники карпатського мовного континууму сходяться в тому, що зазначений ареал є негомогенним за своїм походженням, підтвердженням чого виступають діалектні перехрещення різних мовних систем – близькоспоріднених слов'янських мов (українська, польська, чеська, південнослов'янські мови), віддалено споріднених мов на рівні індоєвропейської сім'ї (східнороманські) і, на решті, діалектів угорської мови.

На думку вчених-лінгвістів, найраніші (за хронологічною фіксацією) мовні компоненти карпатського масиву (фрако-дакійські, кельтські, германські, іранські) не мали істотного впливу на формування карпатської спільноти [2: 21]. З цього широкого етнокультурного ландшафту ми зосередимо свою увагу лише на одному з його регіональних складників – Українських Карпатах, що є, як відомо, вагомою частиною (просторовий аспект) східнослов'янського ареалу, де, згідно з позицією О. М. Трубачова, слід очікувати першочергового збереження периферійних архаїзмів мовного плану [13: 21]. Найяскравіше останні, вважаємо, проявляються на рівні лексичної системи мови як в апелятивному, так і в онімному її підрозділах. Спробуємо проілюструвати сказане на прикладі етимологічного аналізу гідрооснов окремих водних назв української карпатської зони. Як об'єкт дослідження гідронімія обрана нами з кількох суттєвих причин, а саме – це найбільш стійкий шар лексики мови на різних етапах її розвитку; гідроніми найчіткіше з-поміж інших класів географічних назв демонструють взаємодію двох зазначених підрозділів лексичної системи мови.

Гідронім **Корний** (пот., п. Лукви п. Дністра; нп Майдан колиш. Калуського пов.; Хмелівка й Глибоке Богородчанського р-ну Іва-

но-Франківської обл.) [9: 272] переконливо пояснюється в системі географічних назв із прикметниковими основами, на що вказує, зокрема, його структура.

Переважаюча частина гідронімів виникла шляхом онімізації відповідного географічного терміна чи апелятива з певною топографічною семантикою. У нашому випадку потамонім **Корний** слід зводити до вихідного апелятива ***корний**, який відновлюється на основі укр. діал. (гуцул.) **корнутий** “баран із загнутими взад або вниз рогами” [3: 101] < ***корний**, рос. діал. **корный** “присадкуватий, невеликого росту (про людину)” [7,14: 343], блр. діал. **корна-ты** “короткий” [11, 2: 420], а також болг. **кърн** “безрогий (про тварину)”, “оббитий (про посуд)”, схв. діал. **крн** “обламаний”, “щербатий”, ст. -чес. **krna** “певний тип зброї”. Перелічені лексеми дозволили укладачам “ЕССЯ” відновити базову праформу ***къгпъ (жъ)**, мотивовану і. -с. * **(s)ker-** “різати” [15, 13: 236]. Проте, говорячи про вихідну семантику апелятива ***къгпъ (жъ)**, не слід, очевидно, акцентувати увагу тільки на мотиваційній ознаці “різати”, оскільки полісемантичне і. -с. * **(s)ker-** реалізувало в собі ще й таку характеристику як “гнути, згинати”, що, як зазначає Р. М. Козлова, простежується в колі лексем з діалектною рефлексцією **ьг>г:** рос. діал. **карна** “мішок, частина невода”, **корна** “корма човна”, **курна** “ніс”, блр. діал. **карна** “моток лозової кори”, **корна** “товстий сучок”, слн. **krn** “ніс”, “корма судна” тощо [4: 320-321]. Додатковим свідченням на користь існування мотиваційного українського ад’ектива ***корний** < псл. ***къгпъ (жъ)** виступають східнослов’янські гідроніми **Корник (и)**, **Корнач**, детально проаналізовані В. П. Шульгачем [14: 148-150].

Отже, семантика гідроніма **Корний** мотивується прикметником ***корний** зі стержневим змістом “кривий, вигнутий; короткий”. У доступних нам українських діалектних словниках лексема ***корний** не зафіксована.

Досліджувана гідрооснова **Корн-**, що сягає псл. ***къгп-**, знаходить підтримку і на неслов’янському онімному ґрунті, зокрема в гідроніміконі Литви, де зафіксований адекватний відповідник – водна назва **Karn-upis**, у якій компонент **Karn-** зіставляється з місцевим апелятивом **karna** “лико, drankа” [17: 148].

Назва пот. **Куртий** (л. Вичі л. Латориці л. Бодрогу п. Тиси л.

Дунаю; с. Скоборське Воловецького р-ну Закарпатської обл.) [9: 303], наскільки відомо, не етимологізувалася спеціально. З погляду словотвору тут логічно виділяти основу **Курт-**, оформлення якої у вихідному гідронімі вказує на прикметниковий характер назви.

Відповідно до методики аналізу географічних назв ми шукаємо лексичне підґрунтя, на якому базується мотивація внутрішньої форми гідроніма. За умови наявності ідентичного географічного терміна припускається зв'язок семантики гідрооснови конкретної назви з первісним топонімним значенням цього номена. Коли ж аналогічного терміна доступним словниковим матеріалом не зафіксовано, потрібно враховувати структуру й семантику споріднених (генетично) слів, що дозволяє вивести стержневе мотиваційне лексичне гніздо. Згідно з цим, для гідроніма **Куртий** шукаємо співвідносні (за структурою) апелятивні основи, оскільки схожий географічний термін у досліджуваному й суміжних регіонах відсутній. Серед місцевої лексики знаходимо апелятив **куртий** “короткий” [5, 1: 397], споріднене значення відображає також український апелятив **курта** “короткий (до пояса) одяг” [8, 2: 331]. Споріднені лексеми відзначені й на інших слов'янських теренах. Це зокрема: рос. діал. **курта** “завірюха” [7, 16: 145], вихідне значення якого мотивоване дією “крутити, вертїти; гнути, згинати”, блр. діал. **курты** “безхвостий (про собаку)”, “малий, короткий” [11, 2: 584], болг. **крътый** “крихкий, ламкий” [1,2: 420], пол. **kurta** “безхвостий (про собаку)”, “малий ростом (про людину)”, “з обрізаним пальцем”, **kurty** “т. с. ” [16, II: 642].

Беручи до уваги складність семантичного аналізу при відновленні первісного етимона слова (апелятива, назви), спробуємо реконструювати мотиваційну ознаку для гідроніма **Куртий**. Отже, виходячи з наведеного лексичного матеріалу, вицленовуються стержневі поняття “короткий” – “обрізаний” – “крихкий”. Відповідно до цього, основним (топонімним) значенням апелятива **куртий**, що лягло в основу гідроніма **Куртий**, було, очевидно, “короткий, невеликий (за розмірами) потік” або “потік із стрімкими (обрізаними) берегами”. Таке значення цілком допустиме з огляду на численність невеликих гірських гідрооб'єктів у Карпатсько-

му регіоні. Реалізація ж його (значення) у формі **Куртий** зумовлена особливістю діалектного словника.

Враховуючи спільнослов'янський ареал апелятива **куртий**, доцільним є відновлення праформи ***къртъ (jъ)** з діалектною рефлексациєю **ур<ър**, де основа ***кърт-** мотивована і. -с. *** (s)ker-** “різати, обрізати”.

Гідронім **Імхатий** (пот.; с. Верхній Ясенів Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.) [9: 222] споріднюється формально з укр. **імховий** “моховий” [8, 2: 198], діал. **імшити** “затикати мохом” [5, 1: 328], блр. діал. **імхавік** “гриб-моховик” [11, 2: 344], рос. гідронімом **Имшина** (колиш. Московськ. губ. Росії). Наведені лексеми спільною для себе мають основу **імх-** (**імш-** – апофонічний варіант), що є східнослов'янським структурним регіоналізмом від первинного **мох<** псл. ***тъхъ**. Початкове **і-** розвинулося внаслідок занепаду зредукованого (у нашому випадку **ъ**) за аналогією до слів, як-от **іржа<**псл. ***ръджа**, **імла<**псл. ***мыла**, де відповідний звук **і** є наслідком компенсації довготи слабких зредукованих. У нашому ж випадку перший звук **ъ** у псл. ***тъхъ** перебував у сильній позиції, а отже не було фонетичних підстав для появи протетичного **і**. Схоже явище відображає лексичне гніздо **ільн-** як на онімному, так і на апелятивному рівнях, пор., відповідно, назву р. **Ільна** (бас. Ужа; Закарпатська обл.) [9: 222], апелятив **ільн** “льон” [8, 2: 198].

Отже, в основі гідроніма **Імхатий** лежить апелятив ***імхатий (імх-ат-ий)** з умовним значенням “порослий мохом” – “потік, що тече в порослому мохом руслі”. Лексема ***імхатий** утворилася за дериваційною моделлю із прикметниковим суфіксом **-ат-** від твірної іменникової основи на зразок **розсохатий, горбатий, череватий<горб, розсоха, черево**.

Назва пот. **Ялий** (п. Лімниці п. Дністра; с. Ясень Рожнятівського р-ну Івано Франківської обл.) [9: 635] не має відповідників, а також споріднених (за структурою) назв у досліджуваному й суміжних регіонах. На нашу думку, вказаний гідронім відображає вторинну форму, і для етимологічного аналізу водної назви **Ялий** слід з'ясувати первісну структуру останньої. На користь такого припущення свідчать апелятивні факти, а саме: укр. **ялити** “в'ялити” [8, 4: 539]. Відповідно **Ялий<*В'ялий** унаслідок редукції анла-

ута. В основі вихідного варіанта ***В'ялий** простежується прикметник **в'ялий**, що в діалектах української мови має значення “кволий” [5, 1: 153], а за своєю формальною будовою є активним дієприкметником минулого часу із суф. **-л-** від дієслова **в'янути**. Споріднені за структурою і семантикою апелятиви відзначені в російській і білоруській мовах: рос. діал. **вялый** “в'ялений, підсушений”, “зволожений, сирий” [7, 6: 79], блр. діал. **вяліца** “квола. слабка людина” [11, 1: 388]. Враховуючи наведений фактичний матеріал, для гідрооснови назви пот. ***В'ялий** відновлюється значення “слабкий (про силу потоку)”, “такий, що пересихає”. Підтвердженням запропонованої етимології назви пот. **Ялий** <***В'ялий** виступають гідроніми: укр. **В'ялий** (бас. Сів. Дінця) [9: 125], рос. **Вялица, Вялец** тощо.

Етимологічна інтерпретація гідронімів **Імхатий, Корний, Куртий, Ялий** дозволила відновити для українського словника відповідні прикметникові форми ***імхатий, *корний**, з'ясувати видозмінену первісну форму гідроніма **Ялий** <***В'ялий** < **в'ялий**.

1. Геров Н. Речник на българския език. – София, 1975-1978. – Т. 1-5.
2. Гиндин Л. А., Калужская И. К. Реконструкция карпатского регионального компонента позднеславянского лексического фонда // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Лексическая реконструкция. Реконструкция исчезнувших языков. – М., 1981.
3. Гуцульські говірки. Короткий словник/ Відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997.
4. Козлова Р. М. Структура праславянского слова: Праславянское слово в генетическом гнезде. – Гомель, 1997.
5. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: У 2-х ч. – К., 1984.
6. Ономастичний архів Інституту української мови
7. Словарь русских народных говоров/ Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Соколова. – Л., 1966-1996. – Вып. 1-30.
8. Словарь української мови/ Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. – К., 1907-1909. – Т. 1-4.
9. Словник гідронімів України. – К., 1979.
10. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. / Ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. – К., 1977-1978. – Т. I-II.
11. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча, – Мінск, 1980-1986. – Т. 1-5.
12. Смолицкая Г. П. Гидронимия бассейна Оки (Список рек и озер). – М., 1976.
13. Трубачев О. Н. Регионализмы русской лексики на фоне учения о прасла-

вянском лексическом диалектизме // Русская региональная лексика XI-XVII вв. – М., 1987.

14. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (Фрагмент реконструкції). – К., 1998.

15. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд/ Под ред. О. Н. Трубачева. – М., 1974-1997. – Вып. 1-24.

16. Słownik języka polskiego/ Pod red. J. Karłowicza, A. Kryckiego, W. Niedzwiedzkiego etc. – Warszawa, 1924-1927. – Т. I-VIII.

17. Vanagas A. Lituviu hidronimu etimologinis *odynas. – Vilnius, 1981.

18. Wörterbuch der russischen Gewässernamen/ Begr. von M. Vasmer. – Berlin-Wiesbaden, 1961-1969. – Bd I-V.

С. П. Павелко

Особливості гуцульського жіночого іменника у місті та селі (*Косів і Космач*)

Для діахронічного аналізу антропонімікону міста Косова та села Космач Івано-Франківської області взято часові зрізи за десятиріччями з 1880 по 1998 рр. Розглядаються жіночі імена першої десятки. Чоловічі імена уже були об'єктом спеціального дослідження [1 : 50-55].

Усього в місті ми зафіксували 4917 ім'явжитків, у селі – 7464. Першу десятку жіночого іменника Косова обслуговувало 32 імені, а в селі Космач – тільки 24. 16 імен виявилися спільними в обох десятках, але і вони розрізняються частотою та тривалістю активного вживання. Назвемо їх у порядку зменшення вживаності: Марія, Ганна, Ольга, Катерина, Оксана, Наталія, Олена, Галина, Любов, Надія, Параска, Агафія, Дарія, Іванна, Світлана, Мар'яна. Найстійкішим у місті було ім'я Марія, яке перебувало в десятці 90 років поспіль (з 1880 по 1970 рр.), займаючи сім десятиліть перше місце. Правда, у селі це ім'я у парі з Ганною закріпилося ще міцніше, будучи наскрізними, а протягом останніх сімдесяти років займаючи тільки перші два місця. Такі випадки незмінності, непохитності імен-лідерів упродовж великого проміжку часу – 118 років – дуже рідкісні, тим паче для жіночого іменника, який визнано вченими-ономастами більш рухливим, ніж чоловічий.

Імена, які вживались у Косові, але відсутні у десятці Космача – їх також 16: Юлія, Ірина, Людмила, Тетяна, Стефанія, Акилина,

Павлина, Емілія, Євгенія, Лідія, Олександра, Христина, Корнелія, Леся, Оріся, Вікторія. Наступні 8 імен входили у десятку Космача, але відсутні у Косові: Анастасія, Євдокія, Василина, Варвара, Ростислава, Ирстина, Палагна, Софія.

Простежимо, як розвивався частотний жіночий іменник у місті та селі на кожному хронологічному зрізі протягом усього досліджуваного періоду та з'ясуємо дистанцію міського та сільського уподобання найменувань. Більше уваги приділяємо складу та динаміці розвитку активної десятки міста, а менше – села, оскільки найуживаніші жіночі імена Космача досліджувались раніше [2 : 47-55].

У 1880-1890 рр. перша десятка імен у Косові була представлена антропонімами Анна, Марія, Катерина, Акилина, Параска, Олена, Юліанна, Агафія, Корнелія, Павлина (імена подаються у порядку зменшення їх уживаності). Перші три імені 4 десятиліття поспіль будуть майже незмінними: вони утримували тільки найвищі місця (лише на першому зрізі іменник очолювала Анна, а потім поступилась Марії). Спільними із сільським набором виявились 6 імен. 4 оніми – Акилина, Юліанна, Корнелія, Павлина – у активній десятці села відсутні і навіть ніколи не були популярними. Зазначимо, що антропоніми Юліанна і Юлія, які у книгах реєстрації новонароджених цього періоду функціонують як Yulianna (12 раз) та Yulia (2 рази), ми розглядаємо як одне ім'я. На першому хронологічному зрізі частіше зустрічалася форма Yulianna, тому ми віддали перевагу цьому варіанту, на інших хронологічних зрізах буде фігурувати Yulia, Юлія. У наш час в офіційній сфері переважає форма Юлія, а в неофіційній – Юлія, Юліанна, Юліана, Юльці, Юлічка, Люльці, Юлешта. У Косові найуживанішим це ім'я було у кінці XIX – на поч. XX ст. Воно 6 десятиліть поспіль входило у десятку, а далі відзначилось різким спадом популярності, 10-річним переривом і потім помірним темпом знову входить до групи лідерів, посівши на останньому зрізі 7 місце. У Космачі до першої десятки це ім'я не входило.

На другому зрізі провідну десятку очолила Марія і зберігала першість аж 70 років, що є свідченням любові, поваги до цього імені. Питома вага його у названий період становила 23,97 %. Порівняно з минулим зрізом, десятка поновилась тільки одним

іменем – Стефанія, що витіснило до розряду рідкісних Корнелію. Тривалість останнього імені була недовгою: у активній десятці – одне десятиліття, потім 20 років у розряді рідкісних, а з 1908 року вийшло з іменника зовсім. А от нове ім'я, що потрапило у десятку, стало активнішим і протрималось тут аж 4 десятиліття. Останній час це ім'я не популярне і вже 40 років взагалі не вживається. 4 антропоніми знову розрізняють активну десятку міста і села.

1901-1910 рр. ознаменувались появою в десятці двох нових антропонімів – Ольга і Емілія. Швидким темпом входження відзначилось перше ім'я: на I хронологічному зрізі антропонім Ольга зовсім не входив до іменника, на II зрізі він займав 23 місце (розряд рідкісних), далі перестрибує частотні імена і відразу посідає 9 місце. У наступні десятиліття піднімається вище, досягнувши свого піку – 3 позиції. Останні 18 років поспіль займає 4 місце. Поіншому склалася доля другого імені: Емілія також швидко увійшла до десятки, піднялася до 8 місця, а тоді різко йде вниз і зовсім зникає. Розходження між набором імен-фаворитів у місті і селі збільшилось до 6 імен.

Провідна десятка IV хронологічного зрізу мало відрізняється від попередньої. 4 десятиліття поспіль перших 3 місця тут незмінно займають імена Анна, Марія, Катерина. Десятка останній раз поновила у правах Павлину і Агафію, що тимчасово відходили до частотних, а через десятиліття – два вони назавжди покинуть список жіночих імен Косова. Така ж доля чекає і Параску, яка активно вживалась тут 40 років, займаючи 4-5 місця, а з наступного десятиліття її популярність починає падати. Кількість спільних і відмінних імен міста і села зрівнялась до 5.

У 1921-1930 роках серед імен першої десятки Косова відбуваються кардинальні зміни:

1) Почалася зміна імен першої трійки, що до того непорушно очолювали десятку. Перші 2 місця і далі утримують Марія і Ганна, а Катерина з 3 місця зсунулась ще на 2 десятиліття на 5 місце.

2) У десятку входять аж 4 нових імені.

Цей період відзначається найбільшим розривом імен-улюбленців із сільським – 8 лексем. Ось як виглядає склад панівних десяток 1921-1930 рр. у місті та селі: місто Косів – Марія, Анна, Ольга, Юлія, Катерина, Ірина, Євгенія, Надія, Стефанія; село Кос-

мач – Параска, Марія, Анна, Настуня, Явдоха, Ксеня, Олена, Агафія, Василина, Ростислава.

Як бачимо, спільними тут є тільки найулюбленіші 2 імені – Марія, Анна. Привертає увагу форма Анна, нетипова для сучасного іменника, але панівна у церковних книгах реєстрації новонароджених до 1950 року і в місті, і в селі, коли документація велася латинською і українською графікою і облік здійснювали церковнослужителі. До середини ХХ ст. ми зустрічали записи Анна, Анна. Це свідчить, що протетичний г з'явився в гуцульських говірках досить пізно не тільки в апелятивах, а й власних назвах.

Контрольний зріз 1931-1940 років не ознаменувався якимись особливими змінами панівної десятки, перебудова характеризувалася більше внутрішніми переміщеннями. Антропонім Надія, який увійшов до списку імен – фаворитів у минулому десятилітті, закріпив свої позиції, піднявшись з 9 на 3 місце. Після десятирічного перебування у частотному списку до десятки на 6 місце останній раз повертається Олена, але надалі популярність цього імені падає і за останні вісім років його отримали у місті тільки 3 дівчинки. У селі воно також не користується попитом: протягом останнього зрізу цим іменем тут нарекли лише 1 немовля. Трохи знизилась активність Ольги та Юлії. До списку улюблених імен мешканців міста вперше увійшла Дарія, зайнявши нижнє 10 місце. У село в іменний репертуар це ім'я потрапляє на двадцять років пізніше, а в десятку – ще через 10 років. Тривалість цього імені і в місті, і в селі взагалі однакова – 7 десятиліть, з різною частотою вживання. Іменник міста і села в даний період очолюють 2 однакові антропоніми, помінявшись лише місцями. У Косові – Марія, Анна; у Космачі – Анна, Марія.

Провідний репертуар антропонімів наступного періоду оновився 5 іменами. Сюди увійшли Лідія, Любов, Оксана, Людмила, Оріся, витіснивши тимчасово Надію, Юлію та зовсім усунувши з десятки Катерину, Олену, Євгенію. Помітним є те, що нововведені імена відзначаються стрімкою динамікою. Наприклад, антропонім Лідія вперше у цьому десятилітті попадає взагалі в іменник і відразу посідає 4 місце; Любов і Оксана зайняли 5-6 місця, підготовчий же етап входження до десятки – 2 десятиліття, а в Людмили і Орісі ще менше – 1 десятиліття. Більшість імен надалі

закріплюється, набуває різної популярності, а онім Орися не витримує конкуренції і відходить до рідкісних, а потім зовсім зникне. Набір імен описуваного періоду у селі відрізнявся 5 іменами. Спільними з косівською десяткою тут були імена: Марія, Анна, Ольга, Дарія, Оксана (Ксенія). Відмінними – Параска, Олена, Анастасія, Явдокія, Агафія, на зміну яким у місті прийшли уже нові імена: Ірина, Лідія, Любов, Людмила, Орися. Ми вперше і востаннє зустрічаємо випадок, коли провідну десятку у місті і селі очолюють 2 однакові лексеми – Марія, Анна.

У 1951-1960 роках міську десятку покинули Ірина, Лідія, Орися, їх заступили Наталія, Галина, Надія. Нові імена дуже полюбилися населенню, вони займають високі місця, зараз їх отримують багато новонароджених. Цікаво, що у селі ім'я Галина увійшло до провідної десятки у цей же час, Наталія – у наступному десятиріччі, а Надія пізніше, у 80-х роках. Тепер ці імена популярні як у місті, так і в селі, а розрив між набором перших імен і далі складає 5 антропонімів. Порівнюючи склад активної десятки I хронологічного зрізу (1880-1890 рр.) з VIII (1951-1960 рр.), засвідчуємо, що він оновився на 80 % – у Косові, на 30 % – у Космачі. Значні зміни відбулися і в складі іменного репертуару: у місті він збільшився з 32 до 53 імен, а в селі зменшився з 28 до 25 імен.

На IX хронологічному зрізі у частотній десятці сталися великі пертурбації. Вперше за 80 років відбулася зміна лідера – Марія з 1 місця спустилась на 8, а лідером стала Галина. До десятки увійшло 5 нових імен, і вона представлена таким набором: Галина, Оксана, Олександра, Світлана, Наталія, Тетяна, Любов, Марія, Лідія, Ірина. Порівняно з I хронологічним зрізом склад десятки оновився на 90 %. Привертає увагу, що десятку покинула уся друга п'ятірка імен-фаворитів попереднього етапу. Навіть ім'я Анна, яке 70 років утримувало тільки 1-2 позиції, витіснено з десятки до групи частотних і більше назад не повернулось. Антропонім Дарія також втрачає свою популярність і останні 8 років уже зовсім не вживається. У селі перестановки проходили повільніше, тут змінилось тільки 3 імені.

Зіставлення панівного переліку імен 1971-1980 років з попереднім доводить, що він був відносно стабільним. Більшість змін відбувалась у межах десятки: одні імена піднімались вище, інші –

знижували свою вживаність. На 1-е місце в цей період виходить антропонім Наталія, що є досить популярним і в наш час. Оксана і Світлана залишаються на своїх місцях – 2 і 4. Поліпшують своє становище Тетяна (з 6 на 3 місце), Ірина (з 10 на 6). Погіршують – Галина (з 1 на 5), Олександра (з 3 на 8), Любов (з 7 на 10). На зміну Марії, яка після 90-річного панування залишила десятку, прийшла знову Людмила. А Лідію заступив новий онім Леся, посівши 9 місце. Зазначимо, що сплеск популярності цього імені був короточасним – тільки одне десятиліття. Взагалі в іменнику міста це ім'я вперше з'являється у 1961 році лише 1 раз, потім 9-річна перерва, а з 1972 по 1981 роки воно вживається постійно. Далі з'являється все рідше і рідше, перевага віддається формі Олександра. У селі ім'я Леся з'явилося у 1965 році і перебувало у складі рідкісних і частотних. На останньому зрізі зайняло 12 позицію, прямуючи до десятки. Таким чином, ми прослідкували появу (1961 рік у місті і 1965 рік у селі) і становлення нового антропоніма Леся. Про це ім'я в ономастичній літературі точилися тривалі дискусії. У “Словнику власних імен людей” зазначено: “Леся – скорочений варіант від ряду імен (Лариса, Олександра та ін.), який все частіше фіксують як документальне на честь української поетеси Лесі Українки” [3 : 152].

У 1981-1990 роках вперше іменник очолила Ірина. Це ім'я входило до списку імен майже постійно, виняток становить тільки II хронологічний зріз (1891-1900 роки), а до активної десятки – аж 7 раз. 6 імен на цьому відрізку часу є сталими, змінились тільки їх рангові номери, а 4 – нові. Христина, Іванна, Мар'яна в першу десятку імен увійшли вперше, а Ольга після 20-річного перебування у складі частотних знову повернулася до десятки і твердо зайняла 4 позицію. Можна впевнено сказати, що ім'я Іванна (жіноче до Іван [3 : 142]) прийшло в сільський репертуар з міста. У Косові це ім'я було частотним на протязі всього досліджуваного періоду (1880-1998 роки), а останні десятиліття займає 7 і 3 місця у першій десятці. У сільській іменник це ім'я вперше потрапляє по разі тільки у 1970 і 1980 роках, а з 1984 року набирає активності і потрапляє на 10 місце і в 90-і роки піднімається до 8. Гадаємо, що воно активно увійде поряд з іншими іменами у нове тисячоліття. Популярність цього імені можна пояснити 2 причинами: по-пер-

ше, ім'я Іванна дають дівчаткам, які народились у липні, на честь Хрестителя Господнього Івана; по-друге – цим іменем можуть назвати дівчинку за традицією в честь батька чи дідуся.

Цікавою є поява нового імені Мар'яна. Вперше воно з'являється в іменнику Косова у 1977 році, набирає популярності і у 80-х роках займає уже 9 місце, на останньому зрізі перебуває у складі частотних. Вибір цього імені батьки пояснюють тим, що вони хотіли назвати свою дитину “по – особливому”, новим ім'ям, не схожим на традиційне ім'я Марія. Звичайно, це 2 різні імені, але часто в неофіційній сфері їх розглядають як одне – і Марію, і Мар'яну, і Маріанну.

Провідна група імен останнього зрізу (1991-1998 рр.) набула нового вигляду, найулюбленишим антропонімом у гуцулів тепер стала Христина. Уся десятка репрезентована такими іменами: Христина, Ірина, Іванна, Ольга, Вікторія, Надія, Юлія, Оксана, Наталія, Тетяна. Порівняно з попереднім хронологічним зрізом склад імен першої десятки змінився на 30 %, а з 1880-1890 роками – на 100 %. Особливої уваги заслуговують імена десятки, які недавно увійшли до іменного репертуару, а саме Христина і Вікторія. Вперше в іменник Косова Христина потрапила у 1936 році, далі вона зазнавала злетів і падінь, і лише у 80-х роках, здійснивши різкий стрибок з рідкісних, відразу опинилась на 6 місці, а незабаром вийшла і на 1 місце. Такий сплеск популярності цього імені, на наш погляд, можна пояснити самою етимологією імені (від *christianos* – християнин [3 : 190] та бажанням батьків наблизити своїх дітей до Бога, до Ісуса Христа. А от у Космачі воно зовсім непопулярне і зустрілося по 1 разу у 1990 та 1997 роках. Не виключно, що мода на це ім'я прийде з міста в село трохи пізніше.

Ім'я Вікторія також нове для косівчан. Вперше воно з'явилося тут у 1947 році, а з 60-х років швидким темпом почало прямувати до активної десятки і на останньому зрізі посіло 5 місце. Гадаємо, що це ім'я утримається серед перших і на початку 3 тисячоліття. Полюбилося воно і сільському населенню: зараз це ім'я впевнено прямує до провідної десятки, займаючи сьогодні 11 місце. Перші 10 місць у селі посіли антропоніми: Марія, Ганна, Ольга, Галина, Наталія, Мар'яна, Світлана, Іванна, Любов, Оксана. Як бачимо,

розрив між містом і селом збільшився до 6 імен. Спільними на цьому зрізі є лише 4 оніми – Іванна, Наталія, Оксана, Ольга.

Дослідження більш ніж сторічного періоду розвитку групи імен першої десятки показало, що уподобання найменувань у місті та селі не збігаються. Розрив жіночих імен першої десятки – від 4 до 8 імен (чоловічих від 3 до 7). У Косові найулюбленішими іменами до середини ХХ ст. були Марія, Анна – саме вони очолювали іменник 7 десятиліть поспіль. У Космачі вони стали провідними значно пізніше – у 1931-1940 роках і є лідерами також 7 десятиліть аж до сьогодення. Сільський іменник є більш сталий, традиційний, а міський – більш рухливий та змінний. Найбільш бурхливо він розвивається останні 40 років, кожен раз змінюючи лідера. З 1880 по 1998 роки у місті відбулася повна зміна частотної десятки, у селі – на 80 %, (чоловіча десятка у місті оновила на 70 %, у селі на 40 %). Спільними в обох десятках за останні 8 років є 4 імені: Ольга, Наталія, Оксана, Іванна.

1. Павелко С.П. Особливості гуцульського чоловічого іменника у місті та селі (Косів і Космач) // Записки з українського мовознавства. – Одеса, 1999. – Вип. 7.

2. Павелко С.П. Динаміка найуживаніших гуцульських жіночих імен: село Космач // Наукові записки: Соціально-гуманітарні дисципліни: Вип. “Проблеми культурології”. – К., 1998.

3. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. – К., 1996.

Н. І. Рувьова

Апелятивна та пропріальна лексика в українських прізвищах Західного Поділля

Процес нормування й становлення українських прізвищ на сьогодні вивчений ще недостатньо. Ґрунтовного дослідження вимагає передусім “суттєва сторона антропонімів – семантика їх основ, як особливо цінна для історичного дослідження антропонімії, у першу чергу для виявлення словесних засобів творення особових назв, що в минулому послужили базою для виникнення й стабілізації прізвищ” [1: 100].

Семантика твірних основ українських прізвищ досліджувано-

го регіону досить різноманітна. Вони могли утворюватися передусім від церковно-християнських і слов'янських відапелятивних імен, а також від назв осіб за їх професією, етнічною приналежністю, зовнішньою ознакою, характером, соціальним станом тощо.

Отже, українські прізвища Західного Поділля за семантикою їх твірних основ можна поділити на такі групи:

1) Прізвища, в основах яких відображені церковно-християнські та автохтонні слов'янські імена.

2) Прізвища, в основах яких представлені прізвиськові найменування.

3) Прізвища, в основах яких лежать апелятивні найменування.

Власне антропонімічні назви

При класифікації сучасних прізвищ досліджуваного регіону дотримуємося думки М.Л.Худаша, що “до власне антропонімічних назв відносяться іменування прізвищевого типу антропонімічного походження, під якими розуміємо особові назви ... зі складу церковно-християнських власних імен та давніх східнослов'янських власних імен ще праслов'янського походження типу композитів і похідних від них, а також генетично автохтонні власні імена, що традиційно базувалися на багатстві відповідних шарів апелятивної лексики...” [4: 145].

Прізвища, що походять від церковно-християнських імен, можливо, первісно були іменами основоположників певних родів, а згодом перейшли в розряд прізвиськ чи прізвищ їх нащадків. Такими прізвищами найчастіше ставали повні або офіційні варіанти імен. Прикладом цих імен можуть послужити такі прізвища: ***Герасим, Давид, Кіндрат, Клим, Кузьма, Макар, Радій*** (Радий – Петр 186), ***Сава, Семен, Сидір, Тарас, Федор, Хома*** тощо.

Повні та офіційні варіанти чоловічих імен виступають також твірними основами прізвищ, що виражають присвійність чи патронімічність і утворені морфологічним способом, напр.: ***Адамко*** (Адам), ***Андрейчук*** (Андрій), ***Антончак*** (Антон), ***Гаврилук*** (Гаврило), ***Гнатюк*** (Гнат), ***Дмитрів*** (Дмитро), ***Максимів*** (Максим), ***Назаревич*** (Назар), ***Остаплук*** (Остап), ***Романчук*** (Роман), ***Федорук*** (Федір), ***Юрків*** (Юрко) та інші. Перші носії цих особових назв були, очевидно, синами батьків, імена яких лежать в основах цих прізвищ.

Лише в одиничних випадках твірними основами українських прізвищ ставали жіночі особові імена. Польський дослідник Я.С.Бистронь писав, що “в часи, коли встановлювалися прізвища, досить часто траплялося, що діти одержували прізвища від матері, зокрема, коли батько помер, коли “приженився” до маєтку і ставав наче на другому плані, і, нарешті, якщо дружина перевищувала чоловіка як індивідуальність” [3: 11].

Від повних жіночих власних імен утворилися прізвища *Галиняк* (Галина), *Оленюк* (Олена), *Парашій* (Параска), *Яриняк* (Ярина) та ін.

Твірними основами досліджуваних нами прізвищ виступають не тільки повні, офіційні чоловічі імена, але й їх демінутивні варіанти, напр.: *Гриньо* (Григорій), *Кіцак* (Кіца – Докіца – Докія-Євдокія чи Параскіца – Параска), *Філь* (– Филимон чи Теофіль, або Феофіл) та ін.

Різні церковно-християнські імена виявляють неоднакову валентність. Найпродуктивнішими в групі досліджуваних нами прізвищ виявилися імена: *Григорій*, *Іван*, *Кузьма*, *Павло*, *Семен*, *Федір*, які виступили антропоосновами найрізноманітніших за словотворчою будовою прізвищ. Наприклад:

Григорій (Григоревич, Григорович, Гриньо, Гринда, Гриндиш, Гринишин, Гринчишин, Гринькевич, Грицак, Грицюк, Грищенко);

Михайло (Михайлюк, Михайлишин, Михальцьо, Михаськів, Михасьчин, Михащишин, Місюда (< Місьо < Михайло), Мішталь < Мішта < Миша < Михаил);

Іван /Іваненко, Іванечко, Іванов, Іванців, Іванюра, Іваськів, Івасько, Івахів (< Іваха < Іван [Петр., 291]);

Кузьма (Куземко, Кузик, Кузишин, Кузів, Кузін, Кузьменко).

Різні варіанти імен можна кваліфікувати як своєрідні перекручення, оскільки “антропоніми належать до категорії мовної творчості народу” [5: 7]. Наприклад: *Курило* від Кирило, *Лернатович* від Ленартович, *Остаф* від Остап, *Сапрун* від Сафрон та ін.

Невелику підгрупу становлять прізвища, в яких важко встановити, від яких власне імен (чоловічих чи жіночих) вони утворилися, порівн.: *Дарієнко* (Дарій чи Дарія), *Зіник* (< Зіновій чи Зіна, Зінаїда), *Тусик* (Анатолій, Марія, Наталя, Тамара, Тетяна – Петр., 368), *Феськів* (< Фесько < Феодосій [Петр., 373]).

Окрему групу становлять антропоніми, що утворилися від східнослов'янських генетично автохтонних особових імен. “Генетично автохтонні власні імена – це особові назви, які мали джерельну основу в лексичних фондах рідної мови і присвоювались новонародженим дітям у традиційній народно-побутовій ритуально-звичаєвій обстановці” [4: 113].

Такі імена представлені в основному в словотвірних похідних прізвищах, напр.: **Блажкевич** (< Блажко < Благомир, Благослав - Илч., 77), **Бойко** (< Боислав, Бой [4, 114], **Кривко** (< Кривосуд [Мор., 103]), **Храневиц** (< Хрань < Хранислав, Хранимир [Мор., 202]) та ін.

Нерідко такі антропоніміні скорочення можуть бути однозвучними з певними апелятивами, тому більшість таких антропонімів окремі дослідники схильні визнати як відапелятивні деривати, наприклад: **Бойко** (-від апел. Бойко), **Блажко** (-апел. Блажко). Насправді ж, як зазначає М.Л.Худаш, перед нами – антропонімічна спадщина дуже глибокої історичної давнини, в багатьох випадках ще праслов'янської доби [4: 114].

Не до кінця розв'язаними залишаються в сучасній ономастиці: проблема розмежування власних особових імен і апелятивів; проблема відношення між відапелятивними (некалендарними) і календарними (хрещеними) власними іменами; питання занепаду некалендарних власних особових імен, зникнення звичаю надавання останніх новонародженим та трансформація їх у прізвиська або прізвища та ін.

Численну групу у наших матеріалах становлять антропоніми, твірними основами яких були імена, що “давались новонародженим не тільки з прямою метою якимось назвати людину, але в ті віддалені від нас часи в абсолютній більшості випадків у них вкладалося ще відповідне забобонно-містичне навантаження, побажання здоров'я, багатства, вроди тощо” [4: 116].

Такі власні імена бралися з різних шарів апелятивної лексики антропонімічного походження, і вони ставали антропоосновами відповідних прізвищ.

Прізвища Західного Поділля, твірними основами яких виступають некалендарні імена, об'єднані в такі групи:

а) прізвища, в основах яких представлена апелятивна лексика

на позначення частин тіла людини: *Горб, Губа, Куприк, Авлюк, Шийка, Шкіра*;

б) прізвища, в основах яких засвідчені назви одягу: *Капелюх, Кожух, Свитак, Ковпак, Кучма, Шубка*;

в) прізвища, в основах яких представлені назви їжі та продуктів харчування: *Галушка, Гречка, Паляниця, Мандри, Сало, Брага, Крупа, Паска, Пиріг, Саламаха, Сирник, Сметана, Шкварок*;

г) прізвища, в основах яких бачимо назви тварин, птахів, комах: *Пацюк, Перепелиця, Сомик, Цвірінько, Деркач, Заяць, Зозуля, Кіт, Вовк, Кріль, Овод, Ремез, Снігур, Трухан, Хом'як, Хрущ, Чайка*;

г) прізвища, в основах яких засвідчені назви побутово-господарських предметів: *Вилка, Кошіль, Підкова, Ступка, Барило, Батіг, Дошка. Хатирач, Лопатка, Коцюба, Макогін, Мотуз, Палка, Смик, Шило, Хомут*;

д) прізвища, в основах яких представлені назви рослин, дерев та їх плодів: *Смерека, Граб, Лопух, Луб, Бур'ян, Гілка, Корінь, Кульбаба, Сливка, Хрін*;

е) прізвища, в основах яких звучать назви природних явищ, днів тижня тощо: *Заверуха, Мороз, Слота, Весна, Неділя, Середа* та ін.

Прізвища Західного Поділля, в основах яких виступають прізвиськові найменування

До цієї групи відносимо найменування, які ідентифікували особу за “певними ознаками, що прямо відповідали реальному стану речей” (4: 134), напр.: *Біленький, Чорний, Сп'як* та ін.

Сюди ж відносимо найменування, “які, хоч були взяті прямо з апелятивної лексики, але в плані номінації людей мали специфічне експресивно-емоційне навантаження” [4: 139], напр.: *Бабій, Бабич, Гулящий*.

Ця група прізвищ може бути поділена на такі підгрупи:

1) прізвища, твірні основи яких вказують на характерні особливості зовнішності людини чи її вдачі, що виділяють цю людину з навколишнього середовища і могли стати причиною для надання їй назви за індивідуальною ознакою: *Білоус, Дзюба, Зубаль, Кудла, Кучерявий, Лисий, Моргун, Малюта*. В окрему підгрупу

можна виділити прізвища, які характеризують ріст людини: *Довгий, Короташ, Куцан, Малий*. Фізичні вади, певні пошкодження і травми лежать в основі прізвищ: *Безушко, Горбатий, Головатий, Глушок, Гунда* (апел. гунда “який говорить, співає нерозбірливо, у ніс” [СУМ, 2: 188], *Кривак, Кривоніс, Тригуба, Хрипко, Щербак* та ін.;

2) прізвища, твірні основи яких вказують на характерні особливості внутрішнього світу людини, її нахили, поведінку: *Дикий, Лихий, Любий, Пишняк, Страмик, Явний, Чіпак, Мудрий, Щелепа, Верескля, Шумило, Мовчко* і т.д.;

3) прізвища, твірні основи яких вказують на спосіб поселення перших носіїв: *Гніздак* (-апел. гніздюк “козак, що осів на одному місці і має власне господарство” [СУМ, 2: 95], *Осадчук, Пришляк*.

Прізвища з апелятивними основами

Усі апелятивні утворення пройшли стадію прізвиць і тільки на певному етапі розвитку трансформувалися у родові прізвища. Ці прізвища поділяються на такі підгрупи:

1) прізвища, основи яких відображають назви професій, занять або посад їх першonosіїв: *Винник, Вівчар, Коваль, Ковбасник, Колодій, Мельничук, Пасічник, Пастух, Ткач, Чабан, Черевичник, Школяр, Сонівник, Югас* (апел. югас “вівчар” [Грінч., 4: 531] та інші.

Такі прізвища інформують нас про давні види промислів, які існували на Україні в давні часи. Група цих прізвищ становить значний інтерес, бо в переважній більшості вони фіксують давні професії і ремесла, які з часом відмерли і залишили слід тільки в особових назвах. Наприклад, прізвище *Солтис* є свідченням про існування посади сільського старости, *Гуменюк, Гуменний* (-apel. гуменний “прикажчик, що організовував роботу на току поміщика” [СУМ, 2: 193], *Зварич* (той, хто працював при добуванні солі). Давно зникли з побуту такі посади і заняття, як *війт, возний* та подібні. Ці назви зафіксовані антропоосновами прізвищ *Возний, Возняк, Войтович, Войтусь* (войт – війт).

2) Прізвища, в основах яких відображені етноніми: *Басараба, Волошинович, Венгер, Гоцул, Грек, Литвинович, Мазур* (-apel. мазури “велика етнічна група поляків, що живе на північному сході

Польщі й говорить одним із діалектів польської мови” – СУМ, 4: 596), *Москалюк, Русин, Угрин, Циган, Татарчук, Швед* та інші.

Як зазначає П.П.Чучка, основною причиною виникнення відетнонімних антропонімів є переселення людей із однієї етнічної території на іншу [5: 127].

3) Прізвища, в основах яких представлені назви, що вказують на класове розшарування населення: *Богач, Дідич, Шляхта; Батрак, Бідний, Голик, Голота, Драбик*, апел. драб “обірванець, бідняк” [Грінч., 1: 439].

4) Прізвища, твірні основи яких вказують на місце походження людини.

Вагоме місце у цій підгрупі належить прізвищам із формантом **-ськ-** (**-цьк-**, **-зьк-**). Як зазначає Ю.К.Редько, “хоча ці прізвища не становлять специфіку виключно української мови, а властиві всім слов’янським мовам, проте серед українців, подібно як і серед поляків, вони належать до найбільш поширених” [3: 48]. Ці прізвища сформувалися від назв місцевостей, племен, народностей, країн, держав. Відтопонімі антропоніми дають змогу простежити міграцію населення як із різних областей України, так і в середині досліджуваного регіону (Тернопільська область). Наприклад: *Білецький* (Білячі Вл. Кв. – АТП: 702), *Бучковський* (Бучки Жт. – АТП: 709), *Ревуцький* (Ревуче Хрк. – АТП: 830), *Солоненький* (Солоне Тр. – АТП: 844), *Шумлянський* (Шумляни Тр. – АТП: 875), *Тернопільський* (Тернопіль – АТП: 854), *Козловський* (Козлів Тр. – АТП: 762), *Лісницький* (Лісниче Тр. – АТП: 779), *Залуцький* (Залуччя Тр. – АТП: 749), *Денисовський* (Тр. – АТП: 735) та інші.

Не виключено, що у таких прізвищах формант **-ськ(ий)** міг виражати патронімічні значення, наприклад: *Кондрацький* (син Кондрата, Кіндрата), *Ратовський* (син Ратова – Ратомир – Мор.: 166), *Отецький* (син Отецька), *Фінацький* (син Фінака – Афіноген).

До цієї групи належать прізвища, в основі яких представлені мікротопоніми. Це є свідченням того, що мікротопоніми були джерелом для творення найрізноманітніших прізвищ, що згодом трансформувалися у прізвища. Сюди відносимо антропоніми: *Загребельний, Загородній, Задвірняк, Запоточний, Зарудний, Кутний, Лісний, Лісник, Луговий, Підлісний, Побережний, Польний, Суходоляк, Слободян, Шкільний*.

Невелика кількість прізвищ має невиразну або затемнену семантику твірних основ, наприклад: **Бернайович**, **Зьомко** (можливо, від Кузь), **Клюха** (можливо, від Клим), **Шрамко** (можливо, від антр. Шрам).

Непрозорою є семантика базових назв прізвищ типу: **Гузела**, **Грацель**, **Горчкулько**, **Кекляк**, **Кіяс**, **Лейко**, **Лапунька**, **Парнета**, **Секелик**, **Сконцей**, **Смарж**, **Фака**, **Цвірла**, **Чазов**, **Чапрін**, **Шегда** та ін. Вони становлять собою окремих об'єкт подальших наукових досліджень.

Проведений нами аналіз прізвищ Західного Поділля дав можливість зробити такі висновки:

1. Більшість прізвищ утворена від церковно-християнських власних імен: **Клим**, **Кость**, **Макар**, **Сава**, **Сидір**, **Ярема** та ін.

2. Давньослов'янські власні імена-композиції та їх похідні скорочення виступають твірними основами антропонімів типу **Кривко** (- Кривосуд), **Тих** (Тихомир, Тихослав).

3. Значна кількість прізвищ утворена від давніх слов'янських некалендарних імен, що послужили антропоосновами прізвищ типу **Баран**, **Карп**, **Лопух**, **Середа**, **Третяк** і т.д. Вони могли бути як давніми іменами, так і пізнішими прізвищами, які стали джерелом утворення великої частини прізвищ.

4. Досить великою виявилася група прізвищ, у твірних основах яких відображені апелювати. Це прізвища типу: **Возний**, **Гуменюк**, **Зварич**, **Солтис** та ін.

Умовні скорочення

АТП – Адміністративно-територіальний поділ Української РСР. – К., 1947.

Грінч. – Словарь української мови /Упорядкував, з додатком власного матеріалу Б.Грінченко: В 4 т. – К., 1907-1909. – Т.1-4.

Илч. – Илчев С. Речник на личните и фамилии имена у българите. София, 1969.

Мор. – Моршкин М.Я. Славянский именовослов, или Собрание славянских личных имен в алфавитном порядке. – Санкт-Петербург, 1867.

Петр. – Петровский Н.А. Словарь русских личных имен. – М., 1966.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К., 1970-1980. – Т. 1-11.

1. Історія української лексикології. – К., 1980.

2. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К., 1966.

3. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища прикметникового типу // Питання українського мовознавства. – Львів, 1962. – Кн. 5.

4. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К., 1977.
5. Чучка П.П. Закарпатські відетнонімічні прізвища // Питання сучасної ономастики. – К., 1976.
6. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена: Конспект лекцій. – Ужгород, 1970.

О. П. Шонц

Науково-теоретичне обґрунтування вимовних норм української літературної мови (кінець XIX — початок XX ст.)

Процес формування літературних вимовних норм розпочався з часу появи нової української літературної мови. Становлення української орфоєпії гальмувалося суспільно-історичними та політичними умовами (поділ України на Східну і Західну, заборона використання української мови як літературної). Виробленню орфоєпічних норм передувало формування орфографічних норм. Вимовні риси склалися пізніше, ніж правописні, і останні накладали певний відбиток на орфоєпічні норми. Оскільки у XIX столітті існувало два варіанти літературної мови – східноукраїнський і західноукраїнський, – усталення вимовних норм відбувалося відповідно до двох основ – наддніпрянської і наддністрянської. Це засвідчують рукописи і першодруки нової української літературної мови, у яких відбиті вимовні особливості, а згодом – і наукові праці та граматики, у яких визначались, обґрунтовувались і закріплювались норми української літературної вимови.

Вирішальним у формуванні вимовних норм було зближення літературної мови з народною: “...письменники й інші діячі слова чим дуж наближають її до живої мови народу, або, інакше кажучи, мову народу намагаються зробити мовою літературною” (19;3). Однак регіональні відмінності гальмували вироблення єдиних норм літературної вимови.

Мовознавці у визначенні вимовних норм літературної мови орієнтувалися на різні діалекти. Так, наприклад, М. Осадца, О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер пропагували наддністрянську вимову, В. Науменко спирався на слобожанський говір, А. Кримський розглядав основні риси мовлення Лівобереж-

ної України (Київщина, Полтавщина і Наддніпрянщина). Як зазначав О. Синявський, “уже така велика територія та кількість народу унеможливають однаковість мови, проте ж і ми, як і інші народи, намагаємось утворити таку літературну мову, яка б стояла над усіма говірками народної мови і була б найбільш зрозумілою по змозі всім” (19; 3). На мовлення більшості регіонів України орієнтувалися автори граматики 1917-1918 рр. – Є. Тимченко, О. Синявський, В. Сімович. У цих граmaticах подані вимовні особливості, які й були покладені в основу сучасної орфоєпії.

Отже, маємо на меті простежити науково-теоретичне обґрунтування вимовних рис української літературної мови у найавторитетніших граmaticах і працях кінця ХІХ – початку ХХ ст. Об’єктом нашого дослідження є ґрунтовна на той час праця В. Науменка “Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи” (1889) (13) та ряд українських граmatic: “Руска граmaticа” С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (1893) (21), “Украинская граmaticа для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья” А. Кримського (1907-1908) (10), “Українська граmaticа” Є. Тимченка (1917) (22), “Короткий нарис української мови. З лекцій, читаних на учительських курсах у Харькові 1917 року” О. Синявського (1918) (19), “Практична Граmaticа української мови” В. Сімовича (1918) (20).

У дожовтневий період узаконювалось збереження дзвінкості приголосних звуків у кінці слова. Хоч у граmaticі С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера ще розглядається часткове оглушення кінцевих дзвінких приголосних (21; 11, 9), проте автори граmatic початку ХХ ст., серед яких були і західноукраїнські науковці, пропагували збереження дзвінких приголосних наприкінці слова. Така вимовна особливість закріплена граmaticами А. Кримського (10), О. Синявського (19), В. Сімовича (20). А. Кримський відзначає збереження на кінці слова дзвінкості приголосних [б], [в], [г], [д], [ж], [з] (10.1; 33), О. Синявський – будь-яких дзвінких приголосних (19; 15), В. Сімович – дзвінких [б], [д], [д’], [г], [з], [з’], [ж], [дз], [дж] (20; 36). Є. Тимченко не розглядає даної особливості, він представив в основному зміни у звукосполученнях. Дзвінкість приголосних на кінці слова характерна для південно-східного наріччя (8; 243), (3; 36), (12; 113). Збереження дзвінких приголосних засвідчує

традиційний правопис: правопис “Русалки Дністрової” (18), журналу “Основа” (15), Є. Желехівського (5), П. Куліша (11), Б. Грінченка (4). Отже, орієнтація на мовлення південно-східних говорів, відбите традиційною орфографією, була визначальною для мовознавців.

Закріплювалась і дзвінкість приголосних перед глухими в середині слова. С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер під впливом наддністрянської вимови (2; 176, 431) констатують уподібнення дзвінких до глухих: вўсти, сьвідтки, михтїти та ін. (21; 14). Є. Тимченко зазначає, що дзвінкий уподібнюється до глухого зрідка, в окремих словах (22; 27), (23; 10), така зміна відбувається переважно у галицьких говірках: ніхті, михтїти, лўхкий, лўкший (22; 27). Але він додає, що оглушення ніколи не відбувається при збігові кореневого дзвінкого із суфіксом [-к] ([-а]): ніжка і т. п. (22; 27). За О. Синявським, дзвінкість зберігається перед глухими у середині нескладених слів (хоч вона й слабша, ніж перед іншим дзвінким або голосним звуком): кл•дка, к•зка, гол^{тм}бка, л□жка, сьдьте та ін. (19; 15). В. Сімович підкреслює, що дзвінкість приголосних зберігається у будь-якій позиції (крім префікса [з-] перед глухими): парубка (не – парупка), ніжка (не – нішка) (20; 36).

Дзвінкість приголосних перед глухими в середині слова простежується у південно-східних говорах (8; 243), (3; 36), (12; 113), хоч у деяких говірках засвідчується й оглушення (7; 152). Збереження дзвінких перед глухими передають пам’ятки нової української літературної мови: рукописи Т. Шевченка (25), (26), часопис “Основа” (15), словник Є. Желехівського (5) та ін. Збірка П. Куліша “Хутірна поезія” (11) зрідка фіксує оглушення: громовўрцеві (11; 35), сх□ттеся (11; 44), Вор□нішчину (11; 120) і под. Отже, Є. Тимченко, О. Синявський, В. Сімович враховували живу вимову більшості регіонів Східної України, що традиційно передавалась на письмі.

Загальновизнаною вимовною особливістю було одзвінчення приголосних. Зміна глухих на дзвінкі перед дзвінками закріплена граматикою С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера: велцгдень, т•гже, нїз би, піг би (21; 14), Є. Тимченка (22; 26), (23; 10). Є. Тимченко говорить і про зникнення звуків [т], [т’], що, фактично, є наслідком одзвінчення: пядесят ← пяддесят ← пятьдесят, шїсьдесят, девяде-

сят (22; 33). Одзвінчення як нормативне відмітив і В. Сімович: прозба, яг же (20; 37). На письмі одзвінчення майже не передавалось. Пам'ятки засвідчують орієнтацію на традиційний правопис. Зміна глухого на дзвінкий перед дзвінким зафіксована поодинокими випадками: озьде (16; 49), (18; 111), бородьба (18; XVI), пядесять (18; 37), д•зьбіг = дасть Біг (бог) (5; 171). Отже, така вимовна особливість, очевидно, була визначена під впливом живого мовлення.

Засвідчуються різні погляди мовознавців на вимову префікса [з-] перед наступним глухим кореня. За В. Науменком, префікс [з-] зберігається у вимові перед будь-яким приголосним: зшивати (13; 37), зсунути (13; 37), зціпити (13; 37), зколесити (13; 39), зпробувати (13; 39) і т. д., оглушення відбувається тільки в окремих словах: сквапливий (13; 38), склад (13; 39), співати (13; 39), справедливий (13; 39). На думку Є. Тимченка, префікс [з-] переходить у [с-] перед [п], [ф], [к], [х], [с], [т], [ц], [ч], [ш]: спекти, сфальшувати, скрутити, сходити, стекти, сцідти, счинти, сшрти (22; 159). Ця вимовна особливість була закріплена на письмі (22; 159). У граматиці О. Синявського теж подається уподібнення [з-] до [с-] перед глухим: споч•тку, схитрув•в, стўрти, счепти (19; 15). В. Сімович підкреслював, що звук [з] переходить у [с] у префіксі тільки перед [к], [п], [т], [ф], [х]: спекти, стерти, скинути, сфалшувати, схопити (20; 36). Перед [с], [ц], [ш], [ч], за В. Сімовичем, вимовляємо і пишемо [з]: зсісти, зшиток, зчепити, зцідити (20; 37).

Східноукраїнським діалектам властива втрата дзвінкості [з] у префіксі перед глухим кореня (7; 152), (17; 36), що й було відбите у пам'ятках.

Оглушення [з-] перед [к], [п], [т], [х] зафіксоване у “Русалці Дністровій” (18), у творах І. Франка (24), у словнику Б. Грінченка (7). У словнику С. Іваницького і Ф. Шумлянського (9) передане оглушення і перед [ц], [ч]. У “Хутірній поезії” П. Куліша (11) наявний префікс [с-] перед [к], [п], [х], [с], [ц], префікс [ш-] перед [ч], [ш]. Оглушення [з-] не фіксує словник Є. Желехівського (5). Загалом, пам'ятки XIX – початку XX ст. засвідчують тенденцію до оглушення префікса [з-]. Нормативною у сучасній орфоєпії є вимова, зафіксована у збірці “Хутірна поезія” П. Куліша (11) (14; 10, 13).

Граматики Є. Тимченка (22) і О. Синявського (19) не закріплю-

ють асиміляції [з-] перед шиплячими, В. Сімовича (20) – перед свистячими і шиплячими.

Не дійшли згоди науковці і щодо вимови префікса [роз-] перед глухими приголосними. В. Науменко пропонував зберігати префікс [роз-] перед [к], [п], [т], [х] та іншими приголосними (13; 39, 54). Граматика С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (21) засвідчує оглушення [з] у префіксі [роз-] – р□сьцвіт (21; 14) і асиміляцію [з] до [ш] – рошчинцти (21; 14). Є. Тимченко і О. Синявський не розглядають цієї особливості. За В. Сімовичем, префікс [роз-] вимовляється перед будь-яким приголосним: розтяти (не – ростяти) (20; 36).

Для східноукраїнських говорів характерна втрата дзвінкості [з] у префіксі [роз-] перед глухим кореня (7; 152), (17; 36). Пам'ятки засвідчують таку вимову: у “Русалці Дністровій” (18), рукописах Т. Шевченка (25), (26) – [роз-], [рос-], у журналі “Основа” (15) – [рос-], у “Хутірній поезії” П. Куліша (11) – [рос-], перед [ш], [ч] – [рош-], у словнику Є. Желехівського і С. Недільського (6) – [роз-], у словнику Б. Грінченка (4) – [рос-] тільки перед [к], [п], [т], [х], перед іншими глухими – [роз-], у словнику С. Іваницького, Ф. Шумлянського (9) – [рос-] перед [к], [п], [т], перед [ф], [х], [с], [ц], [ш], [ч] – [роз-]. Отже, помітна тенденція до оглушення префікса [роз-] перед наступним глухим кореня. Нормативною у сучасній орфоепії є вимова, засвідчена у “Хутірній поезії” П. Куліша (11), граматиці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера (21) (14; 10, 13).

У досліджуваних джерелах не представлена вимова префікса [без-].

Граматики початку ХХ ст. уже узаконювали твердість [р] у кінці слова. А. Кримський відзначає, що на Лівобережній Україні поширений [р'] у такій позиції: кобзарь, букварь (10.2; 116). Але нормативною він вважав твердість [р] (10.2; 116-144), що спостерігається у більшості говорів Придніпров'я: букв•р, звір, опдр, манастыр (10.2; 116). Граматика Є. Тимченка засвідчує м'якість [р']: лицарь, лцмарь (22; 35). О. Синявський відмітив, що в літературній мові твердість [р] усталена у словах: тепўр, звір, м•тір, гіркцій, тюрм• (19; 19). В. Сімович теж подавав [р] як нормативний у кінці слова і складу: косар – (не – косарь), Харків < Харьків, тюрма < тюрьма (20; 41). Твердість кінцевого [р] простежується у південно-західних говорах (2; 396). У діалектах південно-східного наріччя вжи-

вається і [pʰ], і [p] (1; 234). Варіантну вимову – [pʰ]/[p] – засвідчує “Русалка Дністрова” (18), часопис “Основа” (15), “Хутірна поезія” П. Куліша (11), твори І. Франка (24). Твердість [p] передана у словнику Є. Желехівського (5). У словниках Б. Грінченка (4), С. Іваницького і Ф. Шумлянського (9) в основному відбита м’якість [pʰ]. Отже, при визначенні цієї особливості автори граматики, мабуть, більшою мірою орієнтувалися на південно-західне наріччя.

У досліджуваних граmaticах закріплюються основні випадки асимілятивних змін. Узаконювалась асиміляція за м’якістю. Так, у граматиці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера уподібнення м’яких приголосних фіксується у поданих прикладах нормативної вимови: сьлід, прязьнь, кісьть, мрсьлю і т. ін. (21; 14). Є. Тимченко зауважує, що твердий передньоязиковий перед м’яким уподібнюється м’якому (22; 27), (23; 10): сьніг, сьлід, сьтіна, дьня, гальці і т. п. (22; 27). За Є. Тимченком, асиміляція за м’якістю не відбувається, якщо [i] втворюється з [o] і тому не пом’якшує попереднього приголосного: сніз – снози, сніп – снопа, але сьвіт – сьвіта (вплив через губний) (22; 27). О. Синявський не розглядає даного уподібнення. В. Сімович подає асиміляцію за м’якістю зубних [т], [д], [с], [ц], [з]: кісьть, різнья, місьць (20; 40). У граматиці В. Сімовича відзначена і асиміляція [с], [з], [ц] перед [v], [w], [m], якщо [с] не є префіксом: сьвіт, зьвір, цьвях, сьвято, але спішити, спімнути, звірити ся, звід (20; 40). На письмі уподібнення за м’якістю передавали тільки деякі мовознавці – О. Павловський (16), Є. Желехівський (5), С. Іваницький, Ф. Шумлянський (9). Отже, асиміляція за м’якістю визначена С. Смаль-Стоцьким і Ф. Гартнером, Є. Тимченком, В. Сімовичем відповідно до реальної вимови.

Загальновизнаною серед науковців була асиміляція свистячого перед шиплячим і шиплячого перед свистячим. Таке уподібнення досить ґрунтовно розглядається в праці В. Науменка (13). Воно подається як вимовна норма (13; 55, 56). За В. Науменком, найчастіше асиміляції зазнає [з] у кінці прийменників і префіксів перед [ж], [ш], [ч]: з жінкойу – ж жінкойу (13; 69), зжолобитися – жжолобитися (13; 69), з шарабана – ш шарабана (13; 69), зшивати –шшивати (13; 69), з чоловіком – ш чоловіком (13; 71), зчистити –шчистити (13; 71). Як бачимо, нормативним вважається і оглушення [з] перед [ш] і [ч]. Відмічена і така вимовна особливість:

[з] і [с] перед [ч] змінюються на [ж] і [ш]: вужчий, ближчий, нижчий, вищий (13; 75). Зміна свистячих на шиплячі зафіксована у граматиці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера: кр•шший, іж жалль, беш щ•стя, рошчинцти (21; 14). Є. Тимченко підкреслює, що зубний перед піднебінним переходить у піднебінний (22; 27), (23; 10): бряжч•ти з брязьчати, пишч•ти з пишч•ти, іжджу з ізьджу (22; 27). У граматиці Є. Тимченка окремо подаються звукозміни: сш – ш(шч): кр•ший (крас-ший) (22; 28); зш – жш – жч: нрж–чий (нрз-ший) (22; 28). За В. Сімовичем, сш теж переходить у щ: краще, вище (20; 58), але зш – у зч: низчий, вузчий (20; 58). У другому випадку асиміляція не відбувається. Граматика В. Сімовича засвідчує перехід свистячого у шиплячий 1 раз – ж жалю (20; 59). На письмі в основному передавалось уподібнення [с] до [ш] перед [ч] в іменниках із суфіксом -ин-: у “Русалці Дністровій” (18), в “Основі” (15), у словниках Б. Грінченка (4), С. Іваницького, Ф. Шумлянського (9). Асиміляція свистячого перед шиплячим послідовно передавалась фонетизованою “кулішівкою”: ш часів (11; 17), жжив^{тм}ця (11; 69), К^{тм}рщину (11; 120) та ін. Думаємо, що В. Науменко, С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, Є. Тимченко при визначенні цієї особливості орієнтувалися на живу вимову: асиміляція свистячого перед шиплячим майже не відбита традиційною орфографією.

У наукових працях виразніше узаконювалась асиміляція шиплячого перед свистячим. В. Науменко описує кілька видів такої асиміляції: шсьа – ссьа (13; 69), чц – цц: доч-ці – доц-ці (13; 69), жс – зс – зз – з: запорозький (13; 70), чс – цс – цц – ц: козацький (13; 70), жц – зц: доріжц-і – дорізц-і (13; 71), шц – сц: йущц-і – йуцц-і (13; 71). Уподібнення шиплячого до свистячого подане С. Смаль-Стоцьким і Ф. Гартнером: н•сьці, несесь ся (21; 14). Є. Тимченко відзначає, що піднебінний перед зубним переходить у піднебінний (22; 27), (23; 10): нізці (нізьці) з ніжці, запорозці (запорозьці) з запорожці (22; 27). Він відмітив, що під впливом і (^{тм}) відбуваються такі звукозміни: жк – зьц: н•жка – нійці (нізці), шк – сьц: к•шка – касьці (касці), чк – цьц: к•чка – кацьці (кацці) (22; 28). За Є. Тимченком, при творенні слів чьс переходить у ц, чьсь – у ць: ткацтво (ткачство), коз•цький (козачський), жьсь – у зь: паризький (з парижський) (22; 28). При збігові шсь перший звук уподібнюється

ся другому і зникає: товариський (товариш – ський → товариський) (22; 33). В. Сімович зауважує, що для полегшення вимови стягуються чськ у цьк, шськ у ськ, чств у цत्व, жьск у зьк, шств у ств (20; 57): ткач “ ткацтво (ткацство)

Галич “ галицький (галичський)

Париж “ паризький (парижський)

наш “ наський (нашський) (20; 56).

В окремому параграфі подані приклади “приподіблення одних шелестівок до інших”: нізьці, доцьці, досьці, питаєсьсья (20; 59). Фактично, граматика В. Сімовича (20) подає такі ж випадки уподібнення шиплячого до свистячого, як і граматика Є. Тимченка (22).

Асиміляцію шиплячого перед свистячим у переважній більшості випадків фіксують рукописи Т. Шевченка (25), (26), журнал “Основа” (15). У збірці П. Куліша “Хутірна поезія” (11) майже послідовно відбита така асиміляція: міз земляками (11; 24), схаменесся (11; 20) та ін. Отже, уподібнення шиплячих до свистячих пропагувалось мовознавцями і закріплювалось у граматиках як вимовна норма. Орієнтація на реальну вимову була визначальною, оскільки така асиміляція передавалась в основному правописом П. Куліша.

Асиміляція приголосних [д] і [т] перед свистячими і шипличими розглядалась тільки деякими філологами. Причому однастайності у поглядах не було. В. Науменко стверджує, що у вимові звукосполучення [дц] і [тц] змінюються на [цц] (13; 67, 69): гацці, свищці, оццьу (13; 68); віцціль, дваццять, оц-цей (13; 69). За В. Науменком, ть + сьа → ць: просиць – сьа → просицьцьа (13; 68); тсь → ць (в окончаніяхъ тський, тсьтво): багатсьтво = багацьтво (13; 68). Останній вид асиміляції закріплюється і на письмі (13; 68). А. Кримський відзначив тільки асимілятивну зміну в кінці дієслівних форм: етимологічному тсь у вимові відповідає ц: “крутьця” (10.1; 226). Є. Тимченко стверджує, що при творенні слів дс, дсь переходять у дз, дзь: сус • дзтво, сус • дзький, льдзький, гром • дзький (22; 28), тсь – у ц, ць: баг • цтво, свіцький, д • цький, баг • цько (22; 28). Така асиміляція закріплюється й орфографічно (22; 164), (23; 137). Є. Тимченко представив і уподібнення в кінці дієслівних форм: -ться у вимові дає -цьця (ця): несўцьця, несўця

(22; 33). У граматиці О. Синявського (19) подана тільки загальна норма збереження дзвінкого перед глухим, за якою [д] у сполученні із свистячим залишається без змін: дв•дцять (19; 15). В. Сімович не розглядає асиміляції [д]. Асиміляція [т] перед свистячим представлена як [тс] – [ц]: багачтво (багатство), брацтво (братство) (20; 56). Уподібнення [д] до свистячих у пам'ятках майже не засвідчується. Така асиміляція передавалась фонетизованою “кулішівкою”, якою написана “Хутірна поезія” П. Куліша (11): [д], [д'] + [с], [с'] + [дз], [дз']; [д], [д'] + [ц], [ц'] → [ц:], [ц':]. Асиміляція приголосного [т] у переважній більшості випадків фіксується у словнику Є. Желехівського (5) як [тс] – [ц]. Послідовно асиміляція [т] перед свистячими простежується у збірці “Хутірна поезія” П. Куліша (11) як [т] + [с] → [ц], [т] + [с'], [ц'] → [ц]. Уподібнення [т'с'а] до [ц':а], [ц'а] в кінці дієслівних форм послідовно фіксує граматика О. Павловського (16), “Мала книжка” (25) і “Більша книжка” (26) Т. Шевченка, журнал “Основа” (15), “Хутірна поезія” П. Куліша (11). Нормативною у сучасній орфоєпії є асиміляція [дс] → [дз], [дс'] → [дз'] (14; 13), відбита у “Хутірній поезії” П. Куліша (11) і узаконена в граматиці Є. Тимченка (22). Уподібнення [дц'] – [ц':], визначене В. Науменком, не закріпилось сучасною літературною нормою (14; 13). Загальноновизнаними серед мовознавців були асимілятивні зміни [тс] → (тство) [ц], [тс'] (тський) → [ц'] та [т'с'а] – [ц':а], [ц'а], що відповідали живій вимові.

У деяких досліджуваних працях засвідчена асиміляція [д] і [т] перед шиплячими. За В. Науменком, при збігові цих приголосних із [ч] відбувається повна асиміляція (13; 67). Він підкреслює, що [д] переходить у [ч] насамперед у кінці префіксів на [д] перед кореневим [ч] у дієсловах, наприклад: оч-чинити, оч-чепити, піч-чистити (13; 67). Але В. Науменко вважав нормативною відсутність асиміляції [д] перед шиплячими у прикметниках вищого ступеня: молод-ший, швид-чий, глад-чий (13; 75), хоч і зазначав, що така асиміляція наявна у говорах: молочний (13; 72). Закономірним, на його думку, є перехід [т] у [ч] перед [ш] у прикметниках вищого ступеня: багач-ший, короч-ший (13; 75). А. Кримський наголошує на роздільній вимові [д] + [ж]: од-жимати, під-живитися (10.1; 36). Є. Тимченко представив загальну норму переходу зубного в піднебінний перед піднебінним (22; 27), (23; 10): тіччин, оччий (22; 27).

За О. Синявським, [д] у сполученні із глухим шиплячим залишається без змін: колодчина (19; 15). Граматика В. Сімовича засвідчує тільки уподібнення [тч] → [ч:]: багаччий (20; 59). У пам'ятках асиміляція [д] і [т] перед шиплячими виявлена в окремих випадках – у граматиці О. Павловського (16; 2, 49), у словнику Б. Грінченка (4.1; 17). У рукописах Т. Шевченка (25), (26) відбита асиміляція [тч] → [ч] у словах з кореневим квіт-. “Хутірна поезія” П. Куліша (11) засвідчує асиміляцію [дч], [тч] → [ч:]. Таке уподібнення розглядалось у працях мовознавців як вимовна норма. Але в сучасній орфоєпії [д] перед шиплячими асимілюється до [дж] (14; 13). У досліджуваних джерелах не виявлена асиміляція [д] + [ж] → [джж], що є закономірною для сучасної літературної вимови (14; 13).

Дисиміляція приголосних [чн] → [шн], [чт] → [шт] закріплювалась в основному у народнорозмовних словах, які відбивали живу вимову. В. Науменко зазначає, що таке розподібнення ще остаточно не визначене, вживаними є обидва варіанти – [чн]/[шн], [чт]/[шт], наприклад, у словах смачний, безпечний, помічник, свічник, чтири, почтивий (13; 58). Він розглядає і розподібнення [чч] → [шч] в іменниках із суфіксом -ин-, що не закріплюється нормою сучасної літературної вимови. За Є. Тимченком, у вимові [ч] змінюється на [ш] перед [н], [т], [ч]: кльшник, вішний, штити, нршком, Німўщина (22; 35); [к] – на [х]: хто, мўрхнути, хрест (22; 35). В. Сімович стверджує, що у народній мові [чт] і [чн] переходять у [шт], [шн], але орфографічно ця норма закріпилась у словах: поштар але почта, поштивий, рушник, рушниця, сердешний, соняшний, соняшник, мірошник, яешня (20; 57). Дисиміляція передавалась непослідовно і східноукраїнськими, і західноукраїнськими науковцями та письменниками, що засвідчує “Русалка Дністрова” (18), рукописи Т. Шевченка (25), (26), часопис “Основа” (15). У словнику Б. Грінченка (4) фіксуються в основному варіантні форми – [чн]/[шн] – у тих же словах. Словник С. Іваницького і Ф. Шумлянського (9) засвідчує тенденцію до розподібнення [чн] → [шн], дисиміляція не передавалась у наукових термінах, словах літературного походження. Отже, дисиміляція приголосних була загальноновизнаною, закріплювалась граматиками як вимовна норма. Непогодженими були тільки окремі випадки розподібнення [чн] у словах літературного походження.

Таким чином, простеживши науково-теоретичне обґрунтування вимовних особливостей української мови у визначній праці В. Науменка (13) та граматиках кінця XIX – початку XX ст., можемо твердити, що на цей період уже визначились основні норми літературної вимови. Суттєвих розходжень у поглядах науковців майже не засвідчується, оскільки визначальними для них були орієнтація на живе мовлення більшості регіонів України (часто відбите фонетичними правописами), прагнення створити загальноукраїнські вимовні норми. Особливо виразно відчутна орієнтація на загальноукраїнську вимову у граматиках Є. Тимченка (22), О. Синявського (19), В. Сімовича (20). Вимовні норми, подані у цих граматиках, лягли в основу сучасної орфоєпії. У дожовтневий період визначилась дзвінкість приголосних у кінці слова та перед глухим у середині слова (крім винятків, зазначених Є. Тимченком) на противагу локальній вимові, пропагованій С. Смаль-Стоцьким і Ф. Гартнером. Загальновизнаним було одзвінчення приголосних. Засвідчується тенденція до оглушення [з] у префіксах [з-], [роз-], найчастіше перед [к], [п], [т], [х]. Такого знеголошення не визнавав В. Науменко. Узаконювалась твердість [р] на кінці слова і складу. Усталювались основні випадки асимілятивних змін: асиміляція за м'якістю, асиміляція свистячого перед шиплячим і шиплячого перед свистячим. Асиміляція [д] і [т] перед свистячими і шиплячими обґрунтовувалась тільки деякими мовознавцями (В. Науменком, Є. Тимченком). Існували ще різні думки щодо уподібнення [д] до свистячих та шиплячих. Закріплюється дисиміляція [чн] – [шн] у загальноживаних словах. Отже, на кінець XIX – початок XX ст. особливості літературної вимови були визначені досить виразно. Певна їх унормованість і впорядкованість простежується у найповніших з погляду орфоєпії граматиках Є. Тимченка (22) і В. Сімовича (20).

1. Атлас української мови: В 3 т. – К., 1984. – Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі.

2. Атлас української мови: В 3 т. – К., 1988. – Т. 2: Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі.

3. Бевзенко С. П. Діалектні групи і говори української мови. – Одеса, 1975.

4. Грінченко Б. Словарь української мови. – К., 1907-1909. –Т. 1-4.

5. Желеховский С. Малорусско-німецкий словарь. – Львів, 1886. –Мюнхен, 1982. – Т. 1.

6. Желеховский С., Недільский С. Малоруско-німецкий словарь. – Львів, 1886. – Т. 2.
7. Жилко Ф. Т. Говори української мови. – К., 1958.
8. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966.
9. Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-Український словник. – Вінниця, 1918. – Т. 1-2.
10. Крымский А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. – М., 1907-1908. – Т. 1-2.
11. Куліш П. А. Хуторна поезія. – Львів, 1882.
12. Матвіас І. Г. Українська мова і її говори. – К., 1990.
13. Науменко В. Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи. – К., 1889.
14. Орфоепічний словник / Упорядк. М. І. Погрібний. – К., 1986.
15. Основа, 1861. – № 1-4.
16. Павловскій А. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. – СПб., 1818.
17. Приймак І. І. Консонантизм говірок північно-західних районів Сумської області // Діалектологічний бюлетень. – 1960. – № 7.
18. Русалка Днѣстровая. – Будим, 1837.
19. Синявський О. Короткий нарис української мови. З лекцій, читаних на учительських курсах у Харькові 1917 року. – Харків, 1918.
20. Сімович В. Практична граматики української мови. – Раштат, 1918.
21. Смоль-Стоцкий С., Гартнер Ф. Руска граматики // Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Львів, 1893.
22. Тимченко Є. К. Українська граматики. – К., 1917.
23. Тимченко Є. К. Українська граматики (для III і IV класи шкіл середніх). – К., 1918.
24. Франко І. Іван Вишенський і его твори. – Львів, 1895.
25. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847-1850. – К., 1989.
26. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Автографи поезій 1847-1860. – К., 1989.

О. Ф. Бабій

Засоби вираження функції суб'єкта дії в сучасній українській літературній мові (на матеріалі наукового стилю)

Категорія суб'єктності-об'єктності і нині залишається однією з малодосліджених, тому вимагає подальшого опрацювання, особливо на матеріалі різних стилів. Метою цієї наукової розвідки є опис засобів вираження функції суб'єкта дії в сучасній українській літературній мові, зокрема на матеріалі наукового стилю, а саме на матеріалі його різновидів: гуманітарних, економічних, суспільно-політичних, точних, технічних та природничих наук.

Семантичний суб'єкт у реченні може бути виражений перш за все називним відмінком, для якого ця функція є первинною, або непрямим відмінком, для якого функція суб'єкта є вторинною [15:161]. Серед різних семантичних варіантів суб'єктної синтаксеми (суб'єкта стану, суб'єкта процесу, суб'єкта якісної ознаки, суб'єкта кількісної ознаки) основним варіантом є синтаксема у функції суб'єкта дії [5:112]. Суб'єкту дії притаманні ознаки субстанціальності, активності, валентної пов'язаності з предикатом дії, динамічності (з подальшим спрямуванням на вихідність дії). Найтипівішим представником функції суб'єкта дії виступає називний відмінок іменника, для якого ця функція є первинною. В ній втілюється специфіка називного як центрального відмінка в системі відмінків української мови [5:113].

Нааявність семантико-синтаксичної ознаки активності в називного суб'єкта дії позначається на базі охоплюваного ним лексичного матеріалу. У функції називного суб'єкта дії виступають, як правило, іменники, що позначають живі предмети, центральну ланку яких становлять назви осіб, наприклад: *“П.Куліш використовує в романі історизми і для позначення козацької атрибутики, символики, так званих клейнодів Війська Запорізького”*[9:17]; *“Цю роботу здійснюють спеціалізовані організації: експертно-технічні центри (ЕТЦ) Держнаглядохоронпраці, відповідні служби ряду міністерств і відомств”*[14:34]. Функцію суб'єкта дії можуть виконувати особові займенники, що заміщають іменники в певному контексті: *“Суб'єкти малого підприємства можуть сплачувати податок за ставкою 6% від суми виручки за реалізацію продукції товарів (робіт, послуг) без акцизного збору. При цьому податок на додану вартість вони сплачують на загальних підставах”*[18:33]. Іменники – власні та загальні назви осіб у функції називного суб'єкта дії є характерними для економічних, гуманітарних та суспільно-політичних наук, наприклад: *письменник, автор, дослідник, перекладач, фахівець, конструктор, виробник, І.Я.Франко, П.Куліш, О.О.Потебня*. Формально-граматичним показником особи – виконавця дії у загальних назвах виступають суфікси –ник, -ач, -ор, -ець. Також суб'єкт дії може співвідноситись із неозначеною кількістю осіб, які професійно займаються певним видом діяльності: *інспекція, колектив, уряд, дирекція, комісія, керівництво,*

організація, асоціація тощо. Такий суб'єкт дії О.Бондарко визначає як узагальнений суб'єкт [16:167]. У функції узагальненого суб'єкта дії переважно виступають іменники на -ція, -ація – іншомовні слова, запозичені з латинської мови.

На периферії лексичного діапазону називного суб'єкта дії перебувають лексичні групи на позначення машин, механізмів, хімічних речовин, які модифікують суб'єктне значення у напрямку інструментальності, наприклад: *“Витіснити його з практики буріння зможуть тільки прилади і системи, які, зберігаючи переваги гідравлічного індикатора ваги при розширених функціональних можливостях, будуть вільні від його недоліків”*[13:26]; *“Резистори, як відомо, перетворюючи електричну енергію на теплову, виділяють тепло, яке повинне бути відведене від процесора”*[8:160]; *“Лідокаїну гідрохлорид викликає глибоку, тривалу анестезію і не подразнює тканини”*[4:26]; *“Інтенсивне виділення та резорбцію діючих речовин найефективніше забезпечують гідрофільні мазеві основи”*[4:26]. Такі приклади є типовими для точних, технічних та природничих наук.

У різновиді гуманітарних наук трапляються випадки, коли функцію називного суб'єкта дії виконують абстрактні іменники – назви наукових понять, таких як епітет, семантема, слово, функція, номінація, відмінок тощо, наприклад: *“Декоративну функцію виконують сталі колірні епітети, що часто перестають позначати колір у візуальному плані”*[12:69]; *“Загальновідомі літературні весільні номінації моделюють лише спрощену схему обряду”* [12:23].

Як зазначає І.Р.Вихованець, “поширення називного відмінка суб'єкта дії на назви конкретних неживих предметів спричиняється явищами персоніфікації, тобто наданням предметам, явищам природи властивостей людини”[5:113; 6:76-77], тобто у вказаних випадках називний суб'єкт дії базується на називному, що позначає живі предмети.

Первинна семантико-синтаксична функція суб'єкта дії номінатива корелює з його первинною формально-синтаксичною функцією підмета. Її визначає предикативний зв'язок, що поєднує два головні члени речення, які однаковою мірою передбачають одне одного[5:115]. Функція суб'єкта дії зумовлена семантико-синтаксичною валентністю предиката, який керує як називним, так і не-

прямими відмінками [6:76]. Називний суб'єкта дії найширше представлений в активних тричленних конструкціях типу суб'єкт дії – предикат дії – об'єкт дії, де дієслово є перехідним, а функцію об'єкта дії виконує знахідний безприменниковий: *“Символічну функцію виконують кольоропозначення, денотативні семи яких майже повністю згасають, а максимальної ваги набувають конотації”*[12:70]; *“Як зазначено в цьому указі, юридичні особи, які перейшли на спрощену систему оподаткування, самостійно визначають ставку податку, яку б вони хотіли сплачувати”*[18:33]; *“Щороку інспекція проводить державний технічний огляд також і техніки, що знаходиться у приватному користуванні”*[14:4]. Такі конструкції трапляються переважно в гуманітарних, економічних та суспільно-політичних науках.

Перехідні дієслова здатні керувати не тільки знахідним об'єкта, а й іншими непрямими відмінками. Це можна спостерігати, наприклад, у заперечних конструкціях типу називний суб'єкта дії – перехідне дієслово – родовий об'єкта дії: *“За час, що минув після комплексної перевірки в жовтні 1998 р., керівництво порту не зробило належних висновків і не вжило заходів щодо поліпшення роботи служби охорони праці підприємства”*[14:19]; *“Цей потік виконується, коли процесор не виконує обчислень”*[8:160]. Такі конструкції трапляються в суспільно-політичних та точних науках.

Грамматичним варіантом у ряду реалізаторів функції суб'єкта дії виступає орудний безприменниковий у пасивних конструкціях[1:25]. Даний орудний ґрунтується на називному суб'єкта дії в активних конструкціях[7:62]. Орудному суб'єкта дії притаманні ознаки субстанціальності, активності, динамічності і формально-синтаксична ознака периферійності. Він вживається при дієсловах пасивного стану з постфіксом –ся і аналітичних, до складу яких входять пасивні дієприкметники й аналітична дієслівна морфема бути[6:130]. Суб'єктом дії в орудному відмінку виступають ті самі лексичні групи іменників та займенників, які їх заміщають, що і в називному: *“Німцями в широких масштабах застосовуються найжорстокіші методи геноциду: від актів фізичного винищення до масового примусового вивозу чоловіків і жінок працездатного віку на роботу до Німеччини”*[3:36]; *“Ще чіткіше ідея старшості малоросіян була сформульована М.Маркевичем”*[10:4]; *“При цьому*

лінгвістами виробляються критерії для оцінки наявних термінів і добору тих, що задовольняють установленим вимогам до терміна як такого (стислість, однозначність, систематичність тощо)”[3:69]; “Найпоширенішим є судження, що слово “жупан” запозичене українською мовою з італ. “giubbone”, можливо, через польську мову”[9:16]; “Отже, термін “весілля” використовується нами у двох значеннях: як назва обряду і як друга частина трьохетапної структури обряду (власне весілля) – банкет з нагоди одруження”[12:22]. Орудний об’єкта дії засвідчений нами у різновиді гуманітарних наук.

При опущенні словоформи орудного об’єкта пасивна конструкція виражає дію в її співвіднесеності до узагальненої або неозначеної особи[15:116-117]. Такі конструкції характерні для гуманітарних, суспільно-політичних і точних наук: “У рамках семантичного поля дій та процесів виділяється окрема група слів на позначення обрядів та звичаїв”[12:23]; “Незадовільно виконуються комплексні заходи щодо досягнення встановлених нормативів безпеки (додаток до колдоговору)”[14:19]; “За вихідні дані для такого моделювання використовувались експериментальні спектральні характеристики, випромінювання окремих збуджених частинок плазми (атомів, молекул та радикалів), які характеризують відносну заміну їх концентрації у часі”[2:82]; “На кафедрі аптечної технології ліків Національної фармацевтичної академії України були розроблені мазі для лікування гнійних ран у другій фазі ранового процесу”[4:22].

Дещо іншу семантику мають двокомпонентні конструкції з опущеним орудним суб’єкта дії, утворені безособово-предикативними формами –но, -то, які, на думку дослідниці М.Я.Плющ, хоч і “перебувають у трансформаційних відношеннях з пасивною і активною конструкціями, однак ближче стоять до неозначено-особових речень, оскільки формально не виражений суб’єктний компонент дозволяє зосереджувати увагу на самій дії”[15:119-120]: “Запропоновано побудову діаграм конструктивної міцності сплавів з використанням стандартних міцності та тріщиностійкості для структурної оптимізації сплавів з точки зору їхньої міцності”[11:10]; “Один з таких методів освоєно на калійному виробництві в Калуші, де руду розчиняють і кристалізують з одер-

жаного розчину шеніт”($K_2SO_4 \cdot Mg \cdot SO_4 \cdot 6H_2O$)[19:4]; “Проаналізовано просторову локалізацію цього ефекту в залежності від рівня обуреності магнітосфери Землі”[17:803]. Такі конструкції засвідчені нами в точних, природничих, технічних науках.

Ще одним виразником функції суб’єкта дії є родовий безприменниковий, який є трансформом називного суб’єкта дії. Ідентифікація семантичних відношень при неоднаковій морфолого-синтаксичній кваліфікації відмінків пояснюється характером родового відмінка, який дублює семантичну функцію називного в контексті віддієслівних субстантивів[1:17-18]. У функції родового суб’єкта дії виступають власні та загальні іменники – назви осіб: “Про це свідчать і приклади етнографічних описів весільних обрядів відомого польського етнографа та фольклориста Оскара Кольберга, фундаментальне багатомне дослідження якого подає велику кількість описів весільних обрядів за різними регіонами Польщі і суміжних територій”[12:23]; “Закінчується виступ працівника ритуальної служби запевненням небіжчика в тому, що естафету його добрих справ прийняли надійні руки – його дітей, співробітників”[9:12]; “Загибель моториста-рульового теплохода “Водолій-4” М.Малакуцького сталася внаслідок його падіння через відсутність трапсходні”[14:19]. Поодинокі випадки вживання конструкцій з родовим суб’єкта дії виявлено нами в різновидах гуманітарних та суспільно-політичних наук.

Лише в одному випадку засвідчений нами кличний відмінок іменника у функції суб’єкта дії в різновиді гуманітарних наук: “Промовець говорить про високу моральність покійного, про його внесок у справу, розвитку якої присвятив життя, про невтішне горе близьких і рідних і звертається до померлого зі словами: “Спи спокійно, дорогий друже! Хай земля буде тобі пером (пухом)”[9:12]. Специфікою кличного відмінка є те, що він виступає конденсатом згорнутого речення і, приєднуючись до базового речення, вихідну адресатну семантику доповнює семантикою потенційного суб’єкта при предикаті в імперативній формі[6:140; 5:187]. Семантико-синтаксична структура наведеного речення складається з таких компонентів: промовець (суб’єкт дії) + каже (дія суб’єкта-мовця) + померлому другові (об’єкт-адресат дії) + друг(суб’єкт потенційної дії) + спатиме (потенційна і бажана дія мовця дія співрозмовника). Функція ад-

ресата – потенційного суб'єкта дії є первинною функцією кличного відмінка. З нею корелює його формально-синтаксична функція підмета. Кличний адресата – потенційного суб'єкта дії не є характерною ознакою наукового стилю, оскільки на його відмінкову семантику нашаровується невідмінкове емотивне значення [5:188].

У функції суб'єкта дії нами засвідчено 53,7% вживання називного відмінка; 6,2% вживання орудного; 17% вживання пасивних конструкцій з опущеним орудним, які виражають дію в її співвіднесеності до узагальненої або неозначеної особи; 18% двоконпонентних конструкцій з опущеним орудним суб'єкта дії, утворених безособово-предикативними формами на –но, –то, в яких формально не виражений суб'єктний компонент дозволяє зосереджувати увагу на самій дії; 2,06% вживання родового та 0,68% – кличного.

Основним засобом вираження функції суб'єкта дії у науковому стилі виступає називний відмінок. Він характерний для всіх різновидів наукового стилю, використаних нами в цій роботі. Периферійними засобами є орудний і родовий відмінки. Вживання орудного у функції суб'єкта дії трапляється в гуманітарних науках; конструкції з опущеним орудним суб'єкта характерні для гуманітарних, точних, природничих та технічних наук. Родовий суб'єкта дії використовується в гуманітарних та суспільно-політичних науках. Специфічним засобом вираження функції суб'єкта дії виступає кличний відмінок адресата – потенційного суб'єкта дії, який через ознаку емотивності майже не вживається в науковому стилі.

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії. – К., 1991.
2. Вісник ВПІ. – Вінниця, 1999. – №4.
3. Вісник ЖІТІ. – Житомир, 1999. – №9.
4. Вісник фармації. – Х., 2000. – №2(22).
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К., 1992.
6. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К., 1987.
7. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному відношенні. – К., 1988.
8. ВОТТІ. – Хмельницький, 1999. – - №2(22).
9. Дивослово. – К., 1998. – №5.
10. Київська старовина. – К., 2000. – №1.
11. Машинознавство. – К., 1999. – №4.

12. Мовознавство. – К.,1999. – №4.
13. Нафтова і газова промисловість. – Українська нафтогазова академія, 2000. – №4.
14. Охорона праці. – К., 2000. – №4.
15. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К., 1986.
16. Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. – СПб., 1991.
17. Український фізичний журнал. – К., 2000. – Т.45. – №7.
18. Фінанси України. – К., 2000. – №8.
19. Хімічна промисловість України. – К., 2000. – №3(38).

Наші автори

Антонюк Олена Всеволодівна — старший викладач кафедри української мови ОНУ.

Бабій Олена Федорівна — аспірантка кафедри української мови ОНУ.

Бондар Олександр Іванович — доктор філологічних наук, завідувач кафедри української мови ОНУ.

Бондаренко Оксана Іванівна — аспірантка кафедри української мови ОНУ.

Вербич Наталія Сергіївна — молодший науковий співробітник відділу соціолінгвістики Інституту української мови НАН України.

Вербич Святослав Олексійович — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, термінології та ономастики Інституту української мови НАН України.

Гудманян Артур Грантович — доктор філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Ужгородського державного університету.

Карпенко Юрій Олександрович — доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ОНУ.

Кічук Марія Іванівна — аспірантка кафедри загального та слов'янського мовознавства ОНУ.

Ковалевська Тетяна Юріївна — кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови ОНУ.

Кричун Людмила Петрівна — кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету.

Крупеньова Тетяна Іванівна — викладач кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету.

Марчук Олена Іванівна — викладач кафедри української філології Південноукраїнського державного педагогічного університету.

Нарушевич Оксана Вікторівна — аспірантка кафедри української мови ОНУ.

Павелко Світлана Петрівна — старший викладач кафедри української мови ОНУ.

Ркульова Наталія Іванівна — викладач кафедри історії та культури української мови Чернівецького державного університету.

Сасенко Валентина Павлівна — кандидат філологічних наук, доцент кафедри новітньої літератури та журналістики ОНУ.

Семененко Лариса Анатоліївна — кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови ОНУ.

Таранюк Галина Анатоліївна — аспірантка кафедри української мови ОНУ.

Шонц Олена Павлівна — кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови ОНУ.

З м і с т

Бондар О. І.

Функція транспозиції у вираженні зони майбутнього
(*Вживання форм теперішнього, минулого часу та інфінітива*) 3

Семененко Л. А.

Генезис спостережень О.О. Потебні щодо граматичних
категорій, значень і форм на сучасному етапі розвитку
імплицитної морфології 11

Нарушевич О. В.

До питання про вираження ФСП спонукальності
засобами комунікативного контексту 19

Вербич Н. С.

Інтонаційні особливості речень з однорідними членами
за даними перцептивного аналізу 30

Ковалевська Т. Ю.

Психоактивні маркери рекламного тексту 34

Гудманян А. Г.

Реалізація англійських фонем [θ] і [r] графічними засобами
української мови
(*на матеріалі власних назв*) 41

Бондаренко О. І.

Евристичне сприйняття семантики іншомовних звуконаслідувань
(*на матеріалі української та японської мов*) 50

Антонюк О. В.

Когнітивні складники концепту вода
в українських народних казках 61

Таранюк Г. А.

Символіка корови в українських прислів'ях та приказках 66

Кічук М. І.

Про семантичні пресупозиції українського іменника
(*на матеріалі назв діяча*) 71

Марчук О. І.

Порівняльні конструкції в новелі М. М. Коцюбинського
“INTERMEZZO” 78

Саєнко В. І.

Семантика й символіка кольору в збірці "Вибране"
Михайла Драй-Хмари 86

Крупеньова Т. І.

Ономастична організація діалогу Лесі Українки “Три хвилини” ... 104

Карпенко Ю. О.

Дванадцять провідних персонажів роману Ліни Костенко
“Берестечко”: ономастичні спостереження 109

Кричун Л. П.

Номінація як засіб прочитання сатиричного образу 122

Вербич С. О.

Водні назви Карпатського регіону з давніми
прикметниковими основами
(*етимологічний аспект*) 126

Павелко С. П.

Особливості гуцульського жіночого іменника у місті та селі
(Косів і Космач) 131

Рульова Н. І.

Апелятивна та пропріальна лексика в українських прізвищах
Західного Поділля 138

Шонц О. П.

Науково-теоретичне обґрунтування вимовних норм
української літературної мови
(*кінець XIX — початок XX ст.*) 146

Бабій О. Ф.

Засоби вираження функції суб’єкта дії в сучасній
українській літературній мові
(*на матеріалі наукового стилю*) 157

Наші автори 165

Записки з українського мовознавства

З-324 Вип. 10: Зб. наук. праць / Відп. ред. Ю. О. Карпенко. —
Одеса: Астропринт, 2000. — 168 с.

ISBN 966–549–335–3.

3 $\frac{4602000000-171}{549-2000}$ Без оголош.

ББК 81.031.4я5
УДК 800(066)

Наукове видання

**ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОГО
МОВОЗНАВСТВА**

Випуск 10

Збірник наукових праць

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Технічний редактор *М. М. Бушин*

Здано до набору 18.10.2000. Підписано до друку 11.12.2000. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура “Таймс”. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,77.
Обл.-вид. арк. 8,55. Тираж 125 прим. Зам. № 739.

Видавництво і друкарня “Астропринт”
(Свідоцтво ДК № 132 від 28.07.2000 р.)
65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел.: (0482) 26-98-82, 26-96-82, 68-77-33.
www.astroprint.odessa.ua